

DE STATENVERTALING
1637-1937

1937
DE ERVEN F. BOHN N.V.

HAARLEM

UITGEGEVEN VOOR HET NEDERLANDS BIJBELGENOOTSCHAP TER
GELEGENHEID VAN HET DRIEHONDERDJARIG BESTAAN VAN DE
STATENVERTALING

INHOUD

PROF. DR. D. NAUTA

1. Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling

DR. C. C. DE BRUIN

2. Invoering en ontvangst van de Statenvertaling

DR. A. H. HAENTJENS

3. De Remonstranten en de Statenvertaling

Ds. F. DIJKEMA

4. De Doopsgezinden en de Statenvertaling

PROF. DR. JOH. DE GROOT

5. De Statenvertaling van het Oude Testament als wetenschappelijk werk

PROF. DR. J. DE ZWAAN

6. De wetenschappelijke waarde der Statenvertaling

PROF. DR. F. W. GROSHEIDE

7. De theologie der Statenvertalers

DR. J. HEINSIUS

8. De taal van de Statenbijbel

MR. R. HOUWINK

9. De Statenvertaling en onze letterkunde

10. Lijst der afbeeldingen, samengesteld door PROF. DR. D. NAUTA

DOOR

D. NAUTA

MISLUKTE POGINGEN

In het jaar 1607 kwam de Particuliere Synode van Noord-Holland, naar toerbeurt, te Amsterdam bijeen. In één van haar vergaderingen, welke de twaalfde Juni een aanvang namen, verscheen de zowel om zijn vroomheid als om zijn geleerdheid bij zijn tijdgenoten algemeen geachte predikant Wernerius Helmichius, die toen, sedert 1602, in Amsterdam stond, en de harten der gemeente in deze stad gewonnen had door de getrouwe vervulling van zijn ambtelijke arbeid, niet het minst in de dagen van een hevige pestepidemie.

Helmichius meldde zich bij deze kerkelijke vergadering aan voor de zaak der Bijbelvertaling. Gedurende de voorafgaande jaren was hij reeds meermalen in deze gewichtige zaak gemoeid geweest. Het laatst was dit gebeurd door de Zuid-Hollandse synode van 1599. Deze had hem, tezamen met Arnoldus Cornelisz, zijn Delftse ambtgenoot, aangezocht om het werk, waarmee Marnix van Sint Aldegonde was begonnen, maar dat tengevolge van diens overlijden in 1598 onafgedaan was blijven liggen, voort te zetten. Het overleg met de overige provinciale synodes, welke bepaalde personen tot revisoren zouden aanwijzen, had die opdracht daarna tot een definitieve gemaakt. Veel opgeschoten waren de twee predikanten met hun werk nog niet, toen Arnoldus Cornelisz op de vijfde Juni 1605 door de dood werd weggenomen. Want het was pas de eerste vrucht van hun gezamenlijke arbeid, welke Helmichius aan de synode te Amsterdam kwam aanbieden. Hij had bij zich de vertaling van het boek Genesis, die ten naaste bij voltooid was.

Maar er was meer, wat hem bewoog in het midden van deze vergadering zich te vertonen. Hij wilde hier zijn bezwaard gemoed ontlasten. Wat was er namelijk gebeurd? Een jaar te voren was in Gelderland een anoniem geschrift in het licht gekomen, dat tot titel droeg: *Wechbereyder op de Verbeteringhe van den Nederlantschen Bybel, die, door de ghenade des Heeren, corts aen den dach sal ghegheven worden, Daer in verhaelt ende aenghewesen worden vele oorsaken van de verscheydenheyt der oude Translatien*. Het bleek afkomstig te zijn van niemand minder dan van Willem Baudartius, de geleerde predikant van Zutphen. Baudartius had toen onder handen een verbeterde Nederlandse vertaling, bewerkt naar de nieuwe Duitse overzetting van Piscator. Voor deze uitgave moest nu het aangehaalde boekje de weg banen.

Over de verschijning van Baudartius' geschrift was Helmichius, evenals trouwens vele anderen in het land, verontwaardigd. Hij gevoelde zich inzonderheid gegriefd door sommige uitlatingen, waarin kennelijk op zijn eigen werkzaamheid als vertaler van de Bijbel werd gezinspeeld. Het gehele land door, zo betoogde hij voor de synode, verbreidde dat boekje het verhaal, „dat nu noch geen groten ijver tot de voorseyde verbetering des bijbels gebruyckt wort, met andere diergelycke impertinente ende den autheur geensins voegende redenen meer, als: van lancksame voortcruypinge ende geen proefken gesien te syn ende dergelycke.”

Van het voornemen, een tegenbericht ter verdediging op te stellen, had hij, ter wille van de rust der kerken, afgezien. Thans beklagde hij zich echter hier bij de synode, dat de auteur „indiscretelyck tegen de billyckheyt ende alle respect van de gemeene kercken Gods” gehandeld had. Want hadden niet de kerken in Holland, „als andere

kercken stil saten, van anno 86 aff doorgaens jaerlicx met sonderlyngen yver ende vlyticheyt het voorseyde stuck van oversettinge met groter moyten beloopden, besorcht ende met behoorlycke advertissement ende openinge, aen alle andere kercken gedaen, beyde met beraetslaginge ende met algemeyn ende willich consent derselven tot op desen huydigen dach voortgedreven, sonder dat de lancksame voortganck derselver saecke niet aen gebreck des yvers, maer aen andere oorsaecken tot haer ende aller vromer leetwesen was gelegen geweest”?

Het was duidelijk, dat de synode het geval niet zonder meer kon laten passeren. Wat haar in dezen dan te doen stond? Helmichius meende daartoe vooral op vier zaken de aandacht te moeten vestigen. Eerst gaf hij een summier overzicht van de gehele geschiedenis, welke de zaak der overzetting in de Gereformeerde kerk had doorlopen. Hij herinnerde er aan, hoe deze kwestie van 1571 af, toen zij op de synode te Emden door de afgevaardigden uit Keulen ter sprake werd gebracht,¹ steeds aanhangig was gebleven, en „met hoe menichvuldige ende ernstige beraetslagingen soo in alle synoden generael als daarna in alle jaerlichsche Hollantsche synoden, met vlytiger disputatien, overwegingen ende beproevingen van verscheyden manieren van oversettingen, selfs oock met kennisse ende eyndelyck met resolutie der E. Mogenden heeren Staten-Generael daerover was gehandelt geworden." Na al dat overleg was door de kerken het besluit genomen, om uit het oorspronkelijk, uit het Hebreeuws en het Grieks, de Nederlandse vertaling te verbeteren, terwijl bij deze arbeid eveneens de beste overzettingen in andere talen zouden geraadpleegd worden; en voorts om deze taak aan één of twee personen toe te vertrouwen, wier werk daarna door de voor dit doel aangewezen deputaten der verschillende provincies zou worden overzien. Overeenkomstig dit besluit was toen gevolgd de benoeming eerst van den heer van Sint Aldegonde en, na diens overlijden, van Arnoldus Cornelisz en Wernerus Helmichius.

Aldus, luidde Helmichius' conclusie, hadden alle kerken in het algemeen eendrachtig goedgevonden, en was het door de Staten-Generaal geaprobeerd. Daarom moesten die oude disputen niet opnieuw ter tafel worden gebracht, en behoorde evenmin een particuliere synode eigenmachtig van den eenmaal aanvaarden voet van behandeling in dezen af te wijken. Bovendien kon uit het gegeven overzicht blijken, „waer ende by wien den yver ende aerbeyt int stuck van de oversettinge geduerichlyck is gebuyjckt geweest ende dat het darom gantsch onbetamelyck is, dat een persoon alleen, eenen nieuwen ende voortijts by de kercken afgestemden voet van oversettinge voornemende, andere kercken off personen by gebreck van yver openbaerlyck coemt berispen.”

Vervolgens achtte Helmichius het geraten, wijlen Cornelisz en zichzelf bij de synode te verontschuldigen. Hoewel het aan hun „goede affectie” om den kerken met hun gaven te dienen niet schortte, en zij ook zoo vlijtig mogelijk allen beschikbaren tijd voor dit doel hadden aangewend, was het hun, tot hun groot leedwezen, niet gelukt meer te doen dan zij hadden verricht. „Men kan niet meer als men can,” zoo had Helmichius trouwens, reeds drie jaren vroeger, aan zijn Delftse collega geschreven.² Vooral twee oorzaken bracht hij in het midden, om dat gemis aan productiviteit te rechtvaardigen. De ene oorzaak meende hij te moeten zoeken in hun ambtelijke

¹ De lof, dien J. J. van Toorenebergen (*Philips van Marnix van St. Aldegonde Gods. en Kerkel. Geschr.*, II, Inl., blz. XXXII) aan N. Hinlópen toezwaait, omdat deze de geschiedenis der Statenvertaling niet in 1618, doch in 1571 aanvangt, komt dus feitelijk reeds aan Helmichius toe.

² Werken der Marnix-vereniging, Serie III, Deel IV, blz. 201.

arbeid: met de talrijke werkzaamheden, die aan dat ambt voortdurend verbonden waren, en waaraan zij zich ook onmogelijk konden onttrekken, waren zij erg bezet geweest. De andere oorzaak lag, volgens hem, in het moeilijke en hoogst gewichtige werk der overzetting zelf: dit vereischte „veel ende ledigen tyt”. Het zou daarom ook, in het belang van een krachtige voortzetting der zaak, overweging verdienen voor de toekomst bepaalde maatregelen te nemen. Nog stelde Helmichius er prijs op te verklaren, dat zij beiden weten, door de kerken zelf, tot deze arbeid geroepen en aangewezen waren. Zelf zou hij van zijn taak, indien de vergadering hiertoe mocht besluiten, gaarne — wij weten overigens, dat deze taak hem zeer lief was — ontslagen willen zijn, om voor andere personen plaats te maken.

Het derde punt, dat Helmichius in zijn betoog naar voren bracht, betrof het boekje van Baudartius. Herinnerende aan Baudartius' bedoeling met deze uitgave, legde hij aan de synode de vraag voor, of het wel geraden en stichtelijk zou zijn „tweederley oversettingen des bijbels te gelyck in een selve landt van eenderley belydinge des geloofs ende dat noch door een particuliere aendryvinge in een provincie tegen den wille van alle dandere” tot stand te brengen, en of dat „geen vreemt bedencken onder het gemeene volck” geven zou. Bovendien waren er, zoo zette hij in den brede uiteen, allerlei bezwaren tegen de door Baudartius gevolgde argumentatie in te brengen. Voorts kon wel, op grond van de ervaring, welke men in de andere Gereformeerde landen had opgedaan, als vaststaande worden aangenomen, dat de kerken met een vertaling, „die alleen stuckwys op enige merckelycke sware plaetsen verbeteringe doen soude, de reste latende soo het tegenwoordich is”, niet gediend zouden zijn. Daarom achtte hij het niet wenschelijk, op Baudartius' voorslag in te gaan. Het zou trouwens nog te bezien staan, of de door dezen bepleite methode wel tot een spoediger resultaat zou voeren dan men van den tot dusver betreden weg mocht verwachten; tenminste „indien se behoorlyck, ordentlyck ende rypelyck ende niet haestelyck op eens persoons oordeel tot groot peryckel van de gemeene kerken gedaen soude worden.”

In de vierde plaats kwam Helmichius eindelijk op de vraag, welke maatregelen de synode in dezen eventueel zou moeten nemen. Zou het misschien overweging verdienen, zich omtrent deze kwestie te richten tot de Edelmogende Heeren Staten-Generaal, „dien dese saecke als de hooge overheyt van de lande eygentlyck ende voornemelyck neffens de kercken mede aengaet ende door welcker autoriteyt ende toedoen dit stuck sal moeten volvoert worden”? Hetzelfde zou mogelijk ook moeten gedaan worden bij andere colleges van magistraten, aan wie Baudartius immers zijn boek had opgedragen. Evenmin zou men mogen verzuimen aan enige particuliere synodes, inzonderheid aan die van Gelderland, over deze aangelegenheid te schrijven. Vooral zou het dan dienstig zijn, deze synode vriendelijk te verzoeken, „dat sy niet wil toestaen, dat door yemants particuliere werck ende besonder door openbare datelycke schriften, uyt haer provincie comende, andere kercken off personen in verdachtheyt gebracht ofte de gemeene resolutien aller kercken, als oock selfs haer voorgaende oude resolutie, met publycke ergernisse gebroocken off verstoort soude worden.”

Dit interessant betoog, hetwelk men terecht een zeer belangrijk en uitvoerig rapport heeft genoemd,³ van een ter zake kundig man als Helmichius heeft ons midden in de toen bij uitstek actuele kwestie der Bijbelvertaling verplaatst. De Gereformeerden in

³ H. C. Rogge, Joh. Wtenbogaert en zijn tijd, I, blz. 194, noot 3.

ons land waren toentertijd stellig in het bezit van een dergelijke vertaling, zelfs van meer dan één. De meest gebruikte was die, welke in 1562 te Emden is verschenen, en welke onder de naam van *Deuxaes-bijbel* bekendheid heeft verkregen. Haar geschiedenis en haar karakter moet ik in dit verband laten rusten; de belangstellende lezer zij voor dit onderwerp naar elders verwezen. Ik volsta hier met de opmerking, dat men over het algemeen met die Bijbelvertaling niet bijzonder ingenomen was. Marnix heeft zich wel een zeer krasse uitlating veroorloofd, toen hij in 1594 aan Johannes Drusius, de geleerde Hebraïcus te Franeker, schreef: „Ik houd de gebruikelijke vertaling voor zó gebrekkig, dat zij een geheel nieuwe bearbeiding eist. Er moet een nieuw werk komen. Want onder al de vertalingen, die bestaan — ik moet het eerlijk bekennen —, is geen zó ver verwijderd van de Hebreeuwse waarheid als die van Luther, uit welke gebrekkige Hoogduitse overzetting onze nog gebrekkiger Nederlands-Duitse is voortgekomen.”⁴

Maar zakelijk kon hij met dit oordeel op de instemming van alle tot oordeelen bevoegden staat maken. Reeds in 1581 had Helmichius, die toen te Utrecht stond, in een brief aan zijn vriend Arnoldus Cornelisz terloops opgemerkt, dat de nieuwe overzetting des Bijbels „voorwaer wel hoochnodich” was.⁵

Van het eerste begin af hebben daarom de kerkelijke vergaderingen — wij vernamen het uit de mond van Helmichius — met de zaak der Bijbelvertaling zich ernstig ingelaten. Het is niet nodig, alle gevoerde beraadslagingen en alle genomen besluiten over deze aangelegenheid hier in te lassen. Want het einde bleek telkens weer te zijn, dat het begeerde resultaat niet mocht worden verkregen. Alle arbeid in dezen scheen slechts vergeefse moeite te zijn. Door menige tegenslag werd men telkens weer in de voortgang van dit werk belemmerd. Hier kwam bovendien nog bij, dat vooral gedurende de eerste tientallen jaren op de harten en geesten beslag werd gelegd door de inspannende zorg voor de meest elementaire levensbelangen, alsmede door de vervulling van talrijke staatkundige en kerkelijke besognes. De leidende figuren uit die periode hielden haast geen tijd over voor de uitvoering van andere zaken, als voor het schrijven van de geschiedenis der reformatie en voor het vertalen van de Bijbel, hoe gewichtig en noodzakelijk dit ook mocht wezen. De dagen waren er niet naar, om zich rustig te kunnen zetten aan dergelijke bezigheden van langen adem. Des te meer hebben die mannen, die, ondanks alle beletselen en tegenslagen, een onvermoeide ijver aan de dag legden in het behartigen van de zaak der Bijbeloverzetting, aanspraak op de bewondering van het nageslacht.

Van eenzelfde volharding gaf ook de synode van Amsterdam in 1607 bij vernieuwing blijk. Wat besloot zij namelijk, na Helmichius' rapport te hebben aangehoord? „Na rype overdenkingen” volgde het eendrachtig besluit, dat aan de andere synodes inlichtingen zouden worden verstrekt omtrent de stand der Bijbelvertaling, ter verontschuldiging van de kerken en de personen, die daaraan tot dusver gewerkt hadden, en mede van Helmichius, „die nu noch aerbeyt, ja tot goet genoegen aller kercken.” Voorts nam de synode de nodige maatregelen, om het door Helmichius reeds afgewerkte gedeelte ten spoedigste aan de revisoren te doen toekomen.

En wat eindelijk de voortzetting van deze arbeid betreft, daarover was de synode wel van oordeel, dat er naast Helmichius meer personen tot vertalers moesten aangesteld

⁴ J. J. van Toorenenbergen, a.w., II, Inl., blz. XLIV; H. Kaajan, De Pro-Acta der Dordtse synode van 1618, blz. 61, noot 2. — Ik wijs er op, dat Marnix hier spreekt over het Oude Testament. De vertaling van het Nieuwe Testament was aanmerkelijk beter.

⁵ Werken der Marnix-vereniging, Serie III, Deel IV, blz. 10.

worden, doch daar deze zaak eigenlijk tot de competentie der nationale synode behoorde, kon zij hierover niet nader handelen. Tegelijk was zij evenwel voortvarend genoeg, aan Helmichius op te dragen, dat hij met zijn werk „sooveel ende neerstelyck als doenlyck is” zou voortgaan, en dat hij zich zou beijveren „om in de text de eygen cracht der Hebreescher woorden, off sy schoon wat duyster soudent vallen, te stellen ende die duystere aen de cant de aenteyckeningen door enige verclaringe naeckter uyt te drucken.” Zelfs heeft de synode terstond nog pogingen aangewend, om enige verlichting van zijn lasten te verkrijgen, maar hierbij stuitte zij op het verzet van de zijde van de Amsterdamse kerk.

De „goede hope”, welke de synode had gemeend aan de kerken te kunnen geven met het oog op de totstandkoming der Bijbelvertaling, ging niet in vervulling. Wel is Helmichius weer aan het werk getrokken. Wel heeft ook de kerkenraad hem daarna, dank zij vooral het taaie aanhouden van de deputaten der beide Hollandse synodes, van verscheidene werkzaamheden ontheffing verleend, zodat hij zich, behalve aan de bediening des Woords, bijna uitsluitend kon wijden aan het vertaalwerk. Maar lang heeft hij het profijt van deze dispensatie niet genoten. Want op de negen en twintigst Augustus 1608 werd hij midden uit zijn arbeid weggerukt door de dood.

Weer bleef toen, evenals bijna tien jaren tevoren bij het overlijden van Marnix, het werk der Bijbeloverzetting onafgedaan liggen. De kans op voltooiing scheen toen zelfs verder verwijderd dan ooit. Want de mogelijkheid om aanstonds enige voorlopige voorzieningen te treffen en de ledige plaats door een anderen bekwamen predikant te doen innemen, was ten enenmale uitgesloten. In het tijdperk tussen de jaren 1608 en 1618 hebben de Staten van Holland het bijeenkomen der synodale vergaderingen in hun gewest verhinderd.

De kerken moesten zich, noodgedwongen, bij deze gesteldheid van zaken neerleggen. Er waren trouwens, gedurende de genoemde periode, andere, nog veel dieper ingrijpende kwesties, welke de volle aandacht der kerken opeisten. De hevige geschillen tussen Remonstranten en Contra-remonstranten hebben vanzelf de zaak van de Bijbelvertaling naar de achtergrond teruggedrongen. Dat zij ook toen echter niet geheel in het vergeetboek is geraakt, blijkt onder meer uit het feit, dat Hermannus Faulkelius, de bekende predikant van Middelburg, die het *Kort Begrip* heeft opgesteld, in 1617 een verbeterde overzetting van het Nieuwe Testament in het licht gaf.

Eerst de grote synode van Dordrecht in 1618 heeft aan het langdurige tijdperk van mislukte pogingen om aan het volk een nieuwe Bijbel te verschaffen, een einde gemaakt. Dit wil echter niet zeggen, dat al het werken en streven van die meer dan vijf en veertig jaren — immers van 1571 af — geheel vruchteloos zou zijn geweest. Het tegendeel is, naar ik meen, in werkelijkheid het geval. Want behalve dat de Statenvertalers later van de papieren van Marnix en Helmichius hebben gebruik gemaakt, konden de kerken te Dordrecht bij het nemen van besluiten in deze hoogst gewichtige aangelegenheid beschikken over de brede en rijke ervaring, welke door die jarenlange beraadslagingen en pogingen was verworven. Ten aanzien van verscheiden vraagstukken, waarvoor het ondernemen van een nieuwe Bijbelvertaling altijd weer plaatst, had zich dientengevolge vanzelf een vaste en algemene overtuiging kunnen vestigen.

Voorals drie kwesties waren het, welke op deze manier reeds van te voren als uitgemaakt mochten worden beschouwd.

- In de eerste plaats was wel overtuigend gebleken, dat niet een herziening van de bestaande overzetting, maar alleen een geheel nieuwe vertaling, uit de grondtalen der Heilige Schrift bewerkt, zij het ook in nauwe aansluiting bij de bestaande, aan de kerken voldoening zou geven. Het werk, dat men verlangde, moest zo goed en zo degelijk mogelijk worden uitgevoerd.
- Voorts was komen vast te staan, dat de kerken bij de keuze der mannen, aan wie het werk der Bijbelvertaling zou worden toevertrouwd, met de uiterste zorgvuldigheid wensten te werk te gaan. Zij moesten niet alleen wat hun wetenschappelijke capaciteiten betreft, voor deze zware taak volkomen berekend zijn, doch evenzeer in hun persoonlijke kwaliteiten het volle vertrouwen der kerken genieten. Dat de laatstgenoemde factor inderdaad, een groot gewicht in de schaal legde, was in 1599 op een bijzonder sprekende wijze aan den dag getreden. De synode van Zuid-Holland verzocht toen aan de andere particuliere synodes personen aan te wijzen, welke voor de herziening van het werk van Cornelisz en Helmichius, aan wie nog Johannes Rogge, toen predikant te Grotelindt en daarna te Hoorn, een bekwaam Hebraïcus, werd toegevoegd, zouden zorg dragen. Zij drong er tegelijkertijd op aan, dat voor een benoeming slechts in aanmerking zou komen hij, „die den Catechismus, die in dese kercke gheleert wert, ende de Belydinghe des ghelooffs derselfde kercken sal onderschreven hebben, ende by der kercken een goet ghetuyghenisse sal hebben van eenen godtsalighen wandel, opdat alsoo de kercken verseeckert syn moghen van de gesondtheydt in de leere ende Godtsalicheydt des levens by denghenefi, dien sy dit werck vertrouwen.”
- In de derde plaats bestond er geen twijfel aan, of het grote werk der Bijbelvertaling zou slechts tot stand kunnen komen met de medewerking en de hulp der Staten-Generaal. Speciaal de bekostiging van dezen omvangrijke arbeid zou ten laste van die Staten moeten komen. In deze zin hebben de synodes tot hen meermalen een verzoek gericht, hun „vertoonende hoe nodich ende nut dat sulx zij.”⁶ Van hun kant hebben de Staten aan dit redelijke verlangen, dat geheel paste in het kader van de toen heersende betrekkingen tussen overheid en kerk, ook voldaan. Zo hebben zij voor de kosten van Helmichius' onvoltooide arbeid een bedrag uitgekeerd van 300 gulden, 3 stuiver en 9 penningen.⁷ Het was toen vrijwel een onmogelijkheid, buiten de Staten om, dit werk tot een goed einde te brengen. Vandaar ook dat Baudartius in de opdracht van zijn *Wechbereyder* hen opwekte, het tot stand komen van een verbeterde Nederlandse vertaling te bevorderen, want daardoor zouden zij „een eeuwighen, onsterfelijcken lof bij alle naecomelingen” verwerven.

DE BESLUITEN VAN DE DORDTSE SYNODE

Het eerste punt, dat op de vermaarde synode van Dordrecht in 1618 tot onderwerp van beraadslaging werd gemaakt, op grond van de door de synodes van Holland, Zeeland, Gelderland en Overijssel ingediende gravamina, betrof de zaak van de Bijbelvertaling. Het was op Maandag 19 November.

De zitting, waarin men met de eigenlijke behandeling der zaken een aanvang ging maken, werd door den praeses, Johannes Bogerman, met een hartelijk en ernstig gebed geopend. Van eenvoudige en tevens diepe vroomheid getuigen zijn woorden, wanneer hij, uit naam van die achtbare vergadering van kerkelijke en politieke heren, van geleerden en theologen uit binnenland en buitenland, God aanroept:

⁶ Reitsma en Van Veen, *Acta der Prov. en Part. Synoden*, II, blz. 324.

⁷ H. C. Rogge, a.w., 1, blz. 194, noot 3.

„Wij zijn Uw knechten, tot dit Uw werk door U geroepen, in Uw naam bijeengekomen. Van U alleen zijn wij in dit werk geheel afhankelijk. Zult Gij zoovele harten, die op U vertrouwen, tot U opzien en Uw hulp in Uw eigen zaak afsmecken, teleurstellen en verlaten? Neen, Heere, dat zult Gij niet doen. Het tegendeel leert ons Uw Woord, en eveneens de Geest der aanneming tot kinderen en des geloofs, dien Gij ons geschonken hebt. En al zoudt Gij niet op ons vooral acht geven (wat verre zij), zult Gij niet het oog slaan op de kudde Uwer weide, om wier wil wij hier bijeen zijn? Uw wijnstok is het, dien Gij geplant hebt met Uw hand ... Maar waarlijk in onszelf zijn wij in al deze dingen één en al duisternis, en de onbekwaamheid zelve om iets goeds van heilzame aard te bedenken, te willen of te volbrengen. Wijs Gij dan, o Heere, in deze zware en hemelse arbeid ons den weg, dien wij veilig kunnen inslaan, zonder gevaar vervolgen en op gelukkige wijze alsmede met een zuivere consciëntie ten einde toe aflopen. Geef ons, die in den naam Uws Zoons zijn vergaderd, overeenkomstig Uw beloften, Uw Geest, den Geest der waarheid, der wijsheid, der voorzichtigheid, der onderscheiding, des vredes en der liefde, als praeses, als leidsman en als leraar. Open de ogen onzes verstands, ontsteek de fakkel der zaligmakende kennis in ons, en leid ons in Uw waarheid, opdat wij aanschouwen de wonderen Uwer wet. Maak onze wil vrij van alle aanklevende boosheid, weerspanning en halsstarrigheid. Buig en neig de wil tot die dingen, welke U welgevallig en aangenaam zijn. Wijd en heilig al onze begeerten ten Uwen gunste, opdat wij niets bedenken, overleggen, willen, verlangen, uitspreken en besluiten dan wat met Uw Woord overeenstemt, U aangenaam en Uw kerk bovenal nuttig is. Ontsteek ons in ijver voor Uw eer, in ijver voor Uw geboden, in ijver voor Uw kostbare waarheid, in ijver voor Uw huis, in ijver voor den vrede en de eensgezindheid, welke Gij wilt Laat niet toe, o Vader, dat wij ooit, zelfs een haarbreed, hetzij naar links, hetzij naar rechts, van dat doel zouden worden afgevoerd door enige vleselijke begeerte of door wereldlijke overwegingen. Geef dat wij altijd mogen bedenken, dat wij bezig zijn voor het aangezicht van U en van Uw heilige engelen.”

Dit is de geest, in welke de synode haar werkzaamheden, ook voor wat de zaak van de Bijbelvertaling betreft, heeft aangevat.

Op zakelijke wijze leidde Bogerman daarna de kwestie bij de vergadering in. Hij herinnerde aan het feit, dat men in de omliggende landen in het bezit was van een goede Bijbelvertaling, ***terwijl daarentegen de Nederlandse, die niet uit de bronnen was geput, doch uit andere vertalingen afgeleid, wemelde van fouten en vlekken.*** Ook wees hij er op, dat, blijkens onderscheidene besluiten der synodes, reeds lang de behoefte aan een nieuwe overzetting werd gevoeld, maar dat er tot dusver, ondanks „grote en excessive kosten,” van alle aangewende moeite „niets perfects becommen” was. Hij stelde vervolgens met nadruk de noodzakelijkheid van zulk een vertaling in het licht. De Nederlanders mochten immers in deze heilige aangelegenheid bij andere natiën niet achterstaan. Ook wanneer men met tegenstanders, als de Anabaptisten en de Roomsens, kreeg te maken, moest men zich met meer vrucht en met minder vrees voor schaamte op de Nederlandse Bijbel kunnen beroepen. Waren er buitendien niet verschillende predikanten, die geen enkele taal machtig waren, en die dus geheel waren aangewezen opeen vertaalden Bijbel; en móést daarom niet, mede in hun belang, gezorgd worden voor een zuivere overzetting, opdat zij uit de tekst geen onjuiste opvattingen zouden afleiden?

Argumenten waren er genoeg, om de noodzakelijkheid van deze arbeid met klem te betogen. Grotere moeilijkheid zou het wellicht opleveren, precies aan te geven op welke voet het werk moest worden verricht. De praeses eindigde met aan de

vergadering drie vragen voor te leggen.

- Of het ontwerpen van een nieuwe Bijbelvertaling noodzakelijk en in het belang der kerk zou zijn?
- Op welke wijze zij het best tot nut en welzijn der kerken kon uitgevoerd worden?
- En aan hoeveel, en dan nader aan welke personen deze taak moest toevertrouwd worden?

Ten aanzien van het eerste vraagpunt bleek er in de synode een grote eenstemmigheid te heersen. Feitelijk was er slechts één onder de aanwezigen, die een volstrekt afwijkende mening deed horen. Dit was Frederici, die behoorde tot de afgevaardigden van de Remonstrantse groep uit de provincie Utrecht, en die in het verder verloop der synode een plaats zou krijgen onder de, geciteerde Remonstranten. Hij durfde, gelijk de Zwitserse afgevaardigde Breytinger bericht, beweren dat de oude en gebruikelijke vertaling zonder meer moest behouden blijven, omdat men tot dusver alles, wat tot de kennis der zaligheid nodig was, uit haar kon putten. Enkele stemmen pleitten verder voor het aanbrengen van slechts enige verbeteringen in de bestaande Bijbelvertaling, om op deze manier het geven van eiken aanstoot te vermijden. Maar de inheemse (binnenlandse) afgevaardigden waren in dit opzicht volstrekt niet bevreesd. Voor hen stond het integendeel vast, dat de gehele Gereformeerde kerk in Nederland ten hoogste dankbaar zou zijn voor een nieuwe overzetting. Caspar Sibelius, predikant te Deventer, merkte kernachtig op, dat hij het beter achtte een nieuw gebouw van bijbelvertaling op te trekken dan de wanden der oude, lang gebruikte overzetting op te lappen en te herstellen.

Op de bezwaren uit de kring der boekdrukkers, die van de oude vertaling, gelijk zij beweerden, nog wel 80.000 exemplaren in voorraad hadden, waarvan te Dordrecht alleen niet minder dan 15.000 zouden berusten, is de synode niet ingegaan. Eenparig sprak zij als haar oordeel uit, dat een overzetting uit de grondtalen van de Heilige Schrift beslist noodzakelijk was, en wel vanwege de eindeloze fouten, waarvan de oude vertaling krioelde. Zij voegde er echter deze restrictie aan toe, ***dat van de gebruikelijke vertaling alles gehandhaafd zou worden, wat, zonder aan de waarheid of aan de zuiverheid en eigenaardigheid der Nederlandse taal te kort te doen, kon behouden blijven.*** In het bijzonder bij de historische boeken van het Oude- en voorts bij alle boeken van het Nieuwe Testament zou hierop moeten gelet worden.

Feitelijk maakte ik met de laatste opmerkingen reeds de overgang naar de resultaten, welke de bespreking van het tweede vraagpunt heeft opgeleverd. De twee onderwerpen lopen dan ook geheel in elkander over, en laten zich in de praktijk van elkander niet losmaken.

In verband met de wijze van uitvoering der noodzakelijk geoordeelde vertaling zag de synode zich voor verscheidene vraagstukken geplaatst, welke om een principiële oplossing vroegen. Daartoe stelde zij enige regels en wetten vast, welke de vertalers bij hun arbeid zouden hebben in acht te nemen.

- (1) Zij moesten zich stipt en nauwgezet aan de oorspronkelijke tekst houden; eigenaardige Hebreeuwse en Griekse zegswijzen moesten zij, indien de duidelijkheid er tenminste niet onder leed en het Nederlandse taaleigen het toeliet, in de vertaling overnemen. Leverde dit echter bezwaren op, zoo mocht toch niet verzuimd worden, op de kant de letterlijke uitdrukkingen naarstig aan te tekenen.
- (2) De toevoeging van aanvullende woorden in de tekst behoorde zoveel mogelijk vermeden te worden; en voor het geval dit niet ging, moesten die enkele woorden met een ander lettertype worden gedrukt en tussen haakjes geplaatst,

opdat zij van de eigenlijken tekst goed te onderscheiden zouden zijn.

- (3) Boven elk boek en elk hoofdstuk moesten beknopte en nauwkeurige inhoudsopgaven geplaatst worden, terwijl overal op de kant de gelijklopende plaatsen der Heilige Schrift zouden aangetekend worden. Ook zouden korte verklaringen mogen opgenomen worden ter toelichting van duistere uitdrukkingen en ter verduidelijking der gevolgde vertaling; doch de toevoeging van leerstellige opmerkingen werd nodig noch raadzaam geoordeeld.

Vrij wat discussie veroorzaakte de kwestie der **apocriefe boeken**. Een sterke stroming, vooral vertegenwoordigd door een gezaghebbend man als de hoogleraar Franciscus Gomarus, pleitte voor een algehele weglating dezer boeken. Maar na een grondige bespreking, waarbij tal van argumenten voor en tegen dit gevoelen werden aangevoerd, besloot de synode, met meerderheid van stemmen, ook de apocriefe boeken opnieuw uit het Grieks te vertalen, al zou hierbij niet die nauwkeurigheid in acht genomen behoeven te worden, welke bij de overzetting der canonieke boeken vereist was. Vooral de overweging, dat men in dit opzicht liever niet van het tot dusver door de andere Gereformeerde kerken gevolgde gebruik wilde afwijken, heeft hierbij gewicht in de schaal gelegd.

De synode verzuimde echter niet tevens de nodige maatregelen te treffen, om het wezenlijke onderscheid tussen deze beide reeksen van boeken duidelijk te doen uitkomen.

- De apocriefen zouden een afzonderlijk titelblad krijgen, waarop met ronde woorden werd uitgesproken dat men met menselijke geschriften te doen had. Bovendien zouden de lezers in een voorrede over het gezag dezer boeken alsmede over de dwalingen, welke zij bevatten, zorgvuldig worden ingelicht.
- Met hetzelfde doel zouden eveneens aantekeningen op de kant worden gezet, speciaal bij die plaatsen, waarop de **Roomsen**, in strijd met de waarheid der canonieke boeken, gewoon waren zich te beroepen.
- Zelfs uiterlijk zou het verschil met de Heilige Schrift worden aangeduid, en wel doordien men *voor de druk* een kleiner lettertype moest bezigen, alsmede dit gedeelte geheel afzonderlijk pagineren.
- Eindelijk werd nog bepaald, dat de apocriefen niet tussen de boeken des Ouden .en die des Nieuwen Testaments, doch achter alle canonieke boeken van het Nieuwe Verbond hun plaats zouden ontvangen.

Er volgden nog enige beslissingen, betrekking hebbende op belangrijke kwesties van meer speciale aard, die ik hier laat rusten, omdat zij elders in dit gedenkboek vanzelf ter sprake komen.

Het derde vraagpunt, dat aan de orde werd gesteld, raakte het aantal en de taakverdeling der te benoemen vertalers. Men werd het er over eens, dit werk aan een **zest**al uiterst bekwame en vrome theologen op te dragen, van welke drie de overzetting van het Oude Testament zouden ter hand nemen en de drie overigen die van het Nieuwe Testament alsmede van de apocriefen. Opdat deze personen zich ten volle aan de arbeid der vertaling zouden kunnen geven, achtte de synode het nodig, dat zij, gedurende die tijd, van alle andere functies en werkzaamheden werden ontheven. De tijd, voor het voltooien van hun werk benodigd, werd op *vier jaren* begroot. De synode besloot echter geen bindenden termijn voor te schrijven, maar in dit opzicht alles over te laten aan de trouw en de diligentie van de vertalers. Men nam aan, dat zij drie maanden na afloop der synode zouden kunnen beginnen. Zij zouden vervolgens elk kwartaal, ten bewijze van hun ijver, het telkens door hen vertaalde

gedeelte aan de Staten-Generaal moeten tonen, om het daarna aan de *revisoren toe* te zenden. De roeping van deze *overzieners* zou het zijn, indien zij soms in dat vertalen te traag voortgang maakten, hen ernstig tot grotere naarstigheid op te wekken.

Nog besliste de synode, dat de vertalers bij hun arbeid van de **gewone volgorde**, waarin de boeken in de Heilige Schrift voorkomen, niet zouden afwijken. Zij achtte de gedachte, welke blijkbaar door sommigen werd verdedigd, om met de moeilijkste Bijbelboeken aan te vangen, niet raadzaam.

Met meerderheid van stemmen werd voorts overeengekomen, dat de vertalers zich gezamenlijk in een academiestad zouden vestigen, waar zij van een bibliotheek konden profiteren en eveneens gemakkelijk de professoren in de theologie of in de Hebreeuwse en Griekse talen raadplegen.

Voordat de synode nu tot de benoeming van bepaalde personen overging, gaf de praeses, - naar ik vermoed in aansluiting bij wat reeds op vroegere, particuliere synodes was gepasseerd, - aan de leden nog een wenk. Hij vermaande hen, rekening te willen houden niet uitsluitend met iemands bekwaamheid als theoloog of zijn knapheid in de talen, doch minstens evenzeer met zijn vrome en heilige levenswandel, want anders, zo verklaarde hij, zou deze hoogstgewijde arbeid van de Bijbelvertaling aan de kerk minder welgevallig zijn.

Gekozen werden daarna, voor het Oude Testament:

- Johannes Bogerman, van Leeuwarden;
- Willem Baudartius van Zutfen; en
- Gerson Bucerus, van Veere.

En voor het Nieuwe Testament:

- Jacobus Rolandus, van Amsterdam;
- Hermannus Faukelius, van Middelburg;
- en Petrus Cornelisz, van Enkhuizen.

Voorts wees de synode voor al deze personen eventuele plaatsvervangers aan, alsook uit elk der verschillende particuliere synodes, met uitzondering alleen van die van Drente welke, op haar eigen verzoek, van deze arbeid werd vrijgesteld, een overziener voor het Oude zowel als voor het Nieuwe Testament. Tevens werd een regeling getroffen voor het geval dat van de benoemde vertalers en revisoren iemand door de dood werd weggenomen of door andere omstandigheden verhinderd.

In de zitting van de zeven en twintigste November, dus acht dagen nadat zij er een aanvang mee had gemaakt, kwam de synode met de aangelegenheid der Bijbelvertaling gereed. Uit alles blijkt dat zij, bij het nemen van haar beslissingen, met buitengewone nauwgezetheid is te werk gegaan. Een bijna angstvallige zorg legde zij aan de dag voor de tekst van de Heilige Schrift, om die zo zuiver en ongerept mogelijk in handen te geven van het volk dat zelf geen toegang had tot de oorspronkelijke talen. Het was haar eerlijk streven, alle menselijke bijmengselen te weren en het indragen van eigen gedachten van de vertalers te voorkomen. Het ging er haar ten diepste om, - gelijk Bogerman het in zijn inleidende rede zo treffend heeft uitgedrukt, *dat men ook in de Nederlandse taal God zou kunnen horen spreken*.

Er is nog één handeling der synode in deze zaak, welke ik hier aan het eind heb te vermelden. Zij besloot namelijk, uit naam van de Nederlandse kerken, tot de Staten-Generaal het verzoek te richten, dat dezen hun medewerking zouden verlenen tot de tenuitvoerlegging der genomen besluiten. Om dit verzoek, evenals nog andere rekwesten naar aanleiding van verschillende synodale beslissingen, ter bevoegder plaatse bekend te maken, werden in de namiddagzitting van de 27ste Mei 1619

aangewezen Johannes Bogerman, Hermannus Faukelius en Festus Hommius, die respectievelijk praeses, assessor en scriba der synode waren, aan wie verder nog, uit het college der professoren, werd toegevoegd de Leidse hoogleraar Johannes Polyander.

Voorts benoemde de synode een commissie, welke tot taak had de bedoelde zaken, zoo nodig, ook in het vervolg bij de Staten-Generaal nader aan te dringen. Hierin werden naast Hommius en Polyander, blijkbaar in plaats van Bogerman en Faukelius, die, wegens de afgelegenheid hunner woonplaatsen, deze taak bezwaarlijk zouden kunnen vervullen, opgenomen de predikanten Henricus Arnoldi, van Delft, en Henricus Rosaeus, van 's Gravenhage.

Nadat de synode op Woensdag de negen en twintigste Mei, op plechtige wijze, haar zittingen had gesloten, dienden reeds de dag daarna de genoemde deputaten hun verzoekschrift ter vergadering van de Staten-Generaal, „onse gebiedende Heeren”, in. Voorzover het op ons onderwerp betrekking heeft, luidt dit request aldus: „Ende alsoo by dese Synode oock noodigh bevonden is, dat de Nederlantsche kercken, na het exempel van alle Gereformeerde kercken van andere Natien ende Talen, moghen hebben een goede erfde getrouwe *Oversettinge des Ouden ende Nieuwen Testaments* in goet Nederlands uyt de originele Talen uytgedrukt, (gelyck oock in voorgaende Synoden Nationael dickwils is geresolveert, ende volgens dien dit werck door ordre van uwe Hooch Mog^{en} by wylen de Edelen Heere van Sanctajdegonde, ende na hem van Wernerus Helmichius ende Arnoldus Cornelij begonnen is geweest) so heeft de Synode tot dien eynde, opt goed vinden van uwe Hooch Mog^{en} gedeputeert drij kerckendienaren tot de *Oversettinge des Ouden Testaments*, ende noch drij andere tot de *Oversettinge des nieuwen Testaments* ende der *Apocryphe Boecken*, de welcke om dit werck te beter te voorderen, ende des te spoediger tselve te moghen voltrecken, onderdes soudens vaceren van alle kerckelycke diensten, ende in een plaetse tsamen besoigneren: Ende alsoo tot sulck een werck, volgens dese ordre, merckelycke Oncosten sullen gedaen moeten worden, so versoect de Synodus mede dat uwe Hooch Mog. gelieve dese ordre goet te vinden, ende daartoe te ordonneren sodanighe pennigen als tot draghen van deselve costen noodigh sal wesen, ende boven dien te schryven aen de respective kercken, daer de Dienaren tot dit werck gedeputeert, in dienst zijn, dat deselve geen swaricheyt en willen maecken, om deselve onderdes van hare diensten so langhe te licentieren."

IN AFWACHTING VAN DE UITVOERING

Het heeft heel wat voeten in de aarde gehad, voordat de belang-rijke besluiten der synode geëxecuteerd konden worden.

Zich gehaast hebben de Hoogmogende heren niet, om de aanhangig gemaakte zaak ter hand te nemen. Want het ingediende verzoekschrift der synode is terstond weggeborgen in het archief. De drie maanden, welke de synode had aangenomen dat voldoende zouden zijn voor het nemen der voorbereidende maatregelen, zijn aangegroeid tot jaren. Dit uitstel was niet geheel onbegrijpelijk. Door andere belangen werd de aandacht der overheid in die jaren in beslag genomen. Eerst moest zij zich bezig houden met de deportatie der Remonstrantse predikanten en met allerlei maatregelen, welke met deze kerkelijke kwestie verband hielden. Daarna kwam, toen het twaalfjarig bestand ten einde liep, de hervatting van de oorlog met Spanje schatten geld voor zich opeisen.

Intussen droegen de kerkelijke vergaderingen er zorg voor, dat de zaak der

Bijbelvertaling werd warm gehouden.

Op de Hollandse synodes kwam zij, jaar op jaar, ter sprake. Reeds in 1620 werd er, zoowel op de synode van Noord-Holland te Alkmaar als op die van Zuid-Holland te Gouda, een gravamen over deze aangelegenheid ter tafel gebracht. „Of men niet, zoo luidde de vraag in Gouda, ernstig sal aenhouden daert behoort, dat de oversetting des bijbels eerstdaeg voortgang hebben mochte?” Het besluit in beide provincies was, dat dit verzoek aan de deputaten, welke door de nationale synode van Dordrecht hiertoe waren aangewezen, zou worden doorgezonden, opdat zij bij de Staten-Generaal de nodige aandrang in deze zouden uitoefenen.

In gelijke geest werd, het volgende jaar, door de synode van Rotterdam opnieuw besloten; men zou de genoemde deputaten vermanen „dat het selfde werck, soo seer nodich ende dienstich voor de kercken deser landen zijnde, doch mochte bij de hant genomen ende voltrocken worden.”

Het vermoeden is wel uitgesproken, dat deze mannen in het behartigen van hun taak niet ijverig genoeg zouden zijn geweest.⁸ Ik geloof echter, dat dit verwijt ten onrechte tot hen wordt gericht, gelijk uit de verderen gang van zaken nog nader zal blijken. Thans haal ik alleen aan het getuigenis van één hunner, Festus Hommius, die in 1624 aan Faukelius berichtte, hoe hij, en zijn mededeputaten, pas weder hadden „aengehouden, gelijk (zij) in de voorgaende jaren *dickwils* gedaen hebben, by de Hooch Mog. Heeren Staten Generael om te moghen hebben haer Hooch Mog^d goede Resolutie op de pointen bij de selve Synode aen hare Hooch Mog^d opgelevert, voornamelyck op 't Stuck vande Oversettinge des Bijbels.”⁹ Ik twijfel er niet aan, of ook in de jaren 1620 en 1621 hebben zij aan de opdracht der synodes, met alle naarstigheit, gevolg gegeven.

De kerken hebben zich tegelijkertijd nog van een ander middel bediend, om het begeerde doel te bereiken. De synode van Haarlem in 1621 besloot namelijk er bij de Staten van Holland op aan te dringen, dat zij deze zaak wilden bevorderen en haar in de vergadering der Hoogmogende heeren ter tafel brengen.¹⁰ Tevens verzocht men de synode van Gelderland, op dezelfde wijze in haar provincie te handelen. Aan dit verzoek heeft daarna de synode van Nijmegen in 1622 inderdaad voldaan, door bij het Hof van Gelderland in de aangeduiden zin aandrang uit te oefenen.¹¹

Voordat Gelderland zich toen hiermee had kunnen inlaten, hadden de synodale deputaten bij de Staten-Generaal reeds iets gedaan gekregen. Door deze Hoogmogenden, zoo kon toch in datzelfde jaar op de synode van Gorinchem, alwaar Festus Hommius zelf als afgevaardigde der classis Leiden tegenwoordig was, gerapporteerd worden, was goede hope gegeven, dat door hen „tot die oversettinghe des bibels ordre gestelt zal worden”. Die „goede hope” bleek echter voorlopig niet meer dan een morgenwolkje te zijn. De begeerte naar de nieuwe Bijbelvertaling schijnt trouwens in de kerken niet overal even sterk geleefd te hebben. Althans toen de synode van Amsterdam in 1622 pogingen in het werk stelde, om uit alle particuliere synodes afgevaardigden bijeen te brengen, die de zaak bij de Staten-Generaal ernstig zouden bepleiten, was het resultaat niet bepaald bemoedigend te noemen. Want in het volgende jaar moesten de deputaten op de synode van Hoorn in hun verslag klagen, dat zij, met welke naarstigheit zij van hun kant ook waren te werk gegaan, alleen van Overijsel antwoord hadden ontvangen.¹²

⁸ Dr. H. H. Kuyper, *De Post-acta*, blz. 287.

⁹ Dr. P. J. Wijminga, *Festus Hommius*, Bijl., blz. XXI. De cursivering is van mij.

¹⁰ N. Hinlópen, *Historie van de Ned. overzettinge des Bijbels*, blz. 84.

¹¹ J. Anspach, in: *De Navorscher*, XXVII, blz. 303.

¹² N. Hinlópen, a.w., blz. 85.

Dat inderdaad verscheidenen tegenover de zaak eener nieuwe Bijbelvertaling een vrij koele houding innamen, hiervoor meen ik nog een ander bewijs te kunnen bijbrengen. In 1623 heeft Sixtinus Amama, die aan de Universiteit te Franeker hoogleraar was in de Hebreeuwse taal, onder de titel: *Bybelsche Conferentie*, een boek uitgegeven, waarin hij het gebrekkige der bestaande Nederlandse Bijbelvertaling aantoonde en het pleit voerde voor „de noodwendicheyt der verbeteringhe deser Oversettinghe”.¹³ Hij trachtte nu van te voren een aanbeveling voor dit boek te verkrijgen van de theologische faculteit te Leiden. In de missive, welke hij tot dat doel aan deze faculteit richtte, gaf hij onder meer uiting aan zijn verontwaardiging over het feit, dat het werk der nieuwe overzetting zoo langzaam voortschreed.

De schuld hiervan meende hij te moeten zoeken niet alleen bij de tegenstanders, die als voorwendsel gebruikten dat zulk een vertaling allerlei ergernis zou verwekken, of dat zij enorme kosten met zich medebracht, maar evenzeer bij sommige voorstanders, die de oude vertaling nog zo kwaad niet vonden. Amama's bedoeling met zijn geschrift, zoo verzekerde hij, was daarom tweevoudig. Hij wilde de Staten-Generaal en de Prins aansporen om de nieuwe vertaling te bevorderen, en tevens bij het volk en de halven „het ijs der ergernissen” breken, terwijl aan allen zou worden duidelijk gemaakt welk een grotenschat een nauwkeurige vertaling wel betekende.¹⁴

Zijn er dus stellig mensen geweest, die om de geringen voortgang, welke de zaak der Bijbelvertaling had, niet treurden, het staat evenzeer vast, dat zij met deze mening in de leidende kringen der kerk over het geheel geen instemming vonden. In het aangehaalde boek van Amama staat een brief opgenomen, dien de predikanten van Leeuwarden hem op de 19de November 1623 hadden geschreven. Zij spreken hierin hun hoop uit, dat de Generale Staten door zijn geschrift bewogen zouden worden, om de lang begeerde Bijbelvertaling door hun gezag eindelijk aan de kerken te verschaffen.

Heeft Amama met zijn boek in de aangegeven richting ook metterdaad enige invloed uitgeoefend? Dit valt bezwaarlijk met zekerheid uit te maken. In elk geval zien wij in 1624 de Hoogmogende heren ten opzichte van deze aangelegenheid een gunstige resolutie vaststellen. Maar ik voor mij neem eerder aan, dat hierop van nog wel zoveel invloed zal zijn geweest de aandrang, dien de officiële vertegenwoordigers van de kerk onvermoeid zijn voortgegaan op de bevoegde instanties te oefenen. Want de bewijzen zijn er, dat de bedoelde deputaten dit ook na 1622 hebben gedaan. Zij hebben toen zelfs een zeer krachtige poging aangewend om hun doel te bereiken. Dit geschiedde in opdracht der Zuid-Hollandse synode, welke in 1623 te Brielle vergaderde. In de handelingen dezer synode heeft Voetius, die haar als scriba diende, opgetekend, dat men de deputaten zou verzoeken nog eenmaal „de nootwendicheyt van dit soo treflijck werck” aan de Staten-Generaal te remonstreeren, om dan vervolgens hun wedervaren aan alle particuliere synodes, .of wel aan haar deputaten, bekend te maken, „op dat dieselve met elcandren mochten delibereeren, wat vorder in de sake soude te doen staen”.

Aan deze wenk is, gelijk aan de volgende synode te 's Gravenhage werd gerapporteerd, na herhaalde aanmaning van de kant der Zuid-Hollandse deputaten in werkelijkheid gevolg gegeven. Er is een remonstrantie opgesteld en daarna bij de Staten-Generaal ingediend. Het resultaat was, gelijk ik reeds terloops opmerkte, een bepaald besluit dezer Hoogmogende heren, dat op de elfde Mei 1624 werd genomen.

¹³ Amama gaf in 1625 een verbeterde Bijbelvertaling uit; hierin nam hij voor het Nieuwe Testament de reeds vermelde vertaling van Faulkelius uit 1617 op, „alsoo deselvige veel correcter is als de oude, ende van veel seer begeert ende gepresen wordt”.

¹⁴ Dr. A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw*, blz. 42, 43 en 84*.

Deze resolutie gaf echter bij lange na niet, wat de synode van Dordrecht indertijd met klem als haar begeerte had kenbaar gemaakt. Zij hield namelijk in, dat de benoemde personen voor zichzelf het werk van de vertaling zouden moeten aanvatten, en dat zij daarna, eens in het halfjaar, konden bijeenkomen om hun werk onder elkander te vergelijken. Daarom laat het zich verstaan, dat men zich op de synode te 's Gravenhage met deze regeling slechts kwalijk ingenomen toonde. Tot een zelfstandig optreden in deze zaak was die vergadering evenwel niet gerechtigd. De aangelegenheid raakte alle kerken in de lande gemeenschappelijk. Vandaar dat de synode besloot zich opnieuw te wenden tot de deputaten der nationale synode, om bij hen te bewerkstelligen, „dat diegeene, die tot de oversetting voorsz. geordonneert sijn, bij de anderen mogen comen, om te besien of sij de inhoud der apostille ofte resolutie voorsz. sullen connen naercomen, offte een ander expedient middel connen beramen, opdat alsoo indien sij eenen goeden wegh connen vinden, elck van haer de Synodes waeronder hij resorteert sulcx aendiene, ende haer advijs daerop ontfangen hebbende, alsdan voorts met de andren overleggen, hoe sij dit nodige werck ten effecte sullen brengen.”

Eerst in Mei 1625 mocht het de bedoelden deputaten gelukken, deze vergadering tot stand te brengen. Hier bleken toen de aanwezige vertalers van oordeel te zijn, „dat se het werck niet en souden connen behooric aenvangen ende volbrengen, ofte sij souden moeten in een plaetse bij malkanderen sijn ende besoingeren.”

Leiden werd hiertoe wel de meest aangewezen stad geacht. Daar woonden twee vertalers, te weten Festus Hommius en de hoogleraar Antonius Wallaeus, die de opengevallen plaatsen der overleden predikanten, van Petrus Cornelisz, en van Faulelius, zouden moeten innemen. En wat de overige vier betreft, deze zouden gedurende de jaren, welke nodig waren voor de uitvoering van hun speciale opdracht, van hun gewone arbeid tijdelijk moeten worden ontheven en zich in Leiden moeten vestigen.

In deze zin hebben daarna de deputaten zich gehaast met de Staten-Generaal in overleg te treden. Gevolg hiervan was, dat hun verlangen, bij resolutie van de achttienden Juli 1625, volkomen werd ingewilligd. Toen dit alles op de synode der Zuid-Hollandse kerken, welke, drie dagen later, te Woerden, onder het praesidium van Festus Hommius, vergaderde, werd medegedeeld, toonde men zich over deze „goede resolutie” ten hoogste verblijd. Die blijdschap was, na al de opgedane ervaringen, alleszins begrijpelijk en, vanwege het uitzicht, dat hiermede geopend werd op de verwezenlijking van de met zo heilige ernst genomen besluiten van de Dordtse synode, ten volle gerechtvaardigd.

Thans kon met het eigenlijke werk van vertaling een aanvang worden gemaakt, of, juister uitgedrukt, kon dit werk met krachtiger energie worden aangevat en ten einde gevoerd. Want geheel stil gezeten hadden de vertalers in deze jaren van wachten niet. Er zijn verschillende aanwijzingen, waaruit dit valt op te maken. Ik deel hier alleen mede, wat daarover op de synode van Gorinchem in 1622 is verhandeld. Men vernam in deze vergadering — en men kon het hier weten, want, gelijk ik reeds vertelde, Hommius had in haar midden zitting als afgevaardigde der classis Leiden —, dat „alrede bij enighe van de broederen, welke in Synodo Nationali gestelt sijn tot de voorsz. oversettinghe, daerinne vrij veel is gedaen”. Dit bericht was toen aanleiding, dat de deputaten der synode verzocht werden, dat zij de genoemde broeders zouden „aenporren den loopenden een spore te geven, ten eynde dat hoochnodige werck moge tot dienst der kercken hier te landen eenmael voltrocken worden.”

Vele bijzonderheden van deze particuliere voorstudie zijn ons niet bekend. Zij zal, zonder enige twijfel, aan het moeizame werk, dat de vertalers in Leiden wachtte, ten goede zijn gekomen. Vast staat, helaas, eveneens, dat dit werk niet van álle verrichte voorstudie profijt heeft kunnen trekken. Want Faukelius, van wie men voor deze arbeid, terecht, grote verwachtingen koesterde, en die, gelijk Hommius hem schreef, „al over langhe in dat stuck geoeffent” was en daarvan „een goed proeffstuck” had geleverd,¹⁵ werd kort te voren, op de negende Mei 1625, door de onverbiddelijke dood weggenomen.

EEN WERK VAN LANGE ADEM

Op de dertiende November 1626, precies acht jaar na de openingszitting der Dordtse synode, vinden wij in een huis op de Papengracht te Leiden drie mannen bijeen. Het zijn de mannen, aan wie de eervolle en zware taak der vertaling van het Oude Testament was toevertrouwd. Zij zullen met deze arbeid een begin maken.

Johannes Bogerman, de gevierde predikant uit Frieslands hoofdstad, de hoogst bekwame en invloedrijke voorzitter van de synode te Dordrecht, heeft de leiding. Hij heeft reeds de vijftig jaren bereikt, en maakt met zijn rijzige gestalte, zijn hoog voorhoofd en zijn sierlijk golvende baard een eerbiedwaardig voorkomen. Al een jaar lang bevindt hij zich in de sleutelstad, waar hij dit huis heeft betrokken. Stellig heeft hij zich gedurende dezen tijd bezig gehouden met de voorbereiding van het werk, dat hem en zijn medevertalers noopte voor een geruime tijd van hun gewonen arbeid en van de eigen familiekring te scheiden.

Verder ontmoeten wij hier de ons reeds bekenden schrijver van de *Wechbereyder op de Verbeteringhe van de Nederlantschen Bijbel*, de geleerden predikant van Zutphen, Willem Baudartius, die als geschiedvorser zijn sporen had verdiend, hoe slecht hij ook mocht stileren, en die op zoo uitnemende wijze het verstond de historie van het bevrijde Nederland te populariseren. Hij heeft reeds de elfde Oktober 1625 van zijn magistraat verlof verkregen om zich naar Leiden te begeven. Maar pas op de veertiende April 1626 is hij hier gearriveerd; ik vermoed, dat zijn komst zal zijn vertraagd door de ziekte van zijn tweede vrouw, Josina Mum, die in Maart van dat jaar overleed. In de maand Juli heeft hij, als correspondent der Gelderse synode, die van de Zuid-Hollandse kerken te IJsselstein bijgewoond; daar heeft hij aan de belangstellende vergadering kunnen meedelen, dat hij „zich reeds naar Leiden hadde getransporteere”.

Als derde van het drietal treffen wij Gerson Bucerus aan, één van de twee predikanten te Veere in Zeeland. Hij heeft indertijd door een geschrift, waarin hij het episcopalisme van de Engelse kerk bestreed, zich het ongenoegen van koning Jacobus op de hals gehaald. Dit heeft hem echter de hoge achting, welke hij algemeen bij de kerken in Nederland mocht genieten, niet kunnen doen verliezen. Het heeft hem vrij wat moeite gekost, voor enige tijd ontslag uit de dienst van zijn gemeente te krijgen. Eerst nadat de magistraat van de Staten vrijheid had ontvangen een derde predikant te beroepen, is Bucerus kunnen vertrekken. Hij is waarschijnlijk in het begin van September te Leiden aangekomen.

Na Bucerus' komst hebben zij met elkander overleg gepleegd. Op de derde November zijn zij tezamen in 's Gravenhage geweest, om met de gemachtigden van de

¹⁵ Dr. P. J. Wijminga, a.w., Bijl., blz. XXII.

Staten-Generaal te onderhandelen. De dag daarna hebben de Hoogmogende heren, op grond van de gevoerde besprekingen, verschillende besluiten genomen.

De vertalers zouden het Oude Testament in vier stukken verdelen; na het eerste stuk, dat bij Genesis moest beginnen, te hebben bewerkt, zouden zij dit in handen der overzieners stellen; vervolgens zou in een verenigde vergadering van vertalers en overzieners de eindredactie worden opgemaakt; terwijl eindelijk dit afgewerkte stuk, na getekend te zijn, aan de Staten-Generaal zou worden overgegeven, die het bewaren zouden, totdat de gehele overzetting op deze wijze voor de druk gereed was gemaakt.¹⁶ Elk hunner zou, boven het gewone traktement, een jaarwedde genieten van zeshonderd gulden, vermeerderd met driehonderd voor huishuur, en tweehonderd voor een afschrijver; bovendien zouden zij de verschotten aan vuur en licht in hun vergaderingen, alsmede aan boeken, vergoed krijgen.¹⁷

Thans zijn de drie mannen in Bogermans woning bijeen, om orde op zaken te stellen: tijd en plaats van vergaderen te bepalen, de te volgen werkwijze uit te stippelen en alles wat meer tot de goede regeling van dergelijke arbeid behoort, met elkander af te spreken.

In hun eerstvolgende vergadering, op de 24sten November,¹⁸ werkten zij, om de eenparigheid van stijl en taal te behouden, het gehele eerste hoofdstuk van Genesis af. Maar in het vervolg hebben zij ieder Bijbelboek in drie delen gesplitst, waarvan dan elk hunner één deel voor zijn rekening nam, om het thuis te vertalen en van eventuele kanttekeningen te voorzien. Het resultaat van dezen arbeid kwam daarna in de gemeenschappelijke vergaderingen in bespreking, waarbij vers voor vers in het Hebreeuws werd opgelezen en vervolgens met de voorgestelde overzetting nauwkeurig vergeleken.

Het spreekt vanzelf, dat de vertalers bij de bewerking van het boek Genesis gemak hebben gehad van de ter hunner beschikking gestelde papieren van **Marnix van St. Aldegonde en Helmichius**, al hebben zij hun voorgangers niet slaafs gevolgd. Ook bij andere Bijbelboeken hebben zij trouwens wel eens profijt getrokken van dergelijke voorarbeid, die door sommigen, uit eigen aandrif, op dit gebied was verricht. In dit opzicht verdient met name de geleerde Vlissingse predikant **Joos van Laren** vermelding. Van diens particuliere overzettingen van de boeken Job, Prediker en Daniël en de daarbij gevoegde kanttekeningen is door Bucerus en Baudartius een dankbaar gebruik gemaakt. Ook schijnen zij hem meermalen over moeilijke Hebreeuwse woorden te hebben geraadpleegd.

Nog bij andere personen dan bij Van Laren hebben de vertalers soms aangeklopt om hun oordeel over een bepaalde, lastige Schriftuurplaats te vernemen. Zo won Bogerman eens Gomarus' raad in over de vertaling van Psalm 55:19 en 23.

Overigens hebben de overzetter niet verzuimd alle hulpmiddelen, welke in die tijd op dit gebied ter beschikking waren, te baat te nemen.

Tot dusver vertelde ik alleen van de predikanten, aan wie de overzetting van het Oude Testament was toevertrouwd. Ik moest afzonderlijk over hen spreken, omdat zij het eerst met hun gemeenschappelijke arbeid zijn aangevangen. Hun drie

¹⁶ Gelijk nog blijken zal, hebben de vertalers zich aan deze regeling niet gehouden, vermoedelijk niet zonder vooraf met de Staten-Generaal overleg gepleegd te hebben.

¹⁷ Aan deze bepaling werd terugwerkende kracht gegeven, zodat Bogerman terstond f 1100 en Baudartius f 575 ontving en bovendien voor boeken nog resp. f 57 en f 62.

¹⁸ H. Edema van der Tuuk, *Joh. Bogerman*, blz. 270, geeft als datum op 29 Nov. en wordt hierin door anderen gevolgd. Hinlópen, a.w., blz. 100, noemt echter 24 Nov.

ambtgenoten, voor wie het Nieuwe Testament met de apocriefe boeken was bestemd, zijn tot dit werk pas later overgegaan. Natuurlijk sluit dit niet uit, dat zij, ieder voor zich, reeds eerder met hun taak zijn begonnen. Hommius althans schreef, nadat de Staten-Generaal in 1624 het eerste besluit tot uitvoering der Bijbelvertaling hadden genomen, aan Faukelius: „Ick sal mijn beste beginnen te doen, so veel als mijne occupacien en capaciteyt sullen toelaten... Wij hebben 't lichste werk, laet ons toesien, dat wij wat goeds daer van maecken.”¹⁹

Festus Hommius, predikant te Leiden, die in 1619 bovendien tot regent van de Statencollege aldaar was benoemd²⁰ en als zodanig op de studenten een grote invloed uitoefende, was van dezelfde leeftijd als Bogerman. Niet minder dan deze genoot hij, als de onvermoeide kampioen voor de handhaving der Gereformeerde belijdenis in de dagen der Remonstrantse twisten, het vertrouwen van de kerken. Hij was bovendien een uitstekend penvoerder, gelijk hij als scriba der Dordtse synode duidelijk had getoond, en gelijk hij, in een ander opzicht, aan de dag legde door zijn *Schatboek*, dat het Nederlandse volk met Ursinus' verklaring van de Heidelbergse Catechismus heeft vertrouwd gemaakt.

Naast hem stond voor de vervulling der desbetreffende taak geroepen Antonius Walaeus, die in de dagen der Dordtse synode nog aan de kerk van Middelburg was verbonden, maar sedert het jaar 1619 het hoogleraarsambt aan de Leidse Universiteit bekleedde. Hem had prins Maurits indertijd opgedragen om Oldenbarnevelt in diens laatste ogenblikken geestelijke bijstand te verlenen. Hij was een man, die ook bij tegenstanders als Hugo de Groot in bijzondere achting stond.

Voor dit tweetal, Hommius en Walaeus, die beiden in Leiden woonachtig waren, bestond er uit de aard der zaak geen onoverkomelijk bezwaar om tegelijk met de overzetters van het **Oude Testament** de arbeid te beginnen. De oorzaak, dat zij dit voorlopig moesten uitstellen, lag in de afwezigheid van hun medewerker. Dit was Jacobus Rolandus, die sedert 1603 als predikant aan de kerk van Amsterdam was verbonden en die als assessor in het moderamen der Dordtse synode had gezeten. Geboren in 1562, was hij onder de vertalers de oudste in leeftijd, al volgde Baudartius vrij dicht op hem.

Het mocht Rolandus niet direct gelukken van zijn kerk ontslag te krijgen om zich in Leiden te vestigen. Zowel van de zijde der overheid als van de kerkenraad werden bepaalde voorwaarden gesteld. Maar dank zij vooral de druk, die door de deputaten der beide Hollandse synodes werd uitgeoefend, hebben de genoemde instanties ten slotte toegegeven, zodat Rolandus in Oktober 1627 naar de sleutelstad kon vertrekken.²¹ Zijn vrouw weigerde met hem mede te gaan, en is daarna, wegens de door haar ingenomen houding, in moeilijkheden met de kerk gewikkeld.

Zodra ook Rolandus zich te Leiden had gevestigd, konden de overzetters van het **Nieuwe Testament** met hun gemeenschappelijke arbeid beginnen. Op de synode van Delft in 1628 werd gerapporteerd, dat zij, hoewel later dan de anderen, „door seeckere verhinderinge”, thans aan het werk waren getrokken, en dat zij daarin „door des Heeren genade” zouden „diligenteeren”. Zij hebben blijkbaar afgesproken, dat elk hunner het gehele Nieuwe Testament zou vertalen, en dat zij vervolgens de resultaten met elkander zouden vergelijken, om zo in onderling overleg vast te stellen wat het

¹⁹ Dr. P. J. Wijminga, a.w., Bijl., blz. XXII.

²⁰ Het Statencollege, dat door de Staten van Holland was gesticht, diende voor huisvesting van studenten, die aan de Leidse Hogeschool studeerden.

²¹ Rolandus werd op de 9den October 1627 honoris causa als student te Leiden ingeschreven. — In het *Album academicum* komen de namen van verschillende vertalers en revisoren voor.

beste was. Hun vergaderingen zouden zij houden ten huize van Rolandus.²² Eerst nadat zij met hun vertaling van het Evangelie van Matthéüs gereed waren, en dit aan het einde van het jaar 1628 aan de Staten Generaal hadden aangeboden, hebben dezen, bij resolutie van de vijfdien Januari 1629, hun jaarwedde vastgesteld, welke op hetzelfde bedrag als de vertalers des Ouden Testaments ontvingen, werd bepaald, slechts met dit verschil dat aan Hommius en Walaeus geen vergoeding voor huishuur behoefde uitgekeerd te worden. Bovendien ontving elk nog vijfhonderd gulden voor de arbeid, dien zij thuis reeds hadden verricht.

Voordat Rolandus en de zijnen zich echter goed en wel op hun taak konden toelekken, moest er een andere, belangrijke werkzaamheid worden volbracht. De vertalers van het Oude Testament waren tegen de zomer van 1628 met de bewerking der vijf boeken van Mozes zover gevorderd, dat dit gedeelte aan de overzieners kon worden toegezonden.²³ In verband hiermede oordeelden de beide colleges van overzetteren het nuttig, zich omtrent *de taal en spelling*, welke zij zouden gebruiken, met elkander nader te verstaan. Zij hebben daartoe, in de periode tussen 7 Juli en 19 September 1628, gezamenlijk vergaderd, zij het ook met een onderbreking gedurende de maand Augustus.²⁴ Deze taalregels, welke in vervolg van tijd door de revisoren nog met verschillende opmerkingen aangevuld zouden worden, zijn bewaard gebleven, en hebben voor de bestudering der taal van onze Nederlandse Bijbel bijzondere waarde, gelijk elders in dit gedenkboek wordt uiteengezet.

Met krachtige en rusteloze ijver hebben de zes mannen aan hun zware taak voort gewerkt. Baudartius verzekerde eens aan Revius, de bekenden dichter-predikant van Deventer: „Ick en hebbe "mijn leven lanck noyt so gebloekt als ick nu in mijne oude daeghen doen moet."²⁵ Toen hij deze woorden neerschreef, was hij reeds de zes en zestig gepasseerd, en van ledig zitten had hij, de man die te Zutphen, drie jaren aaneen, elke Zondag, voor de Engelse bezetting had gepreekt, nooit gehouden.

Zonder moeilijkheden en tegenslagen is het de vertalers niet mogen gelukken de eindpaal te bereiken. Zij hadden, ten behoeve van de overzieners, zorg te dragen voor de vervaardiging van een zeker aantal afschriften der vertaalde Bijbelgedeelten. Nu bleek het een onoverkomelijk bezwaar op te leveren, de hiervoor benodigde bekwame afschrijvers te vinden. Vandaar dat toen, met goedvinden der Staten-Generaal, besloten werd de kopie te laten drukken. Ook met dezen maatregel was men evenwel nog niet terstond geholpen. De drukker, met wie een contract werd afgesloten, hield zich namelijk niet aan de gemaakte afspraak. Dit had tot gevolg, dat, hoewel de vijf boeken van Mozes reeds in de zomer van 1628 gereed waren ter verzending aan de revisoren, Baudartius pas een jaar later, op de achtste Augustus, aan Revius een exemplaar kon laten toekomen, met de betuiging van excuus over dit lange uitblijven, „also het bij onse schuit ofte slofficheyt niet en is toegecomen”.

Een tegenslag van geheel andere en tevens van heel wat ernstiger aard, welke echter

²² Na Rolandus' dood zullen Hommius en Walaeus waarschijnlijk ten huize van de laatstgenoemde, waar later ook de revisoren samenkwamen, hebben vergaderd.

²³ Baudartius berichtte aan de synode te Nijmegen (23—26 Juli 1628), dat de vijf boeken van Mozes reeds voor de overzieners gedrukt waren; verg. J. Anspach, in *De Navorscher*, XXVII, blz. 303. Zie ook N. Hinlópen, a.w., blz. 107.

²⁴ Er is tussen 27 Juli en 18 September blijkbaar niet vergaderd, verg. N. Hinlópen, a.w., Bijl., blz. 96, 101. — Vermoedelijk heeft men omstreeks dezen tijd geregeld elk jaar een vakantie genomen.

²⁵ *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, V, blz. 182.

een Gomarus deed betuigen, dat hij in de wil des Heeren wenste te berusten,²⁶ was het overlijden van Bucerus en daarna eveneens van Rolandus. Toen Bucerus de zevende Augustus 1631 stierf, was hij bezig met de bewerking van Ezechiël, terwijl elk der beide anderen eveneens één der grote profeten onder handen had.²⁷ Volgens de bestaande regeling zou Antonius Thysius, die toen hoogleraar was aan de Leidse Universiteit, zijn plaats moeten innemen. Nadat hij deze taak aanvankelijk had aanvaard, heeft hij zich echter spoedig weer teruggetrokken. Bogerman en Baudartius zijn toen gezwicht voor de aandrang der Staten-Generaal, om tezamen de overige arbeid voort te zetten en ten spoedigste te voltooien, „op dat soo een voortreffelick ende heylich werck, door het een ofte ander inconvenient, dat daer over soude mogen coomen, niet onder en blijve, tot merckelicke prejuditie ende naedeel van Godts kercke.”⁵ Bogerman heeft daarna de vertaling van Ezechiël voortgezet, terwijl hij eveneens het grootste gedeelte der kleine profeten voor zijn rekening nam.

Op gelijke wijze werden, in 1632, eveneens de vertalers van het Nieuwe Testament in hun arbeid getroffen door de dood van Rolandus, die toen zeventig jaar was. Hommius en Walaeus hebben zich daarop tot de Staten-Generaal gewend met de vraag, of zij nu de secundus, namelijk Jodocus Hoingius, rector te Harderwijk, zouden oproepen, dan wel of zij gezamenlijk met het werk moesten doorgaan. Bij resolutie van de 22sten Juni 1632 hebben de Hoogmogende heren in de laatstgemelde zin beslist. De synodes verenigden zich daarna met deze regeling, omdat, gelijk die der Zuid-Hollandse kerken uitsprak, „het werck vast ten eynde loopt.” Hommius en Walaeus hebben de arbeid op de gewone wijze voortgezet. Om het te bespoedigen, hebben zij echter enige werkverdeling aangebracht in het opstellen van de kanttekeningen, waarmee zij tot Handelingen waren gevorderd, en evenzeer in het vertalen der apocriefe boeken alsmede in het samenstellen van een register en het bijeenzoeken van gelijkkluidende teksten. Zij spanden zich in om, ondanks hun verzwaarde taak, ten spoedigste gereed te zijn. Aan de synode van Brielle in 1633 rapporteerden zij, dat zij nu ook „des Saterdachs besoigneerden”.

Gelijk ik reeds even in het voorbijgaan heb opgemerkt, zorgden de vertalers dat de afgewerkte gedeelten regelmatig aan de revisoren ter bestudering werden toegezonden.²⁸ Die van het Oude Testament stelden vooraf een afzonderlijke memorie op, waarin zij allerlei inlichtingen verstrekten omtrent de inrichting van hun werk. Zij gingen hierbij met de uiterste zorgvuldigheid te werk, getuige een notitie als de volgende: „Op de netticheyt ende cierelyckheyt des drucks, als oock opt geen boven aen elck blat van de inhoud der Capittelen met een woort ofte twee souden dienen gestelt, hebben wy voor dit mael niet gelet, vermits gebreck der druckerye ende om costen te vermyden. Op dese ende diergelycke dinghen salmen moghen letten, als het tot de publicatie, door des Heeren genade, soude komen.”

In dezelfde memorie ontvingen de revisoren een waarschuwing om het toegezondene aan niemand anders te laten zien, gelijk ook de vertalers zelf evenals de drukker dezelfde verplichting op zich hadden genomen. De reden van dezen maatregel was, dat er niets ontijdig zou uitlekken, „vermits de menichte van quaetwillighe menschen, die desen H(eyligen) arbeyt gaerne souden verhinderen of tot spot stellen.”²⁹ Wat wonder, dat Gomarus zich enigmate verstoord toonde, toen hij het

²⁶ *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, V, blz. 177.

²⁷ Hij was gevorderd tot hoofdstuk 21.

²⁸ Er werden 18 exemplaren gedrukt; verg. W. P. C. Knuttel, *Acta der Part. Synoden*, I, blz. 300.

²⁹ Om deze zelfde reden gaven de Staten-Generaal het hun vertoonde exemplaar na visie terug.

pakje, waarin de vijf boeken van Mozes waren gesloten, te Groningen „open ende bloodt” ontving!³⁰ Blijkbaar hadden de vertalers dit eerste gedeelte van hun „nuttelicke ende noodelicke oversettinghe” aan Rudolphus Ovingius, die als correspondent der Groningsche synode de vergadering der Zuid-Hollandse kerken te Leiden in Juli 1629 bijwoonde, meegegeven. Deze predikant der stad Groningen had toen de vrijheid genomen, het pakje open te doen „om wat te besien”. Gomarus betuigde toen in een brief van de 24ste September 1629, waarin hij deze dingen aan de overzeters mededeelde, zijn volle instemming met de bedoelde maatregel. Zelf heeft hij, gelijk hij er aan toevoegde, dat werk aan niemand laten zien, of er iets van laten verluiden dan alleen dat het op accurate en lofwaardige wijze was uitgevoerd. „Want, zoo oordeelt hij, eer twerck teenemaal voltrocken is, en is geen wysheydt te laten zien: alsoo daer verscheyde onrype ende ongunstighe oordeelen ontydich souden moghen utrysen.”

Gomarus voldeed in datzelfde schrijven aan een wenk der vertalers, om eventuele opmeykingen over hun arbeid hun bekend te maken. Zijns inziens waren de inhoudsopgaven der boeken en hoofdstukken aan de lange kant, en konden ook verschillende kanttekeningen gevoegelijk iets worden ingekort. Hij eindigde zijn schrijven met de bede, dat God hen „met stercke gesontheydt ende synen Heylighen Geest” wilde bijstaan „om in het heylich werck te volherden, ende opbouwinghe syner kercke te volvoeren”.

Ook onder de overige revisoren hebben verscheidenen ongetwijfeld op soortgelijke wijze hun medeleven met de arbeid der overzeters getoond. Van sommigen hunner is ons dit met zekerheid bekend. Joos van Laren noemde ik reeds. De naam van Jacobus Revius mag ik er nog aan toevoegen. Baudartius schreef hem in 1631: „Wij prijsen Uwer E. neerstigheyt in het overlenen van ons werck, wenschen dat alle d'ander Heeren Revisoren mede soo neerstigh waren.”³¹ Maar ik durf haast met zekerheid aannemen, dat niemand hunner in dit opzicht Gomarus is nabij gekomen.³² Nadat hij het laatste stuk van het Oude Testament had ontvangen, berichtte hij, op zijn zeventigste verjaardag, aan Bogerman: „Hoe aangenaam mij uw brief was, hebben mijn bedienden genoegzaam kunnen bemerken, daar ik bijna van vreugde danste, toen ik de vertaling van de eerste zes kleine profeten, door u bewerkt, ontving. Ik heb God zeer gedankt voor het volbrachte werk en voor uw gezondheid; gij zijt daartoe van de hemel gesterkt. Mijn vreugde is nog vermeerderd bij het ontvangen van de overige zes, waaraan goede arbeid besteed is.”³³

Ook de kerkelijke vergaderingen lieten niet na, hun belangstelling te tonen. Inzonderheid de Zuid-Hollandse synode, welke hiervoor trouwens de meest aangewezen was, omdat Leiden binnen haar ressort was gelegen, heeft in dit opzicht een grote ijver ontwikkeld. De synode van Dordrecht in 1627 droeg aan haar deputaten op, de vertalers die reeds aan het werk waren getogen, namens haar te gaan begroeten, en haar voldoening over dit feit uit te spreken, hun toewenshende „de verlichtinge ende rijcke gaven des H. Geestes.” Het volgende jaar mocht de synode van Delft, door bemiddeling van haar deputaten, de dank van de vertalers ontvangen

³⁰ G. P. van Itterzon, a.w., blz. 254, 439.

³¹ *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, V, blz. 182.

³² Gomarus zelf sprak van een „harden en bitteren arbeid”, dien hij gedurende vier jaren aan het private revisie-werk had ten koste gelegd. Voor zichzelf had hij minstens driemaal het Hebreeuwse Oude Testament doorgelezen; verg. G. P. van Itterzon, a.w., blz. 258, 259, 431.

³³ G. P. van Itterzon, a.w., blz. 256, 429, 430.

„voor hare sorge, die se heeft over de voortgang van dit werck, ende voor haren goeden wensch.”

Meer dan eens hebben de kerken daarna de broeders in Leiden „met alle beleefheyt” vermaand, om in hun arbeid de gang te houden. Regelmatig brachten de deputaten rapport uit omtrent de precieze vorderingen van het vertaalwerk. En toen op de synode van Brielle in 1633 kon worden medegedeeld, dat het Oude Testament gereed was³⁴ en dat ook de vertalers van het Nieuwe Testament aanmerkelijk waren opgeschoten, verheugde de vergadering zich „over deses groten wercks goet succes”. De deputaten kregen voorts in opdracht, de vertalers nogmaals te bedanken en hen te vermanen „tot alle vlyticheyt om eenmael dit lang gewenschte werck ten eynde te brengen.”

Was op deze synode, welke de 27ste Juni werd geopend, gerapporteerd, dat men de revisoren van het Oude Testament tegen de eerste Juli naar Leiden had samengeropen, hun eerste vergadering werd evenwel pas op de negende dag van die maand, ten huize van Bogerman, gehouden. Behalve de beide vertalers waren hier tegenwoordig:

namens Gelderland Antonius Thysius, vroeger te Harderwijk, toen hoogleraar in Leiden;

namens Zuid-Holland Johannes Polyander, eveneens hoogleraar aldaar;

namens Noord-Holland Abdias Widmar, predikant te Uitgeest;³⁵

namens Utrecht Arnoldus Teeckmannus, predikant te Utrecht;

namens Overijssel Jacobus Revius, predikant te Deventer; en

namens Groningen Franciscus Gomar, hoogleraar te Groningen.

Aan de revisoren namens Zeeland en Friesland, die toen nog ontbraken, heeft het heel wat moeite gekost, ontslag van hun kerkenraden te verkrijgen. Joos van Laren, predikant te Vlissingen, wien nog volgens de acta des kerkenraads van de 22ste Juli „plat afgeslagen wiert om als reviseur naar Leyden te gaan” — indien zij toestemden, vreesden de broeders dat zij van de Staten geen toezegging zouden ontvangen voor het instellen eener vijfde predikantsplaats —, maar die alleen verlof kreeg „voor zijn particulier” voor twee of drie weken te vertrekken, verscheen de dertigste van die maand in de vergadering. Hij is daarna echter toch tot het einde der handelingen kunnen blijven.

Met Bernardus Fullenius, van Leeuwarden, die eerst op de vierde Augustus arriveerde, was dit niet eens het geval. Precies een jaar later moest hij Leiden weder verlaten; de magistraat van Leeuwarden had bedreigd met intrekking van zijn traktement en met het voornemen in zijn plaats een anderen predikant te zullen beroepen; want de kerk, die bovendien reeds zolang van Bogermans dienst was verstoken geweest, kon hem niet langer missen.

Bogerman werd met algemene stemmen tot praeses verkozen, terwijl Polyander als assessor en Revius als scriba zitting namen. Men vergaderde des voormiddags van negen tot twaalf uur, behalve gedurende de weken vóór Fullenius' komst, toen men om tien uur begon, en des namiddags van twee tot vier uur; hier werd, in de laatste drie weken van de arbeid, nog een uur aan toegevoegd. Stipt op tijd werd

³⁴ Alleen restte nog „het maecken van twee registers, de chirographia Palestinae, de icones, om uut te beelden de tempel ende de vaten des tempels, ende een tractaet van de ghebruyckelijcke mate ende ghewichte der Joden”; maar men hoopte hiermede voor de beëindiging der revisie gereed te zijn.

³⁵ Widmar was, na het overlijden van Rolandus, door de Noord-Hollandse synode van 1632 als revisor benoemd. Hij ontving pas op de 13de Februari 1633 de gedrukte vertalingen. Dag en nacht had hij sindsdien gewerkt, terwijl hij allerlei andere arbeid opzij zette.

aangevangen, terwijl de telaarcomers in een boete van zes stuivers voor de armen vervielen.

In de vergaderingen zelf kwamen slechts die zaken ter sprake, welke betrekking hadden op de vraag, of de juiste zinder Heilige Schrift in de vertaling was getroffen. Opmerkingen omtrent de Nederlandse stijl moesten bij de praeses worden ingediend, die omtrent drukfouten, verkeerde aanhalingen van teksten en dergelijke bij de scriba, terwijl de beslissing over deze kwesties werd toevertrouwd aan een commissie, bestaande uit Bogerman, Revius en Gomarus. Voor het verrichten van deze bezigheid maakte men, van de eerste September af, de zaterdagmiddag vrij.

Uit handelingen van de revisoren van het Nieuwe Testament:

1634, 16 November

Sessio Ia

De vergaderinge geleijt ten huijse D. WALLAEI

Na aenroepinge van des HEEREN name is

in praesidem verkoren D. ANT. WALLAEUS.

in vice-praesidem D. HENRICUS ARNOLDI.

in scribam D. FESTUS HOMMIUS.

Revisores Presenten uit Zuyt-Hollant D. HENRICUS ARNOLDI pred. te Delft.

Noort-Hollant D. Rector GUILIELMUS VAN NIEWENHUYSEN Rector te Haerlem.

Zeelant CAROLUS DEMATIUS pred. te Middelburg.

Stigt van Utrecht D. LUDOVICUS A RENESSE pred. te Maersen.

Over-Jssel D. CASPARUS SIBELIUS pred. te Deventer.

Absenten noch drie Provincien:

Haer H.M. hebben de 9 November belast met de presenten voorttegaen.

Na exhibentie van de Credencien vande Respective broederen ende blyck vande uitschryvinge van haer H. Mogen Is voorts goetgevonden met dese navolgende wetten onse vergaderinge te onderhouden.

De berekening was, dat men in acht maanden met de revisie gereed kon zijn. Het viel echter tegen. Bogerman, die inmiddels benoemd was tot hoogleraar te Franeker, schreef in April 1634 aan de curatoren dezer Hogeschool: „de langdurigheid van de arbeid en dat onafgebroken voortdurend werken bij dag en nacht, niet zonder grote last van mijn zwakke gezondheid, hindert en kwelt geen sterveling meer dan mij, op wie, na zeven jaren werken bij de vertaling uitgehouden te hebben, nu de zorg en de moeite rust van het bestuur of het voorzitterschap in deze nationale bijeenkomst, waarin afgevaardigden, door de Staten-Generaal benoemd en door de Staten der afzonderlijke provincies gezonden, zitten van alle Nederlandse kerken, aan wie de vrijheid om afzonderlijk in naam van hun provincie raad te geven en hun gevoelen te zeggen, niet kan ontnomen worden; en niet allen hebben dezelfde gave van duidelijkheid en korthed, welke zeer nuttig zou zijn om dit werk te bespoedigen. De menselijke gebreken van dien aard en de oorzaken der vertraging deels met zachtmoedigheid te vergeven en met geduld te dragen, deels met verstand en beleid te leiden en te verbeteren, dit is nu juist de kunst.”³⁶

Op de eerste September 1634 kwamen de revisoren eindelijk met hun taak klaar. Aan de Staten-Generaal werd hiervan kennis gegeven; en nadat de gemachtigden, te weten Bogerman, Revius, Gomarus en Polyander, van hun commissie naar 's Gravenhage, op de achttiende September, aan de vergadering rapport hadden

³⁶ H. Edema van der Turk, a.w., blz. 274, 275.

uitgebracht, zijn de revisoren weer huiswaarts gereisd. Reeds een week daarna bracht Gomarus in een brief uit Groningen aan Polyander dank voor de vriendelijkheid, welke hij in Leiden, met name van zijn kant, had ondervonden.³⁷ De revisoren ontvingen een vacatiegeld van vier gulden per dag alsmede vergoeding der ge-maakte reiskosten, met dien verstande echter dat hierbij de vertalers, wier gewone uitkering doorging, buiten beschouwing bleven. Bovendien werd aan elk hunner, naar het schijnt, een bedrag van driehonderd gulden uitgekeerd voor de arbeid, dien zij tevoren thuis reeds in het belang der revisie hadden verricht, terwijl zij voor de terugreis ieder honderd gulden ontvingen.

Na de voltooiing van de revisie van het Oude Testament, konden voor die van het Nieuwe de voorbereidende maatregelen worden getroffen. De vertalers waren toen met hun arbeid nog niet helemaal gereed. In dat jaar hadden zij tot aan Paulus' brief aan de Colossensen de afgedrukte stukken aan de overzieners toegezonden. Met het drukken was men in de zomer van 1634 gevorderd tot de brief van Jakobus. Op de synode van 's Gravenhage, welke op de 18de Juli aanving, luidde het rapport, dat zij zouden „vigileren hun werk zoo spoedig mogelijk af te doen”. Het staat evenwel vast, dat de revisoren na de zoeven vermelde zending geen nieuwe meer in hun woonplaatsen hebben ontvangen, doch dat het resterende gedeelte van het Nieuwe Testament, alsmede de Apocriefe boeken, hun eerst in Leiden zijn ter hand gesteld.³⁸

Op de elfde September 1634 richtten de Staten-Generaal tot hen de uitnodiging, om tegen de eerste November in Leiden te verschijnen. In de eerste vergadering, welke op de zestiende dezer maand ten huize van Walaeus werd gehouden, waren met de beide vertalers aanwezig:

voor Zuid-Holland Henricus Arnoldi, predikant te Delft;

voor Noord-Holland Willem van Nieuwenhuisen, rector te Haarlem;

voor Zeeland Carolus Dematius, predikant te Middelburg;

voor Utrecht Ludovicus à Renesse, predikant te Maarsen;

en voor Overijsel Caspar Sibelius, predikant te Deventer.

Professor Hendrik Alting, die door Groningen was afgevaardigd, was tengevolge van zijn reis naar Duitsland niet in staat tijdig aanwezig te zijn; - ik vermoed, dat hij niet eerder dan in de maand December is gearriveerd. -

De revisor namens Gelderland, Sebastiaan Damman, predikant te Zutphen, bevond zich in de vesting Gelder in Spaanse gevangenschap. Eerst nadat hij door de Staten van Gelderland met grote moeite was losgekocht, en in Maart 1635 bij de zijnen teruggekeerd, kon hij zijn taak te Leiden gaan vervullen. De veertienden Mei werd hij door zijn mede-revisoren in hun vergadering begroet.

Fullenius eindelijk, die ook voor dit gedeelte der revisie de Friese kerken moest vertegenwoordigen, werd in Leeuwarden opgehouden. Hoewel hij aanvankelijk toezegde op de tweede Februari te zullen komen, schijnt hij ruim een maand later nog niet verschenen te zijn; en op de negentiende Juli was hij reeds weer genoodzaakt afscheid te nemen.³⁹

Walaeus was voorzitter, Arnoldi assessor en Hommius scriba, terwijl de

³⁷ (2) G. P. van Itterzon, a.w., blz. 257, 430.

³⁸ (3) Dr. J. P. Wijminga, a.w., blz. 323, noot 2.

³⁹ N. Hinlópen, a.w., Bijl., blz. 142, 143. — In het *Biogr. Woord. van Protest. Godg. in Nederl.*, III, blz. 145, wordt medegedeeld, dat in 1636 aan Fullenius een verlof van twee maanden werd verleend, tot correctie der drukproeven. Dit gegeven laat zich echter in de ons bekende feiten moeilijk opnemen. Ik vermoed daarom dat het bedoelde verlof verleend is voor het deelnemen aan de revisie.

laatstgenoemde soms vervangen werd door Sibelius. De revisie van het Nieuwe Testament is op soortgelijke wijze als die van het Oude Testament uitgevoerd, zodat het niet nodig is hier alle bijzonderheden daarvan te herhalen.

Wij vernemen, dat allen een volledige afdruk, met wit papier doorschoten, voor zich hadden, en hierin naar believen hun aantekeningen konden maken. Aan de scriba werd echter opgedragen, in zijn exemplaar alle aangenomen wijzigingen aan te brengen, opdat naar de tekst in dit exemplaar de druk zou kunnen geschieden. In dit opzicht moet Hommius niet altijd even nauwkeurig hebben gehandeld. Want Sibelius vertelde later, „dat er zoovele en zooveel malen, in de verschillende hoofdstukken, woorden, zinnen en plaatsen der Schrift door de vertalers aangehaald, werden veranderd, omgezet en verbeterd, dat de scriba door de verschillende veranderingen en correcties overstelpt en in verwarring gebracht, ze nauwelijks kon bijhouden en invullen, voornamelijk omdat hij hoog-bejaard, verzwakt en door langdurige arbeid in zijn kracht gebroken was.⁴⁰

Op de laatste Augustus 1635 werd de revisie van het Nieuwe Testament beëindigd. Daarna zijn nog de apocriefe boeken, zij het met veel minder grote nauwkeurigheid, door twee commissies, waar de revisoren zich in hadden verdeeld, overzien. *Hoewel de pest in deze tijd te Leiden op de vreselijkste wijze woedde, zodat in één week - volgens Sibelius, - 1500 mensen begraven werden, bleven alle revisoren met hun gezinnen gespaard.*

Nadat zij de tiende Oktober hun taak hadden volbracht, hebben Walaeus, Damman en Arnoldi de dag daarna, uit hun naam, aan de Staten-Generaal rapport uitgebracht van de verrichte arbeid.⁴¹

Inmiddels waren de drukpersen voor het Oude Testament reeds in werking gesteld. Het heeft echter nog heel wat onderhandelingen gekost, voordat tot de druk — „het slot en als het ware de kroon van dit voortreffelijk werk”, gelijk Bogerman opmerkte⁴² — in werkelijkheid kon worden overgegaan. Bogerman en Baudartius hadden van de Staten-Generaal voor de uitgave van het Oude Testament een octrooi verkregen voor de tijd van vijftien jaren, gelijk de beide vertalers des Nieuwen Testaments vervolgens eveneens hebben ontvangen. De slotsom van talrijke besprekingen is geweest, dat zij hun rechten, tegen een vergoeding van vijftien honderd gulden ten behoeve van elk hunner, aan de Leidse burgemeesters hebben overgedragen. Deze hebben daarna met de weduwe Van Wouw een contract afgesloten, dat zij de druk te Leiden zou laten uitvoeren door Pauwels Aertsz van Ravesteyn, die hiertoe uit Amsterdam naar Leiden moest verhuizen. Op de tiende en de twaalfde Februari 1635 zijn deze overeenkomsten in het Privilegieboek der stad Leiden opgenomen.⁴³

Gevolg van een en ander was, dat Bogermans verwachting als zou de druk reeds in Oktober 1634 beginnen, niet werd verwezenlijkt, en dat hij veel langer dan hij gedacht had, in Leiden moest blijven. Want van heengaan, aler ook deze taak zou volbracht

⁴⁰ Dr. P. J. Wijminga, a.w., blz. 325. — Als Hommius afwezig was, tekende Sibelius de wijzigingen aan; maar Hommius moest die daarna weer in zijn exemplaar overnemen, en in dit opzicht schijnt hij niet altijd getrouw geweest te zijn.

⁴¹ De heer VAN TIENHOVEN ter vergaderinge presiderende, heeft haer Hoogh Mog. voorgedragen. Het nader concept van d'authorisatie te stellen voor de nieuwe translatie vanden Bijbel, Waerop gedelibereert zijnde; hebben haar Ho. Mogende de eerste drie punten gehouden in bedencken: dan wat belangt het voorsz. concept van authorisatie 't selve word gehouden voor gearresteert.

DE STATEN-GENERAAL STELLEN DE ACTE VAN AUTHORISATIE VAST (29 JULI 1637)

⁴² H. Edema van der Tuuk, a.w., blz. 278.

⁴³ Met de vertalers van het Nieuwe Testament is deze overeenkomst opgemaakt op de 21ste Juni 1636.

zijn, kon geen sprake wezen. Hieraan was, naar zijn mening, zoveel gelegen, „dat zonder zeer nauwkeurig toezicht bij de correctie, het ganse werk der translatie en revisie, tot een eeuwige disreputatie, alle lusten zou verliezen en tot groot misnoegen aller vromen en spot aller vijanden moeten verstrekken.”

Na het oponthoud, dat door de onderhandelingen met de drukkers was veroorzaakt, volgde nog een felle winter, zodat het zelfs onmogelijk bleek met de pers te werken. Bovendien leverde het vrij wat moeite op, het benodigde materiaal aan goed papier en aan nieuwe lettertypen te verkrijgen. Maar ook aan deze moeilijkheden kwam, na enige tijd, een einde. In April 1635 werkte men, op twee persen tegelijk, aan het afdrukken der nieuwe Bijbelvertaling.

Op de synode te Woerden, welke de 24ste Juli werd geopend, rapporteerden de deputaten, dat de drukkers op de ene pers met de boeken Genesis en Exodus waren gereed gekomen en momenteel met het boek Leviticus bezig waren, en dat op de tweede pers Jesaja werd gedrukt. In Januari 1636 was het werk gevorderd tot Koningen en tot Daniël. Toen ook het Nieuwe Testament voor de druk gereed was, werd er, dank zij de tussenkomst der stedelijke overheid, „omme mettet werc te spoeyen”, nog een derde pers bij in gebruik genomen.⁴⁴

Wat de correctie der proeven betreft, zij gebeurde eerst door de drukker, én daarna nog een tweede en derde maal; voor het Oude Testament droegen achtereenvolgens Baudartius en Bogerman hiervoor zorg, en voor het Nieuwe Testament Hommius en Walaeus.

Met het Oude Testament was men, volgens het rapport dat op de synode van Leerdam werd uitgebracht; in de zomer van het jaar 1636 gereed. In de maand Juni van het volgende jaar kon eveneens de druk van het Nieuwe Testament worden afgesloten.

DE STATENBIJBEL.

Op de synode te Leerdam, die van 25 Augustus tot 4 September 1636 werd gehouden, kwam de gewichtige vraag ter tafel, of het niet nodig zou zijn in de nieuwen Bijbel „twee treffelijcke praefatiën” op te nemen, de eene uit de naam der Staten-Generaal, „als onder welckers autoriteyt ende beleyt dit werc is bij de handt genomen”, en de andere uit de naam der Gereformeerde kerken.

De vergadering besloot toen deze aangelegenheid bij de andere particuliere synodes aanhangig te maken, om hierover haar adviezen te vernemen. Vanzelf zou deze behandeling vrij wat tijd vergen. Vandaar dat de synode tevens aan de deputaat Rosaeus, de bekende predikant van 's Gravenhage, opdroeg, zich met de Hoogmogende heren Staten-Generaal in verbinding, te stellen, opdat men met het drukken van een voorrede voor de Bijbelvertaling enig geduld zou oefenen.

Naar het schijnt droeg de synode, bij het nemen dezer beslissingen, geen kennis van het feit, dat Bogerman en Baudartius reeds twee van dergelijke praefatiën ontworpen hadden en bij de Staten-Generaal ingediend. De eerste hiervan was gericht aan deze Hoogmogende heren en behelsde een kort overzicht van alles wat er met betrekking tot het vertalen van de Bijbel was voorgevallen. Zij verwierf, nadat enige wijzigingen waren aangebracht, hun goedkeuring en mocht gedrukt worden. Wat echter die tweede voorrede aangaat, welke zich richtte tot de Gereformeerde kerken, en waarin de

⁴⁴ W. P. C. Knuttel, *Acta*, II, blz. 45; G. P. van Itterzon, a.w., blz. 258, 433.

noodzakelijkheid van een nieuwe vertaling uitvoerig werd aangetoond, zij behoorde, naar het oordeel der Staten-Generaal, aanmerkelijk bekort te worden. Wanneer dit was geschied, zou Baudartius haar opnieuw, in gewijzigden vorm, kunnen indienen; en daarna zouden de Hoogmogende heren hun definitieve uitspraak geven. Aldus had hun resolutie van de dertigste Mei 1636 geluid.

Het is met deze zaak evenwel anders uitgelopen. Of men er zich in de kerken niet voldoende voor heeft geïnteresseerd? Zeker is in elk geval, dat op de eerstvolgende vergadering der Zuid-Hollandse kerken, op de synode van Dordrecht in Juli 1637, geen enkel advies der andere particuliere synodes over deze aangelegenheid was ingekomen. Bovendien werd in deze vergadering de mededeling gedaan, dat de praefatiën reeds opgesteld waren en eerstdaags onder de pers zouden komen. Het was om deze redenen, dat de deputaten der synode het niet geraden hadden gevonden, zich verder met de bedoelde zaak in te laten.

Misschien hebben zij hieraan wel verstandig gedaan. Want ik acht het zeer de vraag, of zij, met het uitspreken van de kerkelijke wensen, bij de Staten-Generaal in dit opzicht zelfs het geringste resultaat zouden bereikt hebben. De Hoogmogende heren volgden hun eigen weg in dezen. Op het uitstippelen van dien weg schijnen de Staten van Holland een sterken invloed te hebben uitgeoefend. Alleen uit naam der Staten-Generaal zou in de nieuwen Bijbel worden opgenomen een acte van autorisatie welke door de Raad van State was opgesteld.⁴⁵ Want men ging van deze overweging uit, dat het werk der Bijbelvertaling enkel en alleen door hun beschikking was uitgevoerd en geheel bekostigd. Vandaar dat ook hun alleen de dank en de eer voor dit werk behoorde toe te komen.

De genoemde acte van autorisatie werd de 29sten Juli 1637 definitief vastgesteld, en daarna als voorrede in de Nederlandsen Bijbel opgenomen. Zij heeft de grond geleverd voor de gebruikelijke benaming van Statenbijbel.

In het kader der vermelde feiten past geheel, dat het eerste exemplaar van de nieuwen Bijbel, in paars fluweel gebonden en verguld op snee, aan de Staten-Generaal werd aangeboden. Deze plechtigheid geschiedde op de zeventienden September 1637. Bogerman, die ziek was en de elfde dier maand overleed, had nog Andreas Rivet, de bij uitstek representatieve figuur onder de theologen van zijn dagen, verzocht zijn plaats te willen innemen. Hij achtte het niet in overeenstemming met de waardigheid der handeling, wanneer slechts één der vertalers haar zou moeten uitvoeren. Die éne was Festus Hommius. Baudartius was verhinderd te komen. Walaeus, die, toen Bogerman schreef, eveneens ziek was, kon niettemin Hommius op de tocht naar 's Gravenhage vergezellen, om aan de plechtige aanbidding mede te doen.

Hommius had, des daags tevoren, per schip aan Rivet een koffer gezonden, waarin verschillende exemplaren van de Bijbel, die in 's Gravenhage moesten uitgereikt worden, geborgen waren. Het gezelschap heeft zich ongetwijfeld, in de namiddag van de zeventiende September, van Rivets huis in de Hoogstraat naar de vergadering der Staten-Generaal begeven. Hier hebben zij toen aan de Hoogmogende heren de fraaie Bijbel overgereikt, onder dankzegging „voor hunnen Christlyken iever en vaderlyke zorg, in het uitvoeren van dit voor de kerken van Nederland nodig werk, betoond”.⁴⁶

⁴⁵ De Staten-Generaal droegen aan de Raad van State ook op, om uit de beide door de vertalers ontworpen voorreden er een, gericht tot de lezers, samen te stellen. Hiervan is echter in werkelijkheid niets gekomen.

⁴⁶ De Staten-Generaal vereerden aan elk der vertalers een bedrag van 1'150, terwijl de erfgenamen van Bucerus f 100 ontvingen. — Bogerman kreeg nog een extra-toelage van f 500. (2) E. J. W. Posthumus

Zo is de langgekoesterde begeerte van de kerken in vervulling getreden, en de moeizame arbeid der vertalers en overzieners met een gezegend resultaat bekroond. Door Gods goedheid mocht thans dit geweldige werk in het openbaar worden gebracht; nu zou aan de dag treden, wat Revius in 1633 aan zijn ambtgenoot Sibelius had verzekerd: „dit werk is te heilig dan dat het iets zoude behoeven te duchten van de knabbelarijen van afgunstige kleine zielen.”⁴⁷

De Statenvertaling verscheen als een monument, dat de eeuwen zou verduren. Zij zou aan geslacht na geslacht de verrassende gelegenheid geven te ontmoeten de eeuwigen God, sprekende in de Nederlandse taal.

LITERATUUROPGAVE

Bovenstaande bijdrage berust op kennisneming en bestudering van de bekende handboeken der Vad. Kerkgeschiedenis, van verschillende artikelen in woordenboeken, vooral het *Nieuw Nederl. Biogr. Woord.*, en het *Biogr. Woord. van Prot. Godg. in Nederl.*, en van de volgende bronnen en litteratuur: *Acta ofte Handelingen des Nationalen Synodi*, Dordr., 1621. — S. Amama, *Bijbelsche conferentie*, Amst., 1623. — J. Anspach, *Bijdrage tot de geschiedenis der statenoverzetting des Bijbels*, in *De Navorscher*, XXVII (1877), blz. 295-305. — M. J. Beukenhoest, *De cursief gedrukte woorden der Statenvertaling*, in *Stemmen voor Waarh. en Vrede*, LXI (1924), blz. 121-140. — J. Borsius, *Hermannus Faukelius*, in *Ned. Arch. voor Kerkel. Gesch.*, IV (1844), blz. 289-343. — Adr. van Deinse, *Enige aanmerkingen over ingelaschte woorden en redenen in de vertalingen van de Boeken des Nieuwen Verbonds*, in *Godg. Bijdragen*, VII (1833), blz. 559—586. — *De Dordtse Synode van 1618-1619*. Uitg. van „Filippus”, 1918, blz. 133—171. — H. van Druten, *Gesch. der Neder. Bijbelvertaling*, Leiden -'s Hage, 1895—1905. — Dr. A. Eekhof, *De theolog. faculteit te Leiden in de 17de eeuw*, Utr., 1921, blz. 84*, 85*, 37-54, 171. — *Effigies et vitae professorum Acad. Gron. et Oml.*, 1654 (Abd. Widmar). — R. Fruin, *De aanstelling van Marnix tot Bijbelvertaler* (1867), in *Verspr. Geschriften*, IX, blz. 73-82. — B. Glasius, *Gesch. der Nat. Synode, in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht*, Leid., 1860-'61. — Dr. F. W. Grosheide, *Welken tekst volgt de Staten-vertaling van het Nieuwe Testament?* in *Geref. Theol. Tijdschr.*, XIV (1913), blz. 209-239. — Dezelfde, *Het Nederlandse Nieuwe Testament, uitgeg. te Embden in 1599*, in *Ned. Arch. v. Kerkg.*, N.S. XIV (1918), blz. 126-151.—J. Hania, *Wernerus Helmichius*, Utr., 1895. — D. Harting, *Iets over de verklarende tussenvoegsels in de Statenvertaling des Bijbels*, in *Jaarb. voor Wet. Theologie*, V (1847), blz. 607—648. — Jod. Heringa, *Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Ned. Bijbelvertaling*, in *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, V (1834), blz. 57—202. — Nic. Hinlópen, *Historie van de Nederl. Overzettinge des Bijbels*, Leid., 1777. — G. P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus*, 's Hage, 1929. — H. Q. Janssen, *Aantekeningen, betreffende de Bijbelvertaling van Marnix van St. Aldegonde, en wat op kerkel. vergaderingen na zijnen dood omtrent het overzetten der H. Schrift beraamd is*, in *Kerkhist. Arch.*, II (1859), blz. 65-77. — H. Kaajan, *De Pro-acta der Dordtse Syn. in 1618*, R'dam, 1914. — Dezelfde, *De grote syn. van Dordrecht in 1618—1619*, Amst., (1919). — A. C. J. van der Kemp, *Willem Baudart*, in *Arch. v. Ned. Kerkg.*, VII (1899), blz. 240—248,

Meyjes, *Jacobus Revius*, blz. 62.

⁴⁷ (2) E. J. W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius*, blz. 62.

277. — W. P. C. Knuttel, *Acta der Part. Synoden van Zuid-Holl.*, I en II (zie Reg.). — Dr. H. H. Kuyper, *De Postacta*, 's Hage, (1899). — Dr. J. D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, Leid., 1891. — Is. le Long, *Boekzaal der Nederduytsche Bijbels*, Amst., 1732. — *Nederl. Stemmen over Godsd., Staat-, Geschied- en letterkunde*, V (1837), blz. 121—125, 169—172, 217—223 (*Over enige Nederduytsche Bijbelvertalingen*). — E. J. W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius*, Amst., 1895. — Dr. J. Reitsma en Dr. S. D. van Veen, *Acta der Prov. en Part. Synoden*, Gron., 1892-1899 (zie Reg.). — H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd*, Amst., I (1874), blz. 187-194. — H. J. Royaards, *De aantekeningen van Lud. Ger. a Renesse aangaande de overzetting des Bijbels*, in *Nieuw Arch. voor Kerkel. Gesch.*, II (1854), blz. 231-238. — F. L. Rutgers, *Acta van de Ned. Synoden der zestiende eeuw*, 's Hage, 1889. — H. C. Rutgers, *Kerkelijke Deputaten*, Kampen, (1910), blz. 80-86. — Chr. Sepp, *Het godg. onderwijs in Ned. gedurende de 16e en 17e eeuw*, Leid., 1874, II, blz. 3—14. — Dezelfde, *Bibl. van Ned. Kerkgeschiedschrijvers*, Leid., 1886, blz. 314—317. — D. F. Sibinga, *Over de Ned. vertaling des Bijbels, de Staten-overzetting genoemd*, in *Godg. Bijdragen*, V (1831), blz. 641—681. — G. Tjalma, *Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde*, Amst., 1896. — J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde Godsd. en Kerkel. Geschriften*, 's Hage, II (1873); III (1878), blz. 221-229. — H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, Gron., 1868. — Prof. H. W. Tydeman, *Caspar Sibelius*, in: *Godg. Bijdragen*, XXIII (1849), blz. 481—533. — G. Vissering, *Proeve eener beantwoording der vraag: Welke zijn de gebreken der dusgenaamde Statenvertaling van de Schriften des Nieuwen Testaments?* in *Jaarb. voor Wet. Theologie*, X (1852), blz. 258-291, 411-453. — G. Vrolijkert, *Vlissingsche Kerkhemel*, Vliss./Middelb., 1758, blz. 95, 96. — *Werken der Marnix-Vereniging*, Serie III, Deel IV en V, Utr., 1880-'85 (zie Reg.). — J. W. te Water, *Kort verhaal der ref. van Zeeland*, Middelb., 1766. — Dr. P. J. Wijminga, *Festus Hommius*, Leiden, 1899. —

2. INVOERING EN ONTVANGST VAN DE STATENVERTALING

DOOR

C. C. DE BRUIN

De lang verwachte bijbelvertaling, die nu eindelijk haar beslag had gekregen en in gedrukte vorm verschenen was, moest thans algemeen worden ingevoerd. De noeste en toegewijde arbeid van haar bewerkers zou alleen dan geheel aan zijn doel beantwoorden, wanneer de nieuwe overzetting de oude binnen korte tijd geheel wist te vervangen en de plaats wist in te nemen, die haar door de kerkelijke en burgerlijke overheid van de aanvang af was toegedacht, namelijk die van gezaghebbende vertaling voor kerk, school en huis. Deze officiële bijbel kon derhalve aanstonds rekenen op de krachtige steun van de predikanten, uit wier aandrang immers het besluit van de Synode te Dordrecht geboren was, maar ook van de zijde der staatkundige machthebbers, die door hun stoffelijke bijstand het werk hadden mogelijk gemaakt. Beide partijen hadden voor dit doel eendrachtig samengewerkt en de voortgang van de arbeid met grote belangstelling, soms gepaard met enig ongeduld, gevolgd. Die samenwerking duurde bij de invoering in onverminderde mate voort. Wijze voorzichtigheid bestuurde hun maatregelen in deze zaak, omdat ze zich zeer goed bewust waren welke passieve weerstand overwonnen moest worden.

Van welken aard was dat lijdelijk verzet? Opgegroeid als wij zijn bij een Statenbijbel, dien wij liefhebben als bron van troost en tegelijkertijd vereren als Boek van eerbiedwaardige ouderdom, dat onze voorvaderen drie eeuwen lang dezelfde woorden des heils heeft gesproken als ons, valt het moeilijk ons in te denken, dat de Statenbijbel eenmaal een „nieuwigheid” is geweest, een „moderne” vertaling. Meer dan honderd jaar immers hadden de Hervormden in de Nederlanden het Woord Gods in andere vertalingen leren liefhebben, en nu kwamen de predikanten de nuttigheid en noodzakelijkheid van een nieuwe overzetting betogen. De eenvoudigen vroegen zich af, of de oude bijbel dan niet alles inhield, wat voor de zaligheid van node is, en of men dan al die tijd een valse bijbel had gehad. Met enigen wantrouwende argwaan werd de „publieke” overzetting door zulke lieden bejegend. Een nodeloze nieuwigheid zagen zij erin, waaruit meer kwaad dan goed zou voortkomen. Op het terrein van de godsdienst leven eenmaal aangenomen gewoonten taai voort, ook wanneer het er om gaat een goede bijbelvertaling te vervangen door een betere. Een dergelijke tegenstand hadden de predikanten te overwinnen. Zij waren, evenals de Heren Staten, er op voorbereid en gingen daarom, waar het nodig was, met bedachtzaamheid te werk.

De vergadering der Staten-Generaal had de acte van autorisatie en approbatie van de 29ste Juli 1637 in haar Biblia doen opnemen „ten eynde dat deselve in de Kercken ende publijcke Scholen der Verenighde Nederlanden, ende andere Rijcken ende Landt-schappen onder onse gehoorsaemheyd resorteerende, moge worden aengenomen ende gebruyckt, ende dat dien volgens alle Kerckelicke Vergaderingen, Kerckendienaren, Professoren ende Doctoren in de Heylige Theologie, Regenten van Collegien, ende voorts allen ende een yegelicken, die dit enigszins aengaen mach, in 't exerceeren van der selver diensten ende bedieningen haer daer na mogen reguleeren, omme alsoo de enigheyt, welstant ende dienst der gemelte Nederlandtsche Gereformeerde Kercken ende Schoolen meer ende meer te vorderen.” Meer dan de wenselijkheid van een eenparige invoering kon zij niet uitspreken, aangezien de last

hiertoe alleen gegeven kon worden door de Staten der gewesten.

De veronderstelling ligt voor de hand, dat het toonaangevende gewest Holland ook hierin het voorbeeld heeft gegeven. Maar dan zou men rekenen buiten de moeilijkheden, die, zoals wij zullen zien, de invoering te Amsterdam ondervond. Op de particuliere synode van Zuid-Holland te Delft deelde de Groningse deputaat mede, dat „by expresse last en aenschrijvinge der Staeten van Groeningen” elke kerk aldaar reeds van twee nieuwe bijbels was voorzien. In het gewest Groningen dus het eerst heeft de Statenbijbel een plaats op de kansels gekregen. De particuliere synode van Zuid-Holland verzocht daarom de Staten van Holland dit „loflijkke exempel” van Groningen te volgen. Het volgend jaar 1639 werd op de Leidse synode medegedeeld, dat de Staten op het verzoek afwijzend hadden beschikt en slechts „goet vonden, de kercken te laeten in haer geheel ende bij het gebruyck, dat yder heeft.” Met andere woorden: de plaatselijke overheden behielden de vrijheid om desgewenst de oude bijbel te handhaven. Deze laksheid van Holland werd veroorzaakt door de houding van de regering te Amsterdam.

De bijbel drukkers in deze stad vreesden namelijk niet ten onrechte, dat hun een belangrijke bron van inkomsten zou worden onttrokken, zoo er streng de hand werd gehouden aan het octrooi, dat de Staten-Generaal hadden verleend aan de Weduwe en Erfgenamen van wijlen Hillebrant Jacobsz. Van Wouw te de Haag, om met uitsluiting van alle anderen voor een tijd van vijftien jaren de nieuwe bijbel uit te geven, waarvan ieder exemplaar gewaarmerkt zou worden door de handtekening van Barent Langenes, kamerbewaarder van de Generaliteits-Rekenkamer.

Een hunner, Paulus Aertsz. van Ravesteyn, had bij contract met de firma Van Wouw zich wel van de drukopdracht voor de nieuwen bijbel weten te verzekeren, maar had zich daarvoor in Leiden moeten vestigen. De Amsterdamse bijbelproductie dreigde dus, voorlopig althans, stopgezet te worden. De stadsregering nu heeft het economisch belang van haar burgers haar machtige bescherming niet onthouden. Zij stond toe, dat er nadrukken verschenen met verkorte kanttekeningen. Door uitgaven in kleiner formaat tegen een veel lager prijs in de handel te brengen deden de Amsterdamse drukkers-uitgevers en boekverkopers hun Haagse en Leidse collega geduchte concurrentie aan. Er was inderdaad vraag naar een gemakkelijker te hanteren en goedkoper uitgave dan die in groot-folio-formaat van de landsdrukker. Een grote kerk- en huisbijbel als het exemplaar van de Leidse firma Elzevier anno 1663 kostte meer dan honderd gulden, welk bedrag in die tijd veel groter koopkracht vertegenwoordigde dan tegenwoordig.

Het uitgeven van nadrukken met verkorte kanttekeningen heeft heel wat voeten in de aarde gehad. Van twee zijden rees verzet.

In de eerste plaats diende de Weduwe van Wouw om begrijpelijke redenen protesten in bij de Staten-Generaal, die de firma uiteraard formeel in het gelijk stelde, maar materieel geen beslissende stappen durfde of wilde wagen tegen het machtige Amsterdam. De Staten van Holland, waarin Amsterdam de boventoon voerde, legden aan de nadrukken geen strobreed in den, weg.

In de tweede plaats werden op classicale en synodale vergaderingen klachten aangeheven over predikanten die zich hadden laten „misbruycken om de notas marginales te abbrevieren”. Op last der particuliere synode van Noord-Holland werd in alle classen, ook in de classe van Amsterdam, naarstig onderzocht, wie „hem sulx onderwonden of kennisse daarvan hadde”. Er werd evenwel niemand gevonden, op wie verdenking kon worden gelegd. Het is nog steeds niet uitgemaakt, welke predikant die verkorte uitgave voor de druk gereed heeft gemaakt. Want dat een

predikant, en misschien wel een der herzieners zelve, er de hand in gehad moet hebben, is buiten kijf. Intussen werden ook van kerkelijke zijde vertogen bij de Staten-Generaal ingediend, evenwel met hetzelfde resultaat als de protesten van de uitgever, zodat de zaak op haar beloop bleef.

De weinige geestdrift, waarmede de Amsterdamse nadrukken door de meeste predikanten werden begroet, was weinig bevorderlijk voor de gewilligheid van Amsterdams regenten om toe te geven aan de aandrang van de kerkenraad ten einde de nieuwen bijbel door de kerkmeesters op de kansels te laten leggen. Pas in 1641, toen het verzet tegen de Amsterdamse nadrukken enigszins geluwd was, toonden Burgemeesters zich van zin een daartoe strekkende opdracht te geven. Wat de kerkenraadprotocollen van Amsterdam ons te lezen geven omtrent de onderhandelingen met Burgemeesters, geeft een denkbeeld van de vindingrijkheid, die dezen aan de dag legden, wanneer het er op aankwam om door het bedenken van allerlei uitvluchten een hun onwelgevallige beslissing op de lange baan te schuiven. Telkens waren deputaties van de kerkenraad onverrichterzake teruggezonden. Eerst wilden de regenten weten, hoe het met de invoering in de naburige steden stond. Toen gebleken was dat alle kerken in Holland in 1639 de nieuwe vertaling reeds in gebruik hadden genomen, trachtten de Heeren de beslissing af te schuiven op de Staten. Dezen hadden echter de zaak, zoals wij reeds weten, als aangelegenheid van interne regeling aan de kerken afzonderlijk overgelaten. Daarna beweerden de Heeren vernomen te hebben, dat in Dordrecht nog wel de oude vertaling gehandhaafd bleef. Eerst toen na een burgemeesterlijke briefwisseling tussen beide steden de onwaarheid van dat gerucht gebleken was, ging de burgerlijke overheid van Amsterdam op 19 Mei 1641 tot de officiële invoering over.

Men heeft die vertraagde ingebruikneming te Amsterdam wel willen toeschrijven, voor een groot deel althans, aan godsdienstige gehechtheid van de Gereformeerde burgerij aan het oude. Antipathie tegen de „publieke” overzetting zou daar de voornaamste drijfveer geweest zijn van het verzet. De feiten logenstraffen een dergelijke mening. Juist in Amsterdam openbaarde zich in de kring der bijbeldrukkers een krachtig verlangen om mede te helpen aan de verbreiding van het nieuwe. De oude voorraden — in de dagen van de Dordtse synode beschikte men nog over 80.000 exemplaren van de ouden bijbel — waren vrijwel uitverkocht. In de vier jaren tussen 1633-1637 was geen enkele volledige bijbeluitgave te Amsterdam meer ter perse gelegd. En van de kant der predikanten heeft de invoering toch waarlijk geen tegenwerking ondervonden, terwijl niets er op wijst, dat het kerkgaand publiek aldaar méér gehecht is geweest aan de oude vertaling dan elders. Uitsluitend de tegenwerking van de stadsregering, die uitging van de redenering: „zoolang gij, predikanten, U niet wilt schikken in het bezorgen van nadrukken met verkorte kanttekeningen door de drukkers van onze goede stad, zullen wij aan Uw verzoek om officiële invoering geen gehoor geven”, is oorzaak geweest, dat in Holland's hoofdstad de Statenbijbel later in kerkelijk gebruik kwam dan in de andere steden van het gewest.

De akten der particuliere synoden van Zuid- en Noord-Holland over de jaren 1638—1641 gewagen herhaaldelijk van besluiten om de „nieuwe translatie des Bijbels” overal „met soetigheit” in te voeren. Te Rotterdam werd het in 1641 wenselijk geoordeeld ook in de baronie van Breda de bijbel „op het bequaemste sonder langer uytstel” aan te bevelen. De synodale en classicale vergaderingen in de andere gewesten namen soortgelijke maatregelen. De Zeeuwsche synode besloot reeds in 1638 tot invoering, zodra de nieuwe bijbels „in allerlei formaten sullen gedrukt

sijn”, wat geacht werd te zijn „tot de meesten dienst ende geryeff van de gemeeynte”. Men stelde zelfs voor een Zeeuwse drukker daartoe octrooi te verlenen, een bewijs, dat er inderdaad behoefte bestond aan uitgaven als door de Amsterdamse uitgevers op de markt werden gebracht. De classicale gravamina spreken alle de wenselijkheid van een spoedige invoering uit, „met de minste quetse ende ongemack van de gemeente.”

In Friesland verzocht men de kerkvoogden zich met de zaak te belasten, in Overijssel geschiedde de invoering als in Groningen „met de meeste stichtinge op de predickstoelen”. Een hoge uitzondering vormden de Drentse gemeenten Vries, Norg, Roden en Zuidlaren, waar in 1640 nog in het geheel geen bijbel op de kansel lag.

Het gewest, waar de invoering het laatst algemeen is geworden, was Gelderland. De synode aldaar had in 1638 bepaald, dat men overal de nieuwe vertaling „met de meeste sachticheyt en discretie” in gebruik zou doen nemen. In de steden had de vervanging van de ouden door de nieuwen bijbel een vlot verloop, maar op het platteland stuitte de invoering niet zelden af op de onwil der kerkmeesters. Met goed gevolg werd de medewerking van de Landdag ingeroepen, zodat de synodale vergadering, in 1641 te Zutphen bijeen, kon verklaren, dat de aanschaf van nieuwe bijbels bijna overal had plaats gehad. Toch heeft de invoering in sommige dorpen nog lang op zich laten wachten. Zoo waren de kerken van Ingen, Ochten en IJzendoorn in de Neder-Betuwe blijkens de classicale acten van Tiel in 1645 nog steeds in gebreke gebleven. De eerste twee gingen daarna achtereenvolgens in 1646 en 1648 tot de ingebruikneming over, maar de kerk van IJzendoorn bleef weigerachtig de ouden kerkbijbel vaarwel te zeggen, ondanks de tussenkomst van de Heer van het dorp, Joost Vijgh tot Isendoorn, raad van het Hof van Gelderland en het „instantelick aenhouden” van de plaatselijke predikant. Eerst toen de „Richter tot Isendoorn” de nodige „penningen” had gefourneerd, werd de Statenbijbel voor kerkelijk gebruik aangekocht. Het laatste doet vermoeden, dat zuinigheidsoverwegingen of gebrek aan geldmiddelen de kerkmeesters ervan weerhielden tot de aankoop van zulk een duren bijbel over te gaan.

In de classis Zutphen is de invoering niet voor 1653 een feit geworden. Zoo is het te begrijpen dat de Gelderse synode nog in 1650 moest constateren: „Zijn besich met 't invoeren van de nieuwen ghetranslateerden Bijbel”.

Behalve voor kerkelijk gebruik was de nieuwe translatie volgens de acte van autorisatie, naar we gezien hebben, ook bestemd voor de „publijcke Scholen”. De beperkte tijd, die voor het samenstellen dezer bijdrage ter beschikking stond, heeft ons belet voor het nagaan van de ingebruikneming bij het onderwijs gegevens bijeen te brengen. Waarschijnlijk bevatten schoolverordeningen van stedelijke regeringen menige aansporing om het van hooger hand gegeven bevel op te volgen. Schoolboekjes, die reeds in gebruik waren, werden naar de nieuwe vertaling „gereguleerd”, bijvoorbeeld *Het Heylich Evangelium Na* (de beschrijvinge) *Matthei*, waarvan het Nederlands Bijbelgenootschap een late uitgave van 1714 bezit. Schrijfvoorbeelden zullen wel aangepast zijn aan de nieuwe bewoordingen. Het resultaat van het onderzoek zou reeds van te voren vaststaan: een geleidelijke invoering bij het geheele „publijcke” onderwijs.

Hoe stond het met de aanschaffing in de huisgezinnen?

De predikanten hebben ongetwijfeld op huisbezoek hun gemeenteleden aangeraden zulk een nieuwen bijbel te kopen. Een zekere tegenzin zal hier en daar wel tot uiting gekomen zijn, gevolg van gehechtheid aan de bijbel, waarmee men was opgegroeid. Vooral ouderen moeten dezen meermalen trouw gebleven zijn. Maar de Statenbijbel heeft weldra het pleit gewonnen. Van de oude vertaling is bij ons weten na 1637 geen

enkele uitgave meer verschenen, maar het welsprekendst getuigenis voor de snelle en algemene ingebruikneming leveren wel de lijsten van bijbeldrukken, die door Le Long en Doedes zijn opgesteld. Daar ontmoeten we alleen reeds voor de periode 1637-1657 enige honderden bijbeluitgaven, waarvan uiteraard de afzonderlijke Nieuwe Testamenten en de volledige bijbels in kleiner formaat de grote meerderheid uitmaken, maar die toch een gezamenlijke oplage van enige honderdduizenden exemplaren vertegenwoordigen, wanneer we aannemen dat van de grote folio-uitgaven omstreeks 1500 en van de kleiner uitgaven omstreeks 3000 exemplaren ter perse werden gelegd. Doorslaander bewijs voor de bijval, die de nieuwe vertaling vond, is wel niet te geven. We mogen dan ook gerust aannemen, dat reeds in 1657 in ieder Gereformeerd Nederlands gezin een of meer bijbeluitgaven in de nieuwe tekstvorm te vinden waren.

Een ander middel om de ontvangst na te gaan zijn de bijbelcitatoren in de stichtelijke letterkunde van die tijd. Nemen we een veelgelezen en tal van malen herdrukt werk als *Het Schat-Boeck der Verklaringhen over de Catechismus* van Ursinus, door Festus Hommius reeds + 1600 vertaald. Een Amsterdamsche herdruk van 1647 vertoont de bijbelteksten nog in hun ouden vorm. De bejaarde bijbelvertaler had blijkbaar van een herziening in dit opzicht afgezien. In 1657 verscheen te Amsterdam een nieuwe uitgave, nu bezorgd door de Gorinchemse predikant Joannes Spiljardus, „van nieuw na de publijcke oversettinge des Bijbels oversien.” In de voorrede zegt de bewerker, dat in een vroegere ons niet bekenden druk ondanks een aankondiging in de titel de Schriftplaatsen niet waren „geconformeert” „met die ghetrouwe Oversettinge”. Vandaar dat hij nu de aanhalingen consequent heeft veranderd. In de opdracht aan de Staten-Generaal dankt hij Haar Doorluchtige Hoog-Mogenden voor de „Geestelicke Hoofd-weldaden” die zij de Nederlandse gemeenten bewezen hebben voor de „ghetrouwe Publijcke Oversettinge der H. Schrifture uyt de Oorspronglicken Text” „ten hooghsten verheugende, dat uyt die grote Duysternisse suick een groot Licht soo wonderbaerlick uyt de Hemel is voordgekomen”. Wij mogen aannemen, dat hier niet laffe vleierij aan het woord is - de „toe-eigening” aan de Staten-Generaal legde de schrijvers in die dagen geen windeieren! -, maar dat hij uitspreekt wat in zijn en veler anderer hart als vaste overtuiging leefde.

Zo werden ook de herdrukken der werken van de in 1629 overleden Zeeuwse predikant Willem Teellinck, een van de vruchtbaarste en meest gelezen stichtelijke schrijvers uit die tijd, voorzien van nieuwe Schriftuurplaatsen. De tweede druk van zijn *Huys-boeck*, Middelburg 1639, bevat nog teksten in het oude gewaad, maar dan verschijnen uitgaven „nae de nieuwe Oversettinghe des Bijbels ver-betert”, zoals o.a. staat in de titel van *Een Getrouw Bericht hoemen in geval van sieckte ende verlossinge uyt de selve draghen moet*, 6e druk, Amsterdam 1644 en zijn *Sleutel der devotie*, Utrecht 1655. De *Corte en bondighe Verklaringhe over de Propheet Maleachi*, Amsterdam 1645, ontleent haar bijbelteksten eveneens aan de nieuwe vertaling.

Het zal niemand verbazen, dat de Utrechtse hoogleraar Gijsbert Voet zich ook aanstonds richt naar de getrouwe tekst. Op verzoek van de drukker geschiedde dat in *De Practijcke ofte Oeffeninge der Godsaligheidt van de Engelschen predikant Ludovicus Bayly*, vertaald door Everhardus Schuttenius en in 1645 in herziene uitgave bezorgd door Gisbertus Voetius. Zijn *Disputaty van Geestelike Verlatingen*. Utrecht 1646 en *Afscheydt Predicatie ... Ghedaen in de Gemeynthe tot Heusden, de 20. Augusti 1634*, Amsterdam 1655, behelzen eveneens de officiële Schrifttekst.

Deze is voorts gevolgd in Abrahamus Scultetus Silezius' *Kerk-Postille*, vertaald door Pt. Neander Saxo, Amsterdam 1643, in de *Christelijcke ende Schriftelijcke Aensprake*

van Abraham à Dooreslaer aan zijn gemeente te Enkhuizen, Enkhuizen 1655, in *Kerck-Wynghe*, predikatie van de Harlingse herder en leraar Vesselus Acronius, Harlingen 1652, in de *Belydenis Predicatie* van Jacobus Laurentius, Gouda 1645, en van Johannes Hoornbeeck, de ambtgenoot en vriend van Voet, Utrecht 1648, en vele andere werken.

Een uitzondering vormen het zonderlinge boek *Samaritane* van Frans Baltensz, Dordrecht 1648, en de *Troost-Rycke Fonteyne der Zalicheyt* van Rippertus Sixtus, bedienaar des Heiligen Woords te Leeuwarden, aldaar verschenen in 1644, waarin we de oude vertaling nog aantreffen. Wellicht is het laatstgenoemde werk ontstaan vóór 1637.

Het kan geen toeval zijn, dat de bijbelcitatien van Remonstranten in de eerste tientallen jaren na 1637 nog ontleend zijn aan de Bijbel van deux-aes. Dit is bijvoorbeeld het geval in de Nederlandse vertalingen van Simon Episcopus' *Uytbreydinge ende Aenmerkingen over 't VIII, IX, X ende XI Capittel des Send-briefs Pauli tot de Romeynen* en zijn *Tractaat van 't ampt der Overheyt*, die na zijn dood, resp. in 1644 en 1645 te Amsterdam verschenen zijn. Dat geldt evenzeer van zijn *XXXIV Predicatie*, Amsterdam 1646. Een vriend van Johannes Wtenboogaert gaf nog tijdens diens leven zijn *Twaelf Predicatie over verscheyden aenmerckelicke Texten ende Materien* uit, 's-Gravenhage 1644, alweer met oude bijbelcitatien. Slechts schoorvoetend gingen Remonstrantse theologen tot „de nieuwe oversettinge des bybels” over, zoals de auteur die in 1681 de - *Inlevding tot het christ. lijden* van de vroegere Egmondse predikant Pieter Evertsz. Gestranus te Rotterdam uitgaf. Ypeij en Dermout, de eerste geschiedschrijvers der Nederlands Hervormde kerk, hebben dan ook zeker ongelijk, wanneer ze uit een verklaring van Episcopus, die niets anders behelst dan een erkentenis dat de nieuwe vertaling in wetenschappelijk opzicht betrouwbaar en beter dan de oude is, willen distilleren dat nu ook alle Remonstranten aanstonds gaarne de nieuwen tekst hebben aanvaard, en zelfs uit deze vermeende ingenomenheid handig een psychologische verklaring smeden van de vertraagde invoering te Amsterdam. De rechtzinnige burgerij zou als het ware kopschuw zijn geworden, doordat de Remonstranten de officiële bijbel met blijdschap hadden ingehaald ! Niets is minder waar. Boven hebben we ál gezien, dat de strubbelingen te Amsterdam in iets geheel anders hun oorzaak vonden.

Niet algemeen bekend is, dat Jacob Cats, wiens *Wercken*, naar men weet, na de bijbel in het Nederlands huisgezin van dien tijd de meest geliefkoosde lectuur waren, in de uitgaven daarvan na 1637 verschenen, de Schriftplaatsen niet heeft gewijzigd. In de herdrukken, die na zijn overlijden ter perse werden gelegd, is evenmin verandering aangebracht. Hoe dit te verklaren? Cats was niet in de eerste plaats godgeleerde. Bovendien was hij bij de verschijning van de Statenbijbel reeds 60 jaar. Vandaar dat hij niet de roeping en de lust gevoeld zal hebben om in dit opzicht zich te schikken naar het weldra algemeen geworden gebruik. Hij zal wellicht ook voor particulier gebruik aan de ouden Gereformeerden Deux-aesbijbel de voorkeur hebben gegeven. Aantekeningen in sommige Deuxaesbijbels bewijzen, dat ze nog 10, 20 jaren na de publicatie van de Statenvertaling gelezen werden.

De verschijning van de Statenbijbel heeft een gehele reeks predikanten en anderen er toe gebracht om te trachten nu ook in de kerkzang verandering te brengen door het uitgeven van een nieuwe psalmberijming. Het zou blijken, dat dit vooralsnog een onbegonnen werk was. De berijming van Petrus Dathenus had door de geloofs-

worsteling van de vervolgingstijd zich zulk een bevoorrechte plaats in de harten van het Gereformeerde volk weten te verwerven, dat ook de Dordtse Synode van 1618-19 niet had durven raken aan het besluit van haar voorgangster in 1578. Hoewel dus bij gebreke aan een opdracht van hoger hand een verbeterde psalmberijming weinig kans op invoering had, is er toch na 1637 menige poging gewaagd om de berijmden psalmtekst in overeenstemming te brengen met de geleidelijk zich inburgerenden bijbel. Twee wegen konden gevolgd worden. Met behoud van de zangwijzen, de versindeling enz. van Dathenus kon men óf diens bewoordingen zooveel mogelijk aanpassen aan de nieuwen Schrifttekst, óf diens tekst geheel overboord werpen en daarvoor het zuivere bijbelwoord in de plaats stellen.

De eerste weg is het eerst ingeslagen door de bijbelherziener Jacobus Revius. In 1640 gaf hij te Deventer uit *De CL Psalmen Davids*. De voorrede begint met een uitspraak, die velen in dien tijd onderschreven: „Dat de nieuwe oversettinge des Nederduytschen Bybels, met een goede verbeteringe der Psalmen, die men in de Kercke gewoon is te singen, behoorde gevolgt te worden, is het eendrachtig gevoelen van alle verstandige”. Vergeleken met de berijming van Dathenus is de bewerking van Revius in haar vloeiender versregels een verbetering, zoals alleen een geboren kunstenaar kon vervaardigen. De tekst van de Statenvertaling heeft duidelijk merkbare sporen in zijn werk nagelaten.. Achter dit psalmboekje heeft Revius tevens opgenomen „den Christelicken Catechismus, kerckelijcke formulieren ende gebeden insgelijcx ver-betert na de nieuwe oversettinge des Bybels”. Ook hier heeft hij dus het voorbeeld gegeven, dat intussen ten aanzien van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en kerkelijke formulieren nimmer navolging heeft gevonden. De Schriftcitaten hierin vertonen nog steeds de redactie van de Bijbel van deux-aes. Dat de naar de Statenbijbel verbeterde uitgave van de Catechismus algemeen in gebruik is gekomen, zal vooral wel te danken zijn aan de herziening van het Schat-Boeck door Spiljardus.

De Amsterdamse predikant Henricus Geldorpius deed in 1644 in zijn woonplaats verschijnen de *Psalmen op veertig wijzen*, waartoe hij de 129 verschillende zangwijzen van Dathenus terug had gebracht. Deze vereenvoudiging van de oude berijming liet hij voorafgaan door een voorwoord, waarin hij zijn lezers afvraagt, waarom men zooveel bezwaren had tegen een nieuwe berijming, wanneer aan de bestrijders van „de Nieuwe Overzettinge des Bibels” zoo spoedig het zwijgen opgelegd was, een bewijs te meer dat in Amsterdam en elders de invoering van de Statenbijbel toen reeds was voltrokken.

Soortgelijke pogingen tot een compromis tussen de oude psalmberijming van Dathenus en de nieuwen bijbeltekst zijn achtereenvolgens ondernomen door Cornelis Boey, advocaat-fiscaal en procureur-generaal over Holland, Zeeland en Friesland. Zijn verbetering dateert eveneens van 1644, verscheen eerst in het licht in 1648 en werd herdrukt in 1659. Voorts door de Leidschen „leermeester der wiskunst” Christiaan van Heule in het jaar 1649, „alles de nieuwe Oversettinge beogende”. Daarna in 1656, door de Hoornse conrector Henrick Bruno en in 1665 door Hermes Celosse, predikant te Ridderkerk. Ook hij getuigt in het woord vooraf, dat „men zoo gemakkelijk met het invoeren van de nieuwe Overzettinge des Bybels geslaagd was”, reden waarom hij goede hoop heeft op de ingebruikneming van een vernieuwde berijming.

De fijne stilist Johan de Brune, secretaris der Staten van Zeeland, later raadpensionaris in dit gewest, een even geleerd als vroom man, ging de tweede door ons genoemde weg op. Hij trachtte derhalve in de eerste uitgave zijner *Psalmen Davids*, Middelburg 1644, de Statenoverzetting zo getrouw mogelijk te volgen.

Belangwekkend is het woord *Aen de Christelicke Zangher en Leser*, waarin de Calvinist en kenner van het Hebreeuws een bescheiden kritiek op de vertaalmethode der Statenvertalers laat horen, maar zich ook aanstonds haast de onjuiste indruk, die zijn woorden zouden kunnen wekken, weg te nemen door te eindigen met een lofprijzing. Het gewicht van zulk een oordeel uit de mond van een tijdgenoot wettigt een afdruk van het slot dezer voorrede:

„Dit moet ick hier noch byvoeghen / dat de Nieuwe Overzetters de Hebreeuschen text zoo gantsch nauw end' nae hebben uytghedruckt / dat zy oock veel tijds de ordre end' stellinghe der woorden hebben naeghevolght: waer deur het zomtijds is gheschiet / dat de zoet-vloeijsheyt vande Nederlandse tale ghesteuyt / end' de zin niet zoo klaer end' onbekommert wert uytghedruckt; 't welck ick zoo veel my de mate heeft konnen toelaten / ghepooght hebbe te mijden. Een staeltjen / of twee / zy in plaetse van allen. Ziet het gheheele derde vers van de xLVij. Psal. end' verghelijckt het met het gene wy aldaer hebben ghestelt. Psal. cxix. 23. wert ghezeght; *mijn ziele is verbroken, van wegghen het verlangghen nae uwe oordeelen tot aller tijdt*. 'T welck by verstellinghe van woorden / aldus verandert / *van wegghen t' aller tijdt, nae uwe oordeelen, te ver-langghen*, niet alleenelick nae mijne ooren / een zoeter-gheluyt gheeft / maer oock eenvoudelicker end' klaerder de zin is uyt-druckende. 'T is alzoo mijn enckel gevoelen: zonder dat ick daer mede zoecke voor-oordeel te legghen / aen die ghene / welcke liever de nauwe end' Godsdienstighe puntigheyt beminnen. Zekerlick ick / end' yder een zijn op het hooghste verplicht / dien groten Weerelds-bouwer / met ghevouwen handen / end' gheboghen knien / ootmoedelick te dancken / dat hy ons dat kostelick Juweel der Nieuwe Overzettinghe / ghelijck als in de Goddelicke kasse zijns Heylighdoms heeft in ghezet: dat hy gheleerde end' on-gheleerde zoo veel ghemacks end' klaerheydts toe-dient; de rauwe / end' ghebulte baenen zoo effent end' slecht / om te veerdigher 't zijner kennisse / end' daer naer ten Eeuwighen leven te gheraecken. Gheeft dat Heere / aen uw volck / ghelijck ghy doet: end' namentlick aen/ my / die uw onwaerdigh schepsel / en noch onwaerdigher herschepsel ben /

I. de Brune.”

Het bezwaar van Johan de Brune is dus vooral gericht tegen het al te letterlijke van de Statenvertaling, waardoor de zoetvloeiendheid van ons taaleigen niet voldoende tot haar recht komt. De opmerking was intussen reeds door Episcopus gemaakt en zou later door anderen herhaald worden. Toch schijnt de Zeeuwse geleerde de hebraïserende stijl van de Statenbijbel in de allereerste plaats gehinderd te hebben, omdat die het hem zo moeilijk maakte vlot lopende psalmverzen te „dichten”. Wilde hij de Hebreeuwse, dat is Statenbijbeltekst, zoveel mogelijk handhaven, dan was hij wel gedwongen het rijm vaarwel te zeggen, waartoe hij dan ook overging. Voorts meende hij dat het aantal lettergrepen van zijn versregels, om gezongen te kunnen worden, slechts behoefde overeen te stemmen met het corresponderend aantal noten van de Datheense zangwijze. Als voorbeeld halen wij hier aan vers 1 van de 47ste psalm en verzoeken de lezer de tekst van de Statenbijbel daarmee te vergelijken.

„Alle ghy volcken,

Klappet in de handt,
 Juyght Godt, met een stem
 Van vreughden-ghezang:
 Want de hoogste Heer
 Is zeer vreesselijck:
 Een groten Coninck,
 Over 't heel aerdtrijck!
 Hy brengt onder ons
 (Al) de volckeren;
 End' de natien
 Onder onz' voeten.”

Ieder ziet dat hier geen spoor van dichterlijke maatgang te bekennen is. Het vers bestaat uit twaalf vijflettergrepige regels proza. Men kan zich voorstellen, hoe zonderling de zang van zulk een psalmvers geklonken moet hebben. De Brune heeft zelf dit bezwaar ook wel gevoeld, en ook om de aanmerkingen van zijn critici heeft hij zijn arbeid aan een grondige herziening onderworpen. De tweede uitgave van 1650 vertoont dan ook enige verbetering, met enige goede wil kan men nu een vaste dichtmaat waarnemen, maar toch blijft het in zijn geheel knutselwerk, dat kwalijk past in het overigens zoo voortreffelijk oeuvre van de Zeeuwse dichter.

Deze wijze van „prozazang” van De Brune - de benaming is afkomstig van Josua van Iperen, de geschiedschrijver van het Psalmgezag - is in 1657 door de Utrechtse muziekmeester Antonius Deutekom niet alleen nagevolgd, maar zelfs tot in zijn dwaaste consequenties toegepast. Hiaten in de versregels wil hij niet opvullen met woorden van eigen vinding. De eerbied voor de tekst van de Statenbijbel brengt hem er toe willekeurige herhalingen in te lassen, zodat in zijn werk het begin van de 37ste psalm als volgt luidt:

„En ontsteekt u niet over de boosdoenders
 Ende benytse niet die onrecht doen
 Want als gras sullen *als gras zullen sy* haest
Sullen sy haest werden af gesneden;
 Ende als de groene grasscheutkens sullen
Als grasscheutkens sullen sy afvallen.”

De brave muziekmeester schijnt van mening geweest te zijn, dat tijdens de kerkzang de gelovigen niet behoefden na te denken over de inhoud van het psalmvers! Nog erger maakte het Dirk Adriaanse van Disselburg. Deze Delftse boekverkoper wilde door de uitgave van een nieuwen, nu berijmden prozazang De Brune en Deutekom verbeteren. Wat hij zelf toevoegde, monsterde hij door Latijnse, hier cursieve, drukletters uit. Josua van Iperen merkt omtrent het volgende citaat met zekeren drogen humor op: „En wat het seggen wil, 't geen ik in het vierde vers van de xxiisten Psalm leze, weet ik niet:

Alle die my sien, die bespotten my,
 Zy steken de lippen uyt ende sy
 Schudden de kop (seggende) *tot honing*
Is dat een Koning?"

Deze prozazangen hebben overigens waarde als tijdsverschijnsel. Ze zijn uitingen van een enigszins overdreven verering voor de gewijde Statenbijbeltekst, die naar het gevoelen van zulke „dichters” zoo ongerept mogelijk in de kerkzang gehandhaafd moest worden. De Remonstrantse dichter Jacob Westerbaen, de leerling van Huygens, heeft in de voorrede van zijn *Davids Psalmen*, 's-Gravenhage 1655, de pijlen van zijn kritiek gericht tegen de pogingen van Johan de Brune om de psalmtekst te wringen in het keurslijf van de Statenbijbel. Zijn berijming is overigens vrij en onafhankelijk en heeft ontegenzeggelijk groter dichterlijke waarde. Merkwaardig in ons verband is zijn oordeel over het werk der Statenvertalers: „maer al sijn de woorden aldaer duytsch so valt evenwel de sin der selver op veele plaetsen duyster, om dat het Hebreusch-duytsch, of verduytscht Hebreusch, dat om de eygene maniere van spreecken in die taele als het van woord tot woord is vertaelt noch wel duyster blijven kan, ende so valt het daer benevens noch veeltijds swaer te kunnen uytvinden hoe hier en daer de text aen een hanght: in voegen datmen hier niet alleen een toick maer oock somtijds noch een uytlegger om het vertolckte te verstaen van nooden heeft”.

Men ziet het, zijn kritiek is lang niet malsch, en evenals die van Episcopius en De Brune vooral gericht tegen de woordelijkheid van de vertaling, hetgeen niet wegnam, dat hij in de woordenkeus van zijn berijming zich toch maar bediende van de nieuwen tekst.

Gingen de Remonstranten enigszins aarzelend tot de ingebruikneming van de Statenbijbel over, in de ogen der Katholieken kon hij uiteraard in het geheel geen genade vinden. In een tijd toen de godsdienstige geschillen tussen Rooms en Protestanten nog op het scherpst waren toegespitst, kon men nog niet komen tot een wetenschappelijke waardering. Enkele geschriften laten ons duidelijk zien, hoe men in Katholieke kringen over de nieuwen „Geuzenbijbel” dacht. Niet het *Memoriael ofte Vertooninge van sommige verschillende poincten van de Ghereformeerden Bijbel teghen de ouden Catholijcken Bybel* geschreven door een anonymus N.N. onder de zinspreuk „Wat ic vermach”, anno 1641 verschenen te Antwerpen. Dit pamflet bevat namelijk nog een veroordeling van de Deuxaebijbel. In 1641 was de bekendheid der Statenvertaling blijkbaar nog niet in de Zuidelijke Nederlanden doorgedrongen. Maar acht jaar later, in 1649, hield de prediker van het Jezuïetenklooster te Brugge, Robertus de la Planche, een philippica tegen de „vervalschinghe der Gereformeerde Bybels”. Dit kwam Abraham Wilsenius, de predikant van het naburige S. Anna ter Muiden in Staats-Vlaanderen, ter ore. Hij haastte zich in een schrijven op 16 Aug. 1649 de Brugse pater een nadere omschrijving van zijn bezwaren te vragen. Dit gaf aanleiding tot een briefwisseling tussen beide geestelijken, die op 18 Sept. 1649 besloten werd en nog in hetzelfde jaar met een toepasselijk voorwoord door Wilsenius onder de titel: „*Den Ydelen Roem Roberti de la Planche ... ontdekt*”, te Amsterdam werd uitgegeven. De toon dezer correspondentie is nog vrij gematigd. Voortdurend verwijt de predikant de Jezuïet onvoldoende kennis van de Hebreeuwse grondtekst. Wanneer een Roomse prediker in het Vlaamse Brugge het in 1649 nodig vond zijn hoorders te waarschuwen voor de nieuwe bijbel der Gereformeerden, houdt dat in dat na het sluiten van de vrede exemplaren daarvan werden verbreid onder onze

volksgenoten buiten de landsgrenzen. Dit wordt bevestigd door het *Afghetrocken Masscher van het vermomdt Ghereformeerdt louter Woordt Godes* door Arnoudt van Geluwe, Vlaemschen Boer. Dit uitvoerig geschrift tegen de „Synodalen Staten-Bijbel” - het is hier dat wij het woord voor het eerst hebben ontmoet -, verschenen te Antwerpen in 1652 en herdrukt in 1660, is opgesteld in de vorm van een in die tijd zo geliefde disputatie, gehouden tussen de schrijver en vier met name genoemde Hollanders uit Amsterdam, Leiden, Delft en Dordrecht. Deze gefingeerde figuren stellen wellicht verspreiders van Statenbijbels in het Vlaamse land voor, waarop hij „schepenen ende raede” van Gent opmerkzaam wil maken. De toon van de „Vlaemschen boer” is fel, deels een gevolg van de tijdgeest, deels van het feit dat hier een autodidact en renegaat aan het woord is. Hij beschuldigt de Staten-overzetteren van trouweloosheden, vervalsingen, misslagen, willekeurig „verkorten en verlanghen van Godes Woordt”. Naast 188 kennelijke fouten heeft hij niet minder dan 9391 „menschelijck verdichte” inlassingen opgemerkt. Het is duidelijk, dat hij de Gereformeerden met eigen wapenen tracht te bestrijden. Elk verschil tussen de ouden en de nieuwen „Geuzen”-bijbel buit hij uit om de vermeende gebreken van de laatste in het helder daglicht te stellen.

Het spreekt vanzelf, dat men van Protestantse zijde het antwoord daarop niet schuldig bleef. De lust tot het voeren van theologische polemiek was in die dagen groter dan ooit. Volgens Le Long heeft een zekere Jansonius van Goutswaert, Hollander, zoals hij zich noemt, zich tot de strijd aangejord in *Het afgetrocken Masscher van de vermomden Arnout van Geluwe, Vlaemsche Boer*. Dit tweedelige werk, waarvan het eerste stuk in 1655 te Utrecht, het tweede in 1671 te Amersfoort verscheen, handelt alleen over het Oude Testament.

Overzien we het voorafgaande, dan moeten we constateren dat de Statenbijbel, die bij zijn verschijning bij voorbaat verzekerd was van de instemming der predikanten, geleidelijk, maar toch snel is ingevoerd in kerken en scholen. De predikanten zullen er wel voor gezorgd hebben, dat de ingebruikneming in het huisgezin de officiële invoering op de voet volgde. Wel groot moet hun invloed geweest zijn, dat zij binnen een betrekkelijk zoo korten tijd de nieuwe vertaling algemeen hebben weten te maken. Deze is namelijk nooit begeerd door de „eenvoudige lieden”, maar van hoger hand, met zachte dwang, opgelegd. Van kerk- en schoolboek werd zij huisboek, in tegenstelling tot de bijbel van de hervormingstijd, die van onder op, van een boek waarmee men aanvankelijk alléén had gestreden en gebeden, in de loop der jaren, tot de rang van kerkbijbel was opgeklommen. De onoverkomelijke moeilijkheden, waarop elk plan tot wijziging der psalmberijming afstuitte, zodat de Dordtse synode tenslotte maar besloot in dit opzicht de volkswil te ontzien, geven een denkbeeld van de bezwaren, die de ingebruikneming van de Statenbijbel hier en daar ondervonden moet hebben. En toen hij eenmaal *het* boek was geworden in kerk, school en huisgezin, ging de groeiende waardering voor de nieuwen tekst, onder het voorgaan van de dienaren des Woords, over in een verering als aan geen zijner voorgangers. ooit te beurt was gevallen.

Het gezag van de Statenbijbel is enerzijds het resultaat van een historisch proces, maar anderzijds door kerkelijke en wereldlijke overheid doelbewust in de hand gewerkt. Van meet af openbaarde zich een streven de nieuwen tekst als het ware te „bevriezen”, wat aanleiding heeft gegeven tot de beschuldiging, dat men hem wilde vulgataficeren, d.w.z. in Roomse zin authentiek verklaren. De verklaring van het verschijnsel is naar onze mening als volgt. Jarenlang hadden de predikanten geroepen

om een nauwgezet vertaling van de Schrift. Sommigen hadden, vooruitlopend op de in bewerking zijnde vertaling, zelfstandig uitgaven bezorgd van de ouden bijbel en die voorzien van nieuwe kanttekeningen. Anderen weer hadden zich reeds gezet tot een overzetting „voor hun particulier”. Is het dan te verwonderen, dat de kerkelijke en wereldlijke overheid, nu door beider samenwerking met grote kosten een „getrouwe” vertaling tot stand was gebracht door geleerde mannen, eindelijk rust wilden? Die rust zou ten goede komen aan de eenheid der kerken, waarvan trouwens ook in de acte van autorisatie sprake is. Wie nog aanmerkingen had, moest die maar onder zich houden. Verschenen er afwijkende uitgaven, dan zouden de eenvoudigen daardoor in verwarring en onzekerheid worden gebracht, terwijl tegenstanders niet zouden nalaten om de een uitgave behendig tegen de andere uit te spelen. Vandaar dat synodale en klassikale vergaderingen onder hoede der Staten-Generaal drie zaken nauwgezet behartigden: het verwijderen en voorkomen van drukfouten, het supprimeren van kritiek en tenslotte het tegengaan van afwijkende vertalingen.

In de eerste plaats dan de verwijdering en voorkoming der zetfouten. Het wil ons voorkomen, dat de Staten-Generaal ook om de gelegenheid te scheppen het aantal drukfouten tot een minimum te beperken, voor een periode van vijftien jaar aan één firma het alleenrecht van uitgave hadden toegekend. De Amsterdamse nadrukken, die in weerwil van dit octrooi verschenen, vertoonden dan ook dadelijk meer fouten dan de evenmin geheel feilloze *editio princeps* van 1637. Al spoedig hoorde men in de bijeenkomsten van synoden en classen de wenselijkheid uitspreken van een verwijdering van de drukfouten uit de zogenaamde standert. Men besloot daartoe de handen ineen te slaan. Het werk werd verdeeld over de verschillende classen van elke synode, terwijl men in de synodale vergaderingen de opgemaakte registers van drukfouten onderling zou vergelijken. Het ganse kerkelijke apparaat werd zoo in dienst gesteld van de correctiearbeid. Een landelijke organisatie van predikanten-correctoren werkte aan de zuivering van de tekst.

Eindelijk konden op last van de Staten de afgevaardigden der verschillende synoden en enkele nog in leven zijnde herzieners in het najaar van 1654 te Leiden bijeenkomen ter vaststelling van het definitieve register. De vergaderingen hebben plaats gehad van 20 Oktober tot 17 December. De „Christelijcke vergaderinge” begon met vast te stellen, dat de „Triangel ende de hebreeusche letteren”, die boven aan de titelbladzijde stonden, weggelaten moesten worden. Verder moest elk lid beloven zijn aantekeningen later niet door de druk wereldkundig te maken. Wie een kwartier te laat ter vergadering verscheen, zou twee stuivers verbeuren; een uur later, vier stuivers; en wie afwezig bleef, zes stuivers. Het resultaat der beraadslagingen, het *Register van de Verbetering der Druckfauten ende Misstellighen, die in de Eersten Druck van de Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden*, kwam het volgend jaar 1655, te Amsterdam van de pers bij Paulus Aertsz. van Ravesteyn, met privilege van de Heeren Staten-Generaal. In de praefatie „Tot de Christelycken Leser” werd gezegd, dat men: „de luyster van soo een heerlijk werck” voor „verdoovinge” had willen behoeden. Twee jaar later verscheen bij dezelfde uitgever een Bijbel, waarin met behulp van het Register de opgespoorde drukfouten zoveel mogelijk waren weggewerkt en die daarom als de beste uitgave van de Statenvertaling bekend staat.

NOTULEN VAN DE COMMISSIE TOT HET NAZIEN DER AUTOGRAPHIA (16 JUNI 1656)

Hier mede sijn de gesamentlyke Broederen in des Heeren vreesse met dancksegginge tot Godt, ende onderlinge congratulatie in vrede gescheiden.

Hebben alle de presente Broederen, enige vertrocken lijnde, op de 16en Junii, 1656. voordenniddagh, desen met eigene handen onderteickent.

JACOBUS STERMONT. conventus praeses.

HERMANNUS LANGELIUS, coetus scriba.

ABRAHAMUS TIRLENIUS.

GODEFRIDUS LAMOTIUS

LUCAS HARLEUS.

MARTINUS UBBENIUS.

JOH. GOETHALS.

JACOBUS TRIGLANDIUS. J. F.

DAN: VAN MIDDELHOVEN.

CORNELIUS A DIEMERBROOCK.

HERM. AB HOLLE.

PETRUS POLLION.

BERNARDUS DRONRIJP.

ANDREAS BERNARDJ.

CHRISTIANUS WACHLOO.

GERHARD. SICHTERMAN.

JOH. BEKIUS.

Het scherpziend oog van Casparus Sibelius, predikant te Deventer, ontdekte evenwel ook nu nog in het Nieuwe Testament van 1637 tal van zetfouten, die de commissie niet had opgemerkt. Indertijd had hij als herziener van het N.T. deelgenomen aan het persklaar maken van de bijbeltekst. Weer in Deventer terug, had hij in de standertuitgave tal van lezingen opgemerkt, welke naar zijn nauwkeurig bijgehouden aantekeningen uitwezen door de vergadering der reviseurs waren verworpen en vervangen door andere. Daarom had hij met goedvinden van Hommius en Walaeus in 1640 te Leiden bij **Paulus Aertsz. van Ravesteyn** zelfstandig een nieuwe uitgave van het Nieuwe Testament bezorgd.

Groot was de verontwaardiging, toen ruchtbaar werd dat in deze niet geotrooieerde uitgave niet alleen drukfouten van de *editio princeps* waren verbeterd, maar ook ingrijpender wijzigingen waren aangebracht. Sibelius en ook Hommius kregen van de kant der synodale vergaderingen terechtwijzingen te horen. De onaangename wijze, waarop Sibelius' uitgave naar zijn mening was ontvangen, is dan ook de reden geweest, dat hij geweigerd heeft in zijn hoedanigheid van oud-herziener de bijeenkomsten van de drukfoutencommissie bij te wonen. Na herhaald verzoek zond hij eindelijk zijn lijst van „correcturen”, maar omdat deze heel wat meer dan verbeteringen van kennelijke zetfouten bevatte, werd zij door de vergadering als van geen belang ter zijde gelegd. We stellen ons voor dat Sibelius met enige spanning de verschijning van het Register heeft afgewacht en niet zonder leedvermaak ook daarna nog „honderden” drukfeilen heeft kunnen aantonen. Hij deed toen in 1656 moeite om met machtiging der classis van Deventer en de synode van Overijssel lijn aantekeningen uitgegeven te krijgen. Op zijn rekwest werd afwijzend beschikt. Toen de particuliere synode van Zuid-Holland dit vernam, oordeelde men daar, dat er nu een einde aan de zaak moest komen. Vandaar dat men aan die van Overijssel verzocht te trachten die aantekeningen „uit sijne handen te krijgen” en daarmee eens en voor goed een uitgave te voorkomen. Na de dood van Sibelius in 1658 weigerde zijn weduwe de afgevaardigden van de Overijsselse synode wel de aantekeningen van haar overleden man af te staan, maar zij beloofde toch die nooit zonder synodale toestemming in het licht te geven en vond goed, dat ze door hen werden verzegeld.

Een dergelijk lot is te beurt gevallen aan de uitvoerige aantekeningen die Ludovicus Gerardus à Renesse, eveneens oud-herziener, gemaakt had over de geschiedenis en tijdens de revisie der vertaling. Reeds in 1644 waren door de Utrechtse synode pogingen aangewend om ze in bezit te krijgen, doch blijkbaar vergeefs. Na de dood van de Bredase hoogleraar zijn ze namelijk overgegaan aan zijn kleinzoon. Op de particuliere synode van Zuid-Holland te Gorinchem in 1671 maakten de Noord-Hollandse deputaten bekend, dat de erfgenamen van Ludovicus à Renesse de acht folio-banden met aantekeningen voor een „eerlijke recognitie” wilden afstaan. Men wilde daar wel op ingaan, maar bovendien alles in het werk stellen om te voorkomen, dat „dit geschrift door de druck niet werde gemeyn gemaect”. Door de Staten van Holland werden Renesse's geschriften vier jaar later voor een bedrag van 315 gulden aangekocht en verzegeld in de Charterkamer opgeborgen, terwijl voor diens kleinzoon, die secretaris van Eindhoven was, een goed bezoldigde betrekking als klerk aan de secretarie der Staten werd gecreëerd.

Er was derhalve de kerkelijke en burgerlijke overheid alles aan gelegen de hand te leggen op dergelijke aantekeningen als die van Sibelius en Renesse, ten einde een uitgave, die slechts onrust kon teweeg brengen, te voorkomen.

Tot welk een uiterste de verering voor de Statentekst en zijn originalia leiden kon, leert de bekende geschiedenis van het woord „grensen” in Jozua 13 : 2. Johannes Leusden, hoogleraar in het Hebreeuws te Utrecht, ontdekte op een goede dag in het jaar 1670, dat in genoemd vers het zinlooze „alle der Philistijnen” in plaats van „alle grensen der Philistijnen” stond. Kennelijk een verzuim der vertalers, aangezien in het autograaf dezelfde weglating ook reeds voorkwam. Als ouderling maakte hij de zaak aanhangig bij de Utrechtsche synode. Er volgde een lange reeks van synodale „deliberatien” over het gehele land, waarvan wij de lezer het relaas zullen besparen. De zaak werd commissariaal gemaakt en eindelijk werd na een desbetreffende resolutie van de Ho: Mo: Heeren Staten Generaal der Verenichde Nederlanden 16 jaar later, dus in 1686, in tegenwoordigheid van twee gemachtigden der Staten en een college van afgevaardigden der verschillende synoden, te Leiden in het authentieke exemplaar het verzuim hersteld, niet door „bekladdingh”, maar door aanhechting van een papierstrook bij de foutieve tekst !

Men zou zich deerlijk vergissen, indien men dacht dat de klachten over drukfouten geleidelijk verstomden. Geen synodale vergadering had plaats, of er werden meestal uitgaven genoemd, die feilen vertoonden. In de acta vindt men als afschrikwekkend voorbeeld niet zelden enige van zulke plaatsen genoemd. Zo wees men in 1698 te Dordrecht op de uitgave van **Hendrick en Jacob Keur**, anno 1683, waarin Rom. 7:11 stond: „de sonde oorsaeck genomen hebbende door het gelove”, in plaats van „door 't gebodt”. Men ziet, dat zelfs de uitgaven van de Keurs, die toch anders zich in een roep van ongereptheid verheugen, zinstorende drukfouten kunnen vertonen. De stedelijke regeringen hebben veelal getracht door het verlenen van een „consent” aan in haar plaats wonende drukkers de zuiverheid der uitgaven, gewaarmerkt door de handtekening van een gemachtigde, veelal een predikant, onder het stadswapen aan de keerzijde van het titelblad, te waarborgen, maar ook dat had niet het gewenste resultaat.

De Leidse uitgever Samuel Luchtman is de eerste geweest die op de bijbel stereotypdruk heeft toegepast. Volgens Le Long is het drukken met gegoten platen een uitvinding van Johannes Muller, Luthers predikant daar ter plaatse. Of de uitgaven van Luchtman feilloos zijn, is ons niet bekend, ofschoon, gezien de lessen der historie,

weinig waarschijnlijk.

Geheel in dit kader van uitsluitende toekenning van gezag aan de officiële tekst vallen de bedenkingen die op synodale vergaderingen werden ingebracht tegen de Nieuwe Testamentvertalingen van niet rechtzinnige huize. De Remonstrantse predikant van Rotterdam, Christiaan Hartsoeker, liet in 1680 te Amsterdam een Nieuw Testament met korte aantekeningen verschijnen. Op de particuliere synoden van Zuid-Holland van de jaren 1687, 1689 en 1690 werd de uitgave, onder mededeelg⁴ van „enige horribele staeltjens”, zeer „verkeert, periculus ende schadelick” geoordeeld. Aan de Noord-Hollandse deputaten verzocht men bovendien hun synode te laten zorgen, dat de classis van Amsterdam een herdruk zou doen verbieden.

In 1694 werd te Amsterdam door Willem Homma uit de schriftelijke nalatenschap van Reynier Rooleeuw, arts aldaar, een Sociniaansch getint Nieuw Testament bezorgd, tien jaar na het overlijden van de Doopsgezinden vertaler. Van de hand van de gewezen Katholiek Carel Catz verscheen in 1701 een tweede Sociniaansch Nieuw Testament, eveneens te Amsterdam. Het is aan geen twijfel onderhevig, of op synodale bijeenkomsten is ook tegen de verschijning dezer drukken geprotesteerd.

Behalve door de strijd tegen de drukfouten en het supprimeren van kritiek en afwijkende vertalingen werd het aanzien van de Statenvertaling nog verhoogd door de driejaarlijkse visitatie der „nationale schriften” of „synodale pampieren”, die sinds 1641 het werk was van een daartoe aangewezen „commissie ad autographa”, bestaande uit twee afgevaardigden van elke synode, een van de Waalse kerk en twee gemachtigden der Staten-Generaal. Wanneer dit talrijk gezelschap eerst te 's-Gravenhage in de Trèveskamer de 18 banden van de Dordtse kerkvergadering onderzocht en in orde bevonden had, begaf het zich de volgende morgen vroeg per Statenjacht en trekschuit naar Leiden. Afgehaald door een commissie van ontvangst begaf het eerwaarde gezelschap zich, onder toeloop van volk, naar het stadhuis, waar in een kist met twee sloten de 13 banden betreffende de bijbel bewaard werden. De regent van het Statencollege en de gemeentesecretaris openden de kist en lieten de banden onder de commissieleden, die intussen op stoelen hadden plaats genomen, ter inspectie rondgaan. Dan werd de vergadering met dankzegging geëindigd en „daarna in 't Heeren Logement deftigh onthaalt” om in de avond de terugtocht naar de Haag te aanvaarden. De ontvangst schijnt na 1698 wel eens wat te wensen overgelaten te hebben. Herhaaldelijk wordt er in de verslagen gewag van gemaakt, dat de heren „met geen behoorlijcke receptie waeren opgehaeld” of dat hun geen „behoorlijke sitplaats” was vergund, waarom men zich met klachten en verzoek tot „redres” bij de raadpensionaris vervoegde.

De inspectieplechtigheid heeft het laatst plaats gehad in 1800. De losmaking van Kerk en Staat, die de Franse tijd bracht, had ook hier wijziging ten gevolge. Nadat de stukken betreffende de vertaling nog ruim een eeuw berust hadden in de consistoriekamer van de Kloosterkerk te 's-Gravenhage, hebben ze eindelijk een veilig onderdak gekregen in de kluis van het gebouw der Ned. Herv. Synode in de Javastraat te 's-Gravenhage.

De naam „autographa” kan de veronderstelling doen ontstaan, dat daaronder zich ook de eigenhandige bijbelmanuscripten der vertalers bevinden. Dit is echter niet het geval. De „cladden” waren zoo vol „lituren (doorhalingen) ende niet wel leesbaar”, dat de vertalers enige exemplaren hadden laten drukken voor eigen gebruik, mede ten behoeve der herzieners. Dat bespaarde de kosten van het uitschrijven door hun

amanuenses. Het is in hoge mate te betreuren dat deze manuscripten waarschijnlijk bij de lijmkoker of in de papiermolen terechtgekomen zijn. Zij hadden ons een kijkje kunnen geven in de werkplaats en de werkmethode van de overzetters.

Een belangrijke uiting van vertrouwen in de duurzaamheid van de Statenvertaling is de *Concordantie* van **Trommius**, die generaties van bijbelonderzoekers onschatbare diensten heeft bewezen. De Groningse predikant zette een arbeid, in 1662 door zijn schoonvader begonnen, voort. Het Woord-Register op het Nieuwe Testament voltooidde hij in 1672, de twee delen op het Oude Testament achtereenvolgens in 1685 en 1691. De voorrede behelst een wel enigszins breedsprakige, maar toch heldere uiteenzetting van de gangbare opvattingen ten aanzien van de Statenvertaling. Het was ook wel nodig, dat de schrijver, alvorens zich te zetten tot de samenstelling van een Concordantie die een goed deel van zijn leven in beslag zou nemen, zich goed rekenschap gaf van zijn onderneming. Het vervaardigen van een woordenlijst op een bijbel van kortstondige levensduur als kerk- en volksboek zou een ware Sisyphusarbeid geweest zijn. Hij prijst dan het „heerlick cieraet ende luyster voor de Nederlantsche Kercke” om zijn getrouwheid en grondigheid. Wat Episcopius, De Brune en Westerbaen afgekeurd hadden, is voor hem juist een reden tot lof. Niet minder voortreffelijk zijn volgens hem de Annotaties. Deze uitmuntende eigenschappen, gevoegd bij de algemeenheid en te verwachten duurzaamheid waren zijn beweegredenen tot het maken van dit „opereuse Concordantiewerck”. Toch zou hij hierdoor niet de onjuiste indruk willen wekken, dat de overzetting „Authentycq” is. Deze eer komt alleen aan de grondtekst toe. Wat wij in het pausdom misprijzen, moeten wij zelf niet binnenhalen. Ieder behoudt de vrijheid om „sedichlick” van de vertaling „af te treden”. Nog minder maken de kanttekeningen op een onfeilbaarheid aanspraak, die allerminst de bedoeling der bewerkers is geweest. Toch vindt Trommius het ongeraden „in deze publycke Oversettinge selve enige wesentlicke veranderinge te maken”. In de kanttekeningen kan de lezer meermalen een keuze maken uit verschillende vertalingen, terwijl iedere verandering weer andere met zich zou slepen, waardoor men nimmer een „vasten voet van Oversettinge” zou krijgen en slechts verwarring in eigen kamp, leedvermaak in dat der vijanden zou ontstaan.

Het is veelzeggend dat reeds Trommius zijn stem moest verheffen tegen het toeschrijven van een Goddelijk gezag aan de Statenbijbel. Had hij hierbij het oog op de studenten van zijn inmiddels overleden stadgenoot, de hoogleraar Maresius? Leerlingen vertonen niet zelden de gebreken van de deugden hunner leermeesters. Het is namelijk bekend, dat Maresius een hoge verering voor de nieuwe vertaling had. De classis van Zevenwouden bestreed anno 1682 in een geschrift „Waarschouwinge aan de Friesche Kerken” op soortgelijke wijze als Trommius de beschuldigingen van Jacobus Alting, de ambtgenoot en vijand van Maresius, maar vond het in het jaar daarop toch nodig, „onder bedreiging van eene zware censure” de predikant van Nieuw Brongerga, J. de Bruine, het maken van aanmerkingen op de Statenbijbel te verbieden. Wetenschappelijke kritiek in het Latijn als de *Animadversiones* van de Leidschen predikant Ludovicus de Dieu, posthuum verschenen in 1646 en 1648, en de *Animadversiones ... in Pentateuchum*, Leeuwarden 1695, van de geleerden predikant Julius Sterringa te Bornbergum, werd geduld.

Met de verering der predikanten wedijverde de Statenbijbel-cultus van het Gereformeerde volk in alle rangen en standen. Waren de eersten zich zeer goed bewust dat in laatste instantie alleen de grondtekst authentiek was, de schare der gemeenteleden kende de vertaling Goddelijk gezag toe. Kosten noch moeite werden gespaard om het heilig Boek een passend gewaad te geven. De typografische techniek

en de bindkunst van dien tijd vierden haar triomfen in de verzorging van het uiterlijk. Met krappen en beslag van gedreven koper, zilver of goud kreeg de pronkbijbel in menig gezin een ereplaats op een speciaal voor dit doel vervaardigden lessenaar. Hoge prijzen werden, zoals we reeds gezien hebben, voor zulke exemplaren betaald. Zoo ging op de boekverkoop uit de nalatenschap van Constantijn Huygens zijn Keurbijbel van het jaar 1686 nog voor 50 gulden. Huwenden ontvingen een trouw-bijbel als veilige gids op het pad des levens. Vaders lazen in de huiselijke godsdienstoefening driemaal daags een kapittel. De eerbied voor de heilige tekst ging zover, dat velen daarbij de gutturale klanken *g* en *ch* in woorden als *koning*, *dingen*, *mensch*, *wenschen* lieten horen en de uitgang *lik* in *sterfelijk*, *grotelijks* met volle klemtoon lazen, een eigenaardigheid die velen van ons bij ouderen nog wel hebben opgemerkt. Geen tittel of jota mocht immers aan Gods Woord veranderd worden. Deze overdreven „spelling-pronunciation”, zoals de Engelsers het noemen, bewijst met welk een zorg en nauwkeurigheid men de voorliggende tekst voordroeg. Nog lang heeft de gewoonte bestaan, dat men ook voor zichzelf hardop las. Dit kan doen vermoeden, welk een invloed de Statenbijbel heeft gehad op de vorming van een algemene taal. Het gold als een loflijke gewoonte eenmaal per jaar de bijbel geheel door te lezen. Onderwijs en zelfonderricht, dat „Vraag-bijbels” als middel tot controle bezigde, kweekten stelselmatig de bijbelvastheid aan, die een karakteristieke eigenschap onzer vaders was. Wanneer in het familieleven diep ingrijpende gebeurtenissen plaats vonden, werden de feiten geboekstaafd op de blanco bladzijden voor in de huisbijbel. Het gewijd familiebezit ging als kostbaar erfstuk over van vader op zoon. Alleen bijbels in Gothisch of Oud-Hollands lettertype gedrukt, hield men voor het zuivere Woord Gods. Toch zijn er reeds vroeg exemplaren verschenen in onze Latijnse druk. Het eerste voorbeeld is de fraaie Elzevier-bijbel, Leyden 1663, waarvan het Ned. Bijbelgenootschap een exemplaar bezit.

Buiten het gebied der Verenigde Nederlanden stond de Statenbijbel evenzeer in hoog aanzien. De reeds genoemde Groningsche hoogleraar Samuel Maresius, een Fransman van afkomst, liet in 1669 gezamenlijk met zijn zoon Henry des Marets bij de Elzeviers te Leiden in twee folio-delen *La Sainte Bible* verschijnen, waarvan de Schrifttekst berust op de ouden Geneefse bijbel, maar de kanttekeningen grotendeels ontleend zijn aan de Statenvertaling. Volgens de *Bibliotheca Sacra* van Jac. le Long II, 261 (Lipsiae 1709) moet er in 1668 te Frankfurt een Calvinistische bijbel in het Hoogduits zijn uitgekomen, met goedkeuring van de Heidelbergse theologische faculteit, eveneens met de annotaties van de Statenbijbel.

Het merkwaardigst is wel de zoogenaamde Bijbel van Czaar Peter. De Russische vorst had als onderdeel van zijn plan om zijn volk tot een hoger peil van beschaving op te voeren door het in aanraking te brengen met de cultuur van West-Europa een Nederlands-Slavische bijbeluitgave op touw gezet. De lof die hij de Statenbijbel hoorde toezwaaien, deed bij hem de wens ontstaan ook dit monument onzer door hem hogelijk bewonderde beschaving toegankelijk te maken voor het Russische volk. De bijbel zou zijn volk leren lezen en tegelijk met een vreemde taal vertrouwd maken. Peter de Grote wist het al: geen beter middel om een taal aan te leren dan de bijbel in die taal te leggen naast de Schrift in de moedertaal. Nadat zijn pogingen om overeenstemming te bewerken tussen de Grieks-Katholieke en Nederlands Hervormde kerk in 1706 schipbreuk hadden geleden, wilde hij toch de Hollandse bijbel in zijn land bekend maken. Daartoe zette hij een monumentale bijbeluitgave op, welker bladen naast elkaar de Nederlandsen tekst in Statenvertaling en de Slavischen tekst naar de bijbel van Ostrog (1581, 1663) zouden bevatten. De Nederlandse vertaling

verscheen „door last van Zyn Czaarse Majesteyt Petrus de Eersten, keyser van Groot en Kleyn Rusland” in zes delen, waarin ruimte voor de later bij te voegen Russische tekst was opengelaten. De twee stukken van het Nieuwe Testament verschenen te 's-Gravenhage in 1717, de vier gedeelten van het Oude Testament te Amsterdam in 1721, alles gedrukt in hoofdletters, waarschijnlijk omdat de Griekse karakters van het Slavisch anders te veel plaatsruimte nodig zouden hebben. De vellen van het N.T. werden daarna naar Rusland getransporteerd, waar in St. Petersburg de Russische tekst er naast werd afgedrukt. Men vermoedt, dat de krijgsbedrijven, waarin de Czaar verwickeld raakte, gevoegd bij de tegenwerking van de Grieks-Katholieke geestelijkheid, oorzaak zijn geweest dat het gehele plan van de vorst een vrome wens is gebleven. In ieder geval kwamen de vellen na zijn dood terecht in een vochtigenkelder van de drukkerij, het klooster van St.-Alexander Newski, waar de voorraad vrijwel geheel verteerd is. Uit overgebleven stukken heeft men een drietal defecte Nieuwe Testamenten met Nederlands-Russische tekst kunnen samenstellen, waarvan een exemplaar indertijd ten geschenke is gegeven aan onze latere koningin Anna Paulowna. Deze schonk het zeldzaam boekwerk aan de Grieks-Katholieke kapel te 's-Gravenhage, waar het thans nog berust.

Is de bijbel van Czaar Peter van belang om de invloed dien de Statenbijbel had kunnen uitoefenen, wezenlijker is gezag *van* dezen geweest in Oost-Friesland. Gedurende ongeveer twee eeuwen, midden 17de tot midden 19de eeuw, is het Nederlands aldaar de taal geweest van de kerk. Hoewel de bevolking van Embden een andere, ofschoon verwante taal sprak, verstond zij toch in 1648 de Nederlandse predikatie met Statenbijbelteksten van de predikant Petrus Eylshemius, ter gelegenheid van de eerste godsdienstoefening in de Nieuwe Kerk. Het Hoogduitsch heeft daar langzamerhand het Nederlands verdrongen, maar het is weer kenmerkend voor de taaiheid van de Statenbijbeltraditie, dat hij juist in Oost-Friesland het langst heeft stand gehouden als „geheel geïsoleerd staand overblijfsel en gedenkteken van het verledene”. Tenslotte heeft hij in de tweede helft van de 19de eeuw ook op de kansels plaats gemaakt voor de Duitse vertaling. De kerkelijk-godsdienstige expansie moest de staatkundige grens eerbiedigen. We herinneren ons in dit verband de pogingen tot verbreiding van de Statenbijbel in Brugge en Gent na het jaar 1648.

De Statenbijbel vond verder zijn weg naar onze stamverwanten in Zuid-Afrika en vormde daar, gesteund door de Calvinistische kerk, de grondslag van het volksleven. De bijbel heeft hier volgens Prof. Boshoff tweeërlei betekenis gehad. Hij hield enerzijds de verbinding met het moederland levendig, ook omdat de kerk van de Kaap tot het einde van de 19de eeuw een onderdeel vormde van de classis Amsterdam. Anderszijds heeft hij de veelsoortige bevolkingsgroepen, waaruit onze kolonie aanvankelijk bestond, maar die toch voor verreweg het grootste gedeelte in kerkelijk opzicht Calvinisten waren, samengesmeed tot een hechte volkseenheid. Op hun verschillende „Trekken” namen de Boeren de bijbel mede, „die volksboek by uitnemendheid, die leidraad in wetgeving en regspraak, in politiek en onderwys, sowel as in die aangeleenthede van die dagelikse lewe. Die skoolonderwys self was in die meeste gevalle niks anders as Bybelkatkisasie nie, of'n voorbereiding daarvoor”. De gedachtewereld, de taal en volksverbeelding van de Boer werden doortrokken met bijbelse bestanddelen. Door de afgeslotenheid van vreemde beschavingen, waarin het Zuid-Afrikaans volk eeuwen lang geleefd heeft, kon de Statenbijbel als drager van de godsdienst der overgrote meerderheid nog dieper ingrijpen in het volksleven dan in het moederland het geval is geweest.

En ook bij onze Protestantse stamverwanten, die sinds de 17de eeuw om verschillende redenen zich in Noord-Amerika gevestigd hebben, is de Statenbijbel nog in ere, ook in families, die geleidelijk zijn losgeweekt van het stamland en wat taal en gewoonten betreft, zijn opgegaan in het Amerikaanse volk. Toen Franklin Delano Roosevelt, zoon uit een Hollands geslacht, op 20 Januari 1937 bij de tweede inauguratie in zijn ambt van president der Verenigde Staten ten overstaan van tienduizenden te Washington de eed aflegde, legde hij de hand op de Statenbijbel zijner familie, opengeslagen op 1 Cor. XIII, treffende belichting van de betekenis die de arbeid der vertalers tot in verre nageslachten heeft behouden.

Oud-synodaal Archief der Ned. Herv. Kerk, 's-Gravenhage, XIII, 8 en 9. W. P. C. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland*. Tweede Deel, 1634-1645 ('s-Gravenhage 1909); Derde Deel, 1646—1656 ('s-Gravenhage 1910); Vierde Deel, 1657-1672 ('s-Gravenhage 1912); Vijfde Deel, 1673-1686 ('s-Gravenhage 1915); Zesde Deel, 1687—1700 ('s-Gravenhage 1916). Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, Nrs. 5, 8, 11, 15 en 16. — L. W. A. M. Lasonder, *Acta der Zeeuwsche Synode van 1638*, Archief ... uitg. door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1909, blzz. 114, 132 en 136. — F. W. Grosheide, *Hoe een nieuwe bijbelvertaling ontvangen wordt*. Toespraak, gehouden ter algemeene vergadering van het Nederlands Bijbelgenootschap op 16 Juni 1931. — J. Anspach, *Bijdrage tot de geschiedenis der statenoverzetting des Bijbels*, De Navorscher 1877, 295-305.

I. le Long, *Boek-Zaal der Nederduitsche Bijbels*, (Hoorn 1764), 814-838. — N. Hinlópen, *Historie van de Nederlandse Overzetting des Bijbels*, (Amsterdam 1792), 179-218. — A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk*, II (Breda 1822), 369-380. — A. Ypeij en I. J. Dermout, *Aantekeningen op de Geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk*, II (Breda 1822), 260—279. — H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandse Bijbelvertaling* (Rotterdam 1905), 710-724. — H. J. Royaards, *De aantekeningen van Lud. Ger. à Renesse aangaande de overzetting des Bijbels*, Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis II (1854), 231-238. — H. W. Tijdeman, *Caspar Sibelius*, Godgeleerde Bijdragen voor 1849 (XXIII), 481—533. — J. Anspach, *Commissie ad autographa*, De Navorscher 1877, 278—280. — J. van Iperen, *Kerkel. hist. van het Psalmgezag der Christenen*, Dl. 1 (Amsterdam 1777). — E. J. W. Posthumus Meyes, *Jacobus Revius, zijn Leven en Werken* (Amsterdam 1895), 290—297. — C. H. O. M. von Winning, *Johan de Brune de Oude* (Groningen 1921), 171—176. J. W. Enschedé, *De Bijbel-uitgaven in de Republiek der Verenigde Nederlanden sedert het verschijnen van de Statenvertaling in 1637*, in: Catal. Bijbeltentoonstelling N.B.G. 1914 (Amsterdam 1914), XXIII-XXXIII. — Th. J. I. Arnold, *De „Bijbel van Czaar Peter”*, Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandsen Boekhandel, Ie deel (Amsterdam 1884), 402-415. — S. P. E. Boshoff, *Volk en Taal van Suid-Afrika*, Amst. Diss. 1921, 118-129.

3. DE REMONSTRANTEN EN DE STATENVERTALING

DOOR

A. H. HAENTJENS

In het eerste hoofdstuk van de Confessie der REmonstranten, dat handelt over „Het gezag der Heilige Schrift,” wordt de betekenis van de bijbel als fundament der openbaring Gods zoodanig op de voorgrond gesteld, dat met reden verondersteld mag worden, dat de in 1637 gereed gekomen vertaling van de bijbel in hoge mate hun belangstelling heeft gewekt, te meer waar deze vertaling was tot stand gekomen volgens besluit derzelfde synode, die hun opvatting van Calvijn's leer had veroordeeld en de tegen hen gerichte Dordse leerregels als derde formulier der kerk had vastgesteld.

Nu had de woordvoerder der Remonstranten ter synode echter niet zonder voorbehoud het gezag van de bijbel vooropgesteld, want niet alleen de Heilige Schrift, maar ook de „recta ratio”, die haar op de voet Voolgde, was volgens hen aanvoerder in de strijd om de waarheid. (Ook in het bovengenoemde hoofdstuk der Confessie). En waar nu de vertaling tot stand was gekomen van Calvinistische zijde, daar waar het gezag der Heilige Schrift zonder meer vaststond, moet, ook al is slechts een enkel historisch gegeven daaromtrent aanwezig, de vertaling toch wel hun aandacht hebben getrokken. Men zal van Remonstrantse zijde wel betreurd hebben, dat Episcopus niet behoort heeft tot degenen, die met de vertaling zijn belast geworden. Als hoogleraar aan de Leidse Hogeschool, waar hij Gomarus was opgevolgd, en later als eerste hoogleraar van het seminarium der Remonstranten, had hij bij zijn vertaling en beoordeeling van verschillende bijbelboeken een kritisch-grammatische methode toegepast en in zijn daaraan gewijde werken, speciaal in zijn werk, getiteld: „Inleiding tot de verklaring van het Nieuwe Testament”, liet hij bovendien het gezag van de Heilige Schrift niet afhangen van de boeken die canoniek genoemd werden, alsof deze alleen de „regel des geloofs” inhielden, zodat geen boek of epistel zou kunnen worden weggenomen of toegevoegd.

De deskundigheid van deze Remonstrant bleek het best uit zijn behandeling van de Oud- en Nieuw-Testamentische geschriften, in het vierde boek van zijn werk „Institutiones Theologicae”. Hier is ook (in het 21ste hoofdstuk) een beoordeeling van de Statenvertaling te vinden. Na de Chaldeesche, Griekse, Syrische en Latijnse vertalingen, wordt hier de nieuwe Nederlandse vertaling (Belgica Nova) behandeld en vergeleken met de oude (Belgica vetus). Episcopus roemt de nieuwe vertaling en stelt deze ver boven de oude (emendatior meliorque est nuda versie)), maar acht de aantekeningen voor een groot deel zo middelmatig en onjuist, dat hij een vertaling zonder aantekeningen zou hebben geprefereerd. Zij zijn hem te Calvinistisch. De vertalers hebben het daarin doen voorkomen alsof de Bijbel niets anders bevatte, dan wat overeenkomt met de door de synode gesanctioneerde leer der absolute praedestinatie. Ditzelfde bezwaar heeft hij ook tegen de vertaling van enkele bijbelplaatsen, waarin hij eveneens de „Dordracena fides et universa Calvini theologia” opmerkt en waarvan hij als exempel noemt de vertaling van Exod. 32 : 33. Het Nederlands roemt hij, al heeft hij enkele bedenkingen en acht hij bijvoorbeeld de vertaling van Gen. 1 : 16, „tot heerschappije des daghs” grammaticaal onjuist. Maar vooral is hij ingenomen met het feit, dat men rechtstreeks uit de oorspronkelijke talen heeft vertaald. Het grote bezwaar tegen de oude vertaling was, behalve dat zij slechter

Nederlands bevatte, dat zij voor het grootste gedeelte een vertaling van Luthers bijbelvertaling was en, zoals de Franekerse hoogleraar Sixtinus Amama had aangewezen, ontelbare fouten bevatte. Bij alle waardering voor de Statenvertaling, bleef echter het bezwaar, dat zij weliswaar uit de oorspronkelijke talen, maar niet uit de oorspronkelijke text was overgezet. Episcopius' opvolgers, zoals Curcellaeus en Wetstein, die beiden een Grieks Nieuw Testament in het licht gaven, hebben dan ook speciaal daaraan hun aandacht gewijd.

Wat de praktijk der vroomheid betreft, heeft de nieuwe vertaling in de Remonstrantsche Broederschap grote betekenis gehad voor hen die overeenkomstig de uitspraak van Episcopius „alleen door geloofsijver geleid, hun ziel willen laven aan de zin der Heilige Schrift en met terzijdestelling van kleine bezwaren, daarin naar een vertolking zoeken van hun vrome aandoeningen en deze uit haar begeren te putten.”

Zo heeft zij ook in de eredienst der Remonstranten de haar toekomende plaats gevonden en is zij zowel in de gemeenten der Broederschap als in het persoonlijk geloofsleven van haar leden van onschatbare betekenis geweest.

4. DE DOOPSGEZINDEN EN DE STATENVERTALING

DOOR

F. DIJKEMA

De Doopsgezinden zijn gekarakteriseerd als „eme Kirche der radicalen Bibelleser“.⁴⁸ „Was die Schrift nicht lehrt mit claren sprüchen und bispilen, sol unsz alsz wol verbotten sin, alsz sti nd esz geschrieben: dasz tu nit.“⁴⁹ Schamper konden hun tegenstanders van hen zeggen, dat zij „den ganschen Bijbel opgegeten hadden” of „op hun duimken hadden”. De martelaren bewijzen in hun brieven en in de disputen, die zij moesten leveren, hoe doorkneed zij in de Bijbel, waren en met welk een grondige kennis en innig geloof zij zich op de Bijbel beriepen als het boek, dat voor hen het fundament vormde van hun overtuigingen en waaruit voor hen het licht straalde op de kruisweg, dien zij moesten gaan.

Het ligt thans niet op mijn weg om uit te wijden over de door de oude Doopsgezinden gebruikte Bijbeluitgaven.⁵⁰ Voor het in dit op-stel beoogde doel kan ik uitgaan van de zoogenaamden Biestkens-Bijbel, omdat deze algemeen door hen gebruikt werd toen de Staten-Vertaling verscheen. Deze Biestkens-Bijbel, in 't jaar 1560 uitgegeven door de drukker Nicolaes Biestkens van Diest, behorende tot de Doopsgezinden te Emden, heeft tot grondslag „de eerste oprechte Luthersche Bijbel in de Nederduytsche Taale”, gedrukt te Emden door Steven Mierdman en Jan Gheillyart in 1556, en kon dan ook terecht genoemd worden „de Nederlandse Bijbel Lutheri”.⁵¹

De Luthersen hebben dezelfde tekst gebruikt tot 1648 en de Gereformeerden zijn die, wat het Oude Testament betreft, getrouw gebleven totdat de Statenvertaling verscheen.⁵² Dat deze Biestkens-Bijbel gereede ingang vond, laat zich verklaren uit het feit, dat verschillende uitgaven verschenen in fraaie en duidelijke druk, maar ook, dat hij voorzien was van „corte summarien oft inhouden voor de capittelen” en van een „schoon ende profijtelijk register, naar de ordinantie van de A.B.C. gheset”, niet 't minst echter doordat hij de eerste Nederlandse Bijbel was, die een versindeling gaf „tot vorderinghe van de leser om terstont te vinden het gene, dat hij soect”.⁵³ De Apokryphe boeken, ingeleid met de bekende woorden „dit sijn de boecken, die der heyligher Schrifture niet gelijk gehouden (ende doch goet ende nut te leren) zijn”, volgen op het Oude Testament. De opeenvolging der Nieuw-Testamentische geschriften is zóó, dat op de brief aan Filémon de twee brieven van Petrus volgen, daarop de drie brieven van Johannes, vervolgens de brief aan de Hebreëen, de brief van Jacobus, die van Judas en tenslotte de Openbaring van Johannes.

Deze Biestkens-Bijbel verscheen van 1560-1723 in ongeveer honderd verschillende uitgaven, nl. 16 Bijbels in folio, 10 in quarto, 1 in octavo, 13 Nieuwe Testamenten in quarto, 17 in octavo, 15 in duodecimo en 19 in sedecimo, een bewijs, dat „onwillekeurig een zeer hoogen dunk van de menigte en grootte der Doopsgezinde Gemeenten in dien tijd, alsmede van derzelve werkzame ijver voor de verspreiding

⁴⁸ C. A. Cornelius, *Geschiede des munsterischen Aufruhrs*, 1860. Buch 2, blz. 14 (vermeld door Dr. Cornelius Krahn, Menno Simons, blz. 104).

⁴⁹ C. Krahn t.a.p. blz. 104.

⁵⁰ Uitvoerige inlichtingen daarover verschaffen: Isaac Le Long, *Boekzaal der Nederduytsche Bijbels*, 1732, blz. 667-696; Prof. Samuel Muller, *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten*, 1837, blz. 51-60; K. Vos, Menno Simons o.a. blz. 258 vlg.; J. G. de Hoop Scheffer, *Doopsgezinde Bijdragen* 1890.

⁵¹ S. Muller t.a.p. blz. 56.

⁵² Le Long t.a.p. blz. 666-667.

⁵³ Uit de voorrede van het exemplaar van 1560 (Bibliotheek der Doopsgez. Gem. te Amsterdam).

en het gebruik van Gods Woord bij ons opwekt".⁵⁴

Was de Biestkens-Bijbel reeds als een zeer bruikbare en leesbare Bijbel aantrekkelijk, voor de Doopsgezinden was hij dit in 't bijzonder, omdat hij in 't register en in de vertaling zijn Doopsgezind karakter bewees. Bij 't woord „eedsweeren” worden een groot aantal teksten genoemd, waarop als conclusie volgt „sweeren en sal men in gheender manieren, noch bij de hemel, noch bij der aerden, noch bij geen anderen eedt”. Slaat men het register op bij het woord „doop”, dan vindt men de omschrijvingen „doop der boete ende verbeteringhe wort gepredict”, „doop hebben de Apostelen nae het bevel Christi gheleert ende gebruyct”, „is een badt der nieuwer gheboorte”, „doop maect salich, niet dat uitwendighe afwasschen der besmettinghe des vleesches maer die versekeringhe eender goeder conscientie met God” „doop inwendich metter viere oft ontfanginghe des heylighen Gheest” — in welke omschrijvingen de Doopsgezinden hun opvatting omtrent de doop terugvonden. Volgens hen maakte immers slechts de „inwendige wassing” zalig en de aldus wedergeborene ontving het uitwendige teken van het water-verbond als een inlijving in Christus en Zijn gemeente, als een in gehoorzaamheid zich verbinden met de Heer. Van een sacramenteel karakter van de doop wilde Menno Simons niet weten.

Bij 't woord „broodbrekinghe” staat aangetekend „tot ghedachtenisse des ghebroken lijfs Christi” „die dit brood der ghedachtenisse weerdich willen eten, die moeten alle één lijf Christi en één broot zijn” — wederom omschrijvingen van het Avondmaal, die in overeenstemming waren met de gevoelens der Doopsgezinden voor wie deze plechtigheid het geestelijk teken was van de gemeenschap met Christus' lichaam en dood en van de éénheid der geloovigen.⁵⁵ Niet minder typisch zijn de aantekeningen bij 't woord „godtsdienst” nl. „van waerachtigen godtsdienst en Gode welbehagelijke werken” en „waerachtige godtsdienst eischt dat herte en de wille”, omschrijvingen, die de vollen nadruk leggen op het praktisch, werkdadig geloof.

Wat de vertaling betreft, volgens het voorbericht voor de Bijbel, in 1624 gedrukt bij Paulus van Ravestein te Amsterdam, „hebben de Wederdoopers het seer geladen gehadt op de verbeteringhe van de oversettinge des N. Testaments Ao 1559 geschiedt en sedert gevolgt als blijkt uyt de Voorreden van de Bijbel van Crijn Vermeulen en hebben met gansche kracht haar gehouden aan de oude oversettinge Lutheri, alléén soo 't schijnt, omme te ontgaan de kracht van de text Act. 2 : 30”.⁵⁶

In de Biestkens-Bijbel luidt deze tekst: „Als hij (David) nu een Propheet was ende wiste, dat hem Godt met eenen Eede belooft hadde dat de vrucht zijnder lenden zoude op zijnen stoel zitten enz.” Met „de vrucht zijnder lenden” wordt, zó gelezen, Salomo bedoeld. De Gereformeerde vertaling heeft echter na de woorden „met een eed gezworen had” „dat Hij uit de vrucht zijner lendenen, zooveel het vlees aangaat, de Christus verwekken zoude om hem op zijnen troon te zetten”. Het is duidelijk, dat nu niet Salomo maar Christus bedoeld is. Maar deze woorden prediken een menswording van Christus op een wijze, die door de Doopsgezinden verworpen werd. Menno's overtuiging is deze, dat Christus door een wonder ontstaan is in de maagd Maria zonder iets van haar zondig vlees te hebben aangenomen? In overeenstemming hiermee heeft de Biestkens-Bijbel de Tekst Rom. 1 vs. 3 „van zijnen Zoon, die geboren is uit het zaad van David naar het vlees”, terwijl de Gereformeerde vertaling luidt „die geworden is uit het zaad van David naar het vlees”.

⁵⁴ S. Muller, t.a.p. blz. 57.

⁵⁵ Vgl. Dr. W. J. Kühler, Geschiedenis der Doopsgezinden in de 16e eeuw, blz. 234 vlg.

⁵⁶ S. Muller t.a.p. blz. 58. Over de uitgave van Crijn Vermeulen in 1598 Le Long blz. 674 vlg.

Ik geloof hiermede verklaard te hebben de voorliefde van de Doopsgezinden voor de Biestkens-Bijbel boven de andere vertalingen. Zij hebben die Bijbel met ijver verdedigd en blijkbaar de Gereformeerden ten opzichte van de vertaling van het Nieuwe Testament van vervalsing der Schrift beschuldigd.⁵⁷ Het laat zich dan ook licht begrijpen, dat zij het besluit van de Dordtse Synode om de Bijbel opnieuw te vertalen met weinig enthousiasme begroetten. Uit de voorbereidende vergaderingen voor die Synode blijkt immers, dat men hier en daar gedacht heeft aan de mogelijkheid om daar ook te bespreken de „Paapsche en Wederdoopersche hoogschadelijke conventikelen”, welk punt echter niet op de agenda kwam te staan omdat „de tegenwoordige gelegenheit” niet gunstig was. \

De houding der Gereformeerden was trouwens niet van die aard, dat de Doopsgezinden van hen enige toegeeflijkheid op 't punt van de leer konden verwachten. Toen de Calvinistische leraren een twistgesprek wilden hebben met Lubbert Gerritsz, leraar der Waterlandse gemeente te Amsterdam van 1593-1612, belemmerde de vroedschap dit „daar enige wethouders verstonden, dat het toestaan van zulke verzoeken gevaarlijk was en dat de aanzoekers van openbare disputen gemeenlijk verder gevolg en consciëntiedwang in het hoofd hadden”. Waarom zouden de Doopsgezinden dan de handen uitstrekken naar de Statenvertaling? Zij hadden hun eigen, de Biestkens-Bijbel.

Afgezien trouwens van het feit, dat de Statenvertaling in hun ogen een Gereformeerde vertaling was, bevatten de Registers aantekeningen, die blijkbaar tegen hen gericht waren. Bij 't woord „eedtsweren” konden zij lezen „eedtsweren, lichtvaerdig en bij de schepselen is verboden” „wettig eedtsweren is geoorlooft”; bij 't woord „kinderen” „kinderen behoren te worden gedoopt en daardoor van de kinderen der ongeloovige en die buiten het verbond zijn, onderscheiden te worden, gelijk in 't Oude Testament geschiedde door de besnijdenisse, in welker plaats de doop gekomen is”; bij David „Christus is de zoon van David uit zijnen zade, daarom wordt hij ook Davids zoon genoemd”. Ook de aantekeningen bij Romeinen 9:15-18 waren niet in overeenstemming met hun overtuiging betreffende de leer der praedestinatie.⁵⁸

De Biestkens-Bijbel werd dan ook na 1637 nog herhaaldelijk gedrukt. In 1655 kon een ongenoemd schrijver in een pamflet de Doopsgezinden nog beschuldigen van „halsstarrigh te blijven hangen aan so gebreckelycken Oversettinghe” en hen uitdagen zelf enige taalgeleerden aan te kweken, die een vertaling uit de oorspronkelijke talen zouden kunnen geven? Pieter Grijspeer, leraar „onder de Verenigde Vlaamsche en Hoogduitsche Mennoniten te Haarlem”, gebruikt in 1654 voor zijn „Christelijk Handboekje” de Biestkens-Bijbel. Onder 't afbeeldsel van Lambert Klaasz Aker, leraar te Hoorn en daarna te Harlingen (1644-1690), leest men de woorden „Ende de Leerars worden met veele segeninge verciert”, de vertaling van Psalm 84 vs. 7 volgens de Biestkens-Bijbel. Gerrit Roosen, leraar in Hamburg en Altona, wijdt in 1709 op zijn 98ste verjaardag een gedenkschrift aan de dienaren der Gemeente en aan zijn bloedverwanten, waarbij hij als Evangeliese toetssteen Jeremia 4 vs. 3 in deze bewoording geeft: „Ploegt op het nieuwe en zaayt niet meer onder de doornen”, de vertaling van deze tekst volgens de Biestkens-Bijbel.

Toch moet, ondanks de afgeslotenheid der Doopsgezinde Gemeenten en het ontbreken van gestudeerde of beter gezegd van de niet-academisch opgeleide

⁵⁷ Le Long t.a.p. blz. 694.

⁵⁸ S. Hoekstra, Beginselen en leer der oude Doopsgezinden, blz. 266.

predikanten, de Statenvertaling vrij spoedig in vele Gemeenten ingang hebben gevonden, zonder dat dit ergens tot strijd aanleiding heeft gegeven. De uitgaven zonder aantekeningen en registers misten trouwens het voor de Doopsgezinden aanstotelijke, waarop ik wees. Opmerkelijk is bijv. dat de Amsterdamse leraar Jacob Cornelisz bij de Waterlandse Mennoniten in zijn in 1652 uitgegeven werk „Onciersel en Ciersel van de Godtsalige Vrouwen” de teksten volgens de Statenvertaling aangeeft. De drukken van de Biestkens-Bijbel beginnen na langer tussenruimten te verschijnen. En zó kan Schijn-Maatschoen's bekende werk „De Geschiedenis der Doopsgezinden” (1743-1745) vermelden, dat „de oude Mennoniten doorgaans gewoon waren de Bijbel van Nicolaas Biestkens te gebruiken” en dat de Statenvertaling „de hedendaagsche meest gebruikelijke is”,⁵⁹ een feit, dat door Le Long bevestigd wordt met de woorden „Heedendaags werdt bij de meesten Mennoniten de Nieuwe Gereformeerde Staaten-Oversettinghe gebruyckt”. (1732).⁶⁰

We mogen dus aannemen, dat de Statenvertaling binnen de tijd van een eeuw door de meeste Doopsgezinde Gemeenten is aanvaard. Alléén de Gemeenten te Balk en te Aalsmeer zijn de Biestkens-Bijbel langer trouw gebleven. Prof. Muller vermeldt in 1837, dat nog te zijner tijd in genoemde Gemeenten de Biestkens-Bijbel zowel bij de openbare godsdienstoefeningen als in de huiselijke kring gebruikt werd en dat in 1825 voor deze Gemeenten een herdruk van een „Onderwijzinge des Christelijken Geloofs” verscheen met Schriftuurplaatsen volgens de ouden Biestkens-druk. Het is natuurlijk niet toevallig, dat het juist ook deze Gemeenten zijn, die in die tijd nog geleid werden door liefdepredikers. Met de komst van aan de Kweekschool der Algemene Doopsgezinde Sociëteit te Amsterdam opgeleide predikanten doet de Statenvertaling ook daar haar intrede: te Balk in 1853, te Aalsmeer ongeveer in dezelfde tijd.

Al moge dus de Statenvertaling niet terstond in de Doopsgezinde Gemeenten zijn ingevoerd, wij kunnen niettemin vaststellen, dat zij vrij spoedig de Biestkens-Bijbel verdrong. De reden hiervan was, dat zij zich boven dezen aanbeval door de betere weergave van de grondtekst, haar, ook thans nog bij zovelen geliefde, stijl en haar gewijde taal. Daarom kunnen ook de Doopsgezinden het feit van haar driehonderdjarig bestaan dankbaar gedenken. Zij heeft onder hen evenals bij de andere Protestanten haar zegen aan geslacht na geslacht geschonken.

5. JOHANNES BOGERMANDE STATENVERTALING VAN HET

⁵⁹ Schijn-Maatschoen II blz. 169 en III blz. 100 en 190.

⁶⁰ Le Long t.a.p. blz. 696.

OUDE TESTAMENT ALS WETENSCHAPPELIJK WERK

DOOR

JOH. DE GROOT

Bijbelvertalen is een hoge en steile kunst; er zijn getrainde bergbeklimmers voor nodig, die aan zware eisen moeten voldoen. Een wetenschappelijk minderwaardige vertaling is altijd een slechte vertaling. Dat geldt van elk boek, maar inzonderheid van de Heilige Schrift: „een slecht vertaald Woord Gods is niet het woord van God, maar van mensen”. Terwijl omgekeerd geldt: een wetenschappelijk hoogstaande vertaling van den Bijbel kan een goede vertaling zijn.

Mogen wij de Statenvertaling van het Oude Testament en de eis van wetenschappelijkheid met elkander in verband brengen, zoals in bovenstaande titel - in opdracht van de Commissie voor de uitgave van dit Gedenboek - geschiedt? Dwingt dat taalmonument van den allereerste rang, als om strijd geprezen door taalgeleerden en theologen, ook tot lof, als het getoetst wordt aan de strenge eis van wetenschappelijkheid?⁶¹

Om drieërlei reden is, naar het mij voorkomt, een beoordeling van haar wetenschappelijk karakter geoorloofd.

1. Allereerst omdat zij blijkens den wens van de Dordtse Synode en krachtens de opdracht van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden een wetenschappelijk goede vertaling moest zijn, die de bestaande zou vervangen. Want deze waren destijds slecht. Men had vele Bijbeluitgaven, ook in onze taal; maar de kwaliteit was omgekeerd evenredig met de kwantiteit. In het begin van de zeventiende eeuw werd zoowel in de godsdienstoefening als in het gezin het meest gebruikt de zoogenaamde Deux-aes-bijbel van de hand van Godfried van Winghen, voor het eerst gedrukt in 1562, eigenlijk een met behulp van andere vertalingen gewijzigde overzetting van Luthers Bijbel. Deze Lutherbijbel in Nederlandse woorden wemelde van heeft veel lof geogst, maar reeds vroeg zette ook de kritiek in; ik noem hier slechts Ludovicus de Dieu, *Critica Sacra*"sive *Animadversiones in loca quaedam difficiliora Veteris et Novi Testamenti* (1683), die zijdelings rake kritische opmerkingen maakt, en Julius Sterringa, *Animadversiones Philologico-sacrae in Pentateuchum* (1695). Van der Palm heeft in het voorbericht van zijn Bijbeluitgave gezegd, *dat men bij verschillende bijbelboeken duidelijk kan bespeuren, dat onderscheiden opstellers daarin de hand gehad hebben, en dat niet aller schrandereid en geleerdheid even overvloedig waren.*

Aan een nadere uiteenzetting van ons oordeel ga een opmerking van algemene aard vooraf. Het zou onbillijk zijn een andere maatstaf aan te leggen dan die past in de tijd van het ontstaan van de Statenvertaling. De criticus hoede zich voor de fout dat hij de maatstaf van zijn eigen tijd ter hand zou nemen - laat staan dat hij zou menen een absolute maatstaf van beoordeling te bezitten. Het spreekt wel vanzelf dat, als wij de maatstaf van onze tijd aanleggen, de Statenvertaling van het Oude Testament in menig opzicht tekort schiet. *De geringere talenkennis van de toenmalige geleerden*, hun gebrek aan kritisch inzicht en tekstkritische scholing, vooral ook het feit dat ze van

⁶¹ In de volgende bladzijden beperken wij ons strikt tot de vertaling der Canonieke boeken van het Oude Testament (op die der Apocriefen is nog al wat aan te merken; in opdracht van de Synode werd hierbij minder zorgvuldigheid in acht genomen), en zien af van de Inleidingen en van de Kanttekeningen (van de laatste heeft een scherp maar niet geheel onbevooroordeeld criticus gezegd: *sunt bona, runt quaedam mediocria, sunt mala multa*).

minder goede teksten moesten uitgaan dan ons nu ten dienste staan, maken dat een vertaling van 1637 zuiver wetenschappelijk gezien op een geheel ander, beslist lager peil moet staan dan een van 1937. Waarbij nog komt, dat de vertalers niet geheel vrij stonden: zij waren, zoals wij straks nader zullen zien, gebonden aan bepaalde besluiten der Synode in zake Hebraïsmen en moesten met bestaande, bij het volk geliefde vertalingen rekening houden.

Wij willen de formulering van eigen oordeel vastknopen aan enige regels van Prof. Oort in de voorrede voor het eerste deel van de zoogenaamde Leidse⁶² vertaling: „De Statenvertaling was ... de eerste bijbeloverzetting in onze taal uit de grondteksten, nadat men zich tot dien tijd toe, althans wat het Oude Testament betreft, met een overzetting uit de Vulgata of uit die van Luther - dus een vertaling van een vertaling - beholpen had. Door geleerde mannen met zorg bewerkt, had zij vele verdiensten; maar haar kleefden grote gebreken aan.

Vooreerst, de overzetzters meenden dat de Hebreeuwse tekst die zij vóór zich hadden - om nu alleen van het Oude Testament te spreken - overeenkwam met hetgeen de schrijvers zelf hadden te boek gesteld, en maakten daarom geen gebruik van de reeds in hun tijd bekende middelen om de overgeleverde tekst van fouten te zuiveren. Daardoor is hun zoveel mogelijk letterlijke, vertolking op vele plaatsen niet alleen zeer onduidelijk, maar geeft zij zelfs vaak geen zin hoegenaamd".

Lof en blaam beide zijn in dit bezonnen oordeel vervat. Hij prijst de kundigheid der vertalers en de zorgvuldigheid waarmee zij hebben gewerkt. Hij heeft lof voor de vertaling zelve. Dit alles volkomen terecht. De overzetzters verstonden de kunst om scherp te luisteren naar wat de tekst zegt. Er is dikwijls zelfstandig en meestal met tact en met een prijzenswaardige techniek vertaald; en gewoonlijk met oordeel. Van menigen in zeer moeilijk of zelfs eigenlijk onvertaalbaar Hebreeuws bewaarde tekst is uit de context de zin bij benadering juist gegrepen. Zo bijvoorbeeld in Jesaja 53 en in vele psalmen. Uit tekstlezing en randlezing (*ketib* = consonantentekst, en *fiere* = vocalentekst) heeft men meestal met gezond kritisch oordeel de goede gekozen, bijvoorbeeld in I Samuël 2 : 3, 10-a, 16-b(!); 3 : 2, welke voorbeelden zich naar believen laten vermeerderen.⁶³

Maar Oort heeft ook bedenkingen.

Hij duidt het de overzetzters euvel, dat zij de masoretische tekst niet van fouten gezuiverd hebben. Deze aanmerking is in haar algemeenheid niet juist. Ofschoon zij het veel te weinig gedaan hebben, zijn zij er terecht niet voor teruggedeinsd om hier en daar de tekst te verbeteren, zoals in Psalm 23 : 6 slot (St. vert.: ik zal blijven; Mas. tekst: ik zal terugkeren), dan wel de tekst aan te vullen, bijvoorbeeld in II Samuel 3 : 7 (*Isboseth*); 5 : 8; 6 : 19; 23 : 8 (*de zoon van*); II Koningen 9 : 25 (*Jehu*); 11 : 12; I Chronieken 18 : 6 (*bezetting*); Psalm 27 : 8; 91 : 14; 127 : 2 slot; Jesaja 9 : 2. Ook hebben zij meermalen absoluut onvertaalbare Hebreeuwse teksten vertaald, hetgeen niet ging zonder ingrijpende wijzigingen, waarvan zij gewoonlijk in de kanttekeningen zelfs niet reppen, bijvoorbeeld in I Samuël 13 : 21.

Indien enigszins mogelijk, hield men zich aan de masoretische (Hebreeuwse) tekst, dien men voor zich had, ook al was deze onzuiver en klaarblijkelijk foutief.⁶⁴ Dat lag in de geest van de tijd. Wat die te veel had aan vertrouwen in den overgeleverde tekst,

⁶² Het Oude Testament, opnieuw uit de grondtekst overgezet, door . . . Dr. A. Kuenen, Dr. I. Hooykaas, Dr. W. H. Kusters en Dr. H. Oort, eerste deel, 1899.

⁶³ Er is ook met oordeel getranscribeerd; zo heeft men aan het slot van eigennamen, die in het Hebreeuws een *h quiescens* hebben, de *h* terecht weggelaten.

⁶⁴ Welke uitgaven van den masoretische tekst men gebruikte, is mij niet duidelijk geworden: de Bombergiana? de Complutensische Polyglot? de Antwerpense Polyglot?

hebben vele Oudtestamentische tekstcritici van de tegenwoordige tijd te weinig. De ons overgeleverde Hebreeuwse tekst is beter dan men nu veelal gelieft aan te nemen en mag, ook in twijfelachtige gevallen, niet te snel ten gunste van de Griekse of enige andere oude vertaling worden losgelaten; *hij staat dichter bij de oertekst dan men in de laatste honderd jaar wel aannam*. Ten huidige dage doet men veel aan Oudtestamentische tekstcritiek, doch hoe onmethodisch en wild geschiedt dat meestal! (de twee adjectiva zijn van P. Volz, Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 1936, blz. 101). Ons kritisch werk zal, ik ben ervan overtuigd, na honderd jaar even scherp gegispit worden als het „onkritisch” werk van de Statenvertalers, die ons tot voorzichtigheid mogen manen.

Verder maakt Oort een aanmerking op de te grote letterlijkheid van de vertaling.

Deze moet inderdaad iedereen, die een weinig Hebreeuws kent, opvallen. Naar veler oordeel wordt daardoor het Nederlandse taaleigen geschaad. Hierbij vergete men niet, dat het streven van de Statenvertalers naar een letterlijke weergave van de tekst voortkomt deels uit hun opvatting, dat de Heilige Schrift in wezen een dictaat is van de Heilige Geest, deels uit hun verlangen iets beters te geven dan de Luther- en de Deux-aes vertalingen.⁶⁵ Bovendien moesten zij zich houden aan het besluit van de Synode om in het Oude Testament zoveel mogelijk de Hebraïsmen te bewaren, en dit, naar men uitdrukkelijk opmerkte: *opdat de lezers bekend zouden worden met de taal van de Heilige Geest (ut etiam Belgis innotescat ipsissimus Spiritus Sancti sermo)*. Vandaar wendingen als: „En hij gebood *dengene die over zijn huis was, zeggende*” (= En hij gebood den opziener van zijn huis:); scheiding maken „tussen den dag en *tussen den nacht*” (= tussen de dag en de nacht); „*het zal geschieden, als u de Egyptenaars zullen zien, zoo zullen zij zeggen*” (= Wanneer de Egyptenaren u zien, zullen zij zeggen), enz. Maar ondertussen ontgaan geen lezer de schoonheid en de kracht van dit tot Nederlands gemaakt Hebreeuws. Moge de afstand tussen het Hebreeuwse en het Nederlandse taaleigen soms te weinig geëerbiedigd zijn, dit betekent tevens een niet geringe winst: de eigenaardige Oosterse kleur van menige perikoop is behouden, het plastisch karakter van den oorspronkelijke tekst is op verblijvende wijze meesterlijk bewaard.

Dat de tekst van de Statenvertaling meermalen, zoals Oort opmerkt, geen zin geeft, is juist. Men neme maar eens de proef, door bijvoorbeeld Job 28 te lezen (en vergelijkte dan de glasheldere overzetting van Bleker in Tekst en Uitleg) of een moeilijk hoofdstuk uit Hosea of Amos. Maar kon men in die tijd iets beters leveren? Ook hebben de Statenvertalers bij alle verschil in taalmanier wel eens klakkeloos vertaald naar de Vulgaat, Luther, Piscator of de Deux-aes-bijbel. Dit wil niet zeggen, dat zij deze vertalingen onnadenkend hebben nageschreven, maar er zijn toch vele verzen, die niet anders zijn dan vertaling van vertaling (vooral van de goede Duitse van Piscator). Van voorbeelden willen wij hier afzien, ons opstel zou te uitvoerig worden. Bij de beoordeling van dit ver-chijnsel moet men billijkheidshalve rekening houden met de haast waarmede soms (naar het toch wel schijnt) gewerkt en gerevi-deerd werd, en met de opdracht van de Synode, om liefst zo dicht mogelijk te blijven bij de andere vertalingen, vooral wat betreft de historische boeken van het Oude Testament.

⁶⁵ Merkwaardig is in dit verband de argumentatie van de overigens goede vertaling of weergave van JHVH (Jehovah) door HEERE: in de twaalfde zitting van de Synode besloot men de Oudtestamentische Godsnaam zo te vertalen, omdat de Heilige Geest zulks leert in het Nieuwe Testament (waar God *kurios* = Heer heet).

Verder hebben zij uit twee mogelijke lezingen wel eens de verkeerde gekozen, terwijl de goede in oude vertalingen voor het grijpen lag (bijvoorbeeld Richteren 18 : 30 *Manasse*, lees: Mozes), of van twee mogelijke vertalingen de minder juiste genomen, terwijl de goede hun blijkens de kanttekeningen niet onbekend was (bijvoorbeeld Genesis 44 : 5 „Is het deze - namelijk de beker van Jozef - niet, waaruit mijn heer drinkt en *waarbij hij iets zekerlijk waarnemen zal?*”, vertaal: *en door middel waarvan hij de toekomst voorspelt?* Men vergelijk verder bijvoorbeeld Job 19: 25; Psalm 84 : 7; Jesaja 53 : 3-a).

Soms ook (maar deze gevallen zijn betrekkelijk niet veelvuldig) is beslist foutief vertaald. Ik neem enige voorbeelden. Zo in Genesis 21 : 14 (vertaal: zette het kind op haren schouder); II Samuël 8 : 18 (Stat. vert.: *prinsen*; vertaal: priesters); Psalm 16 : 10 (Stat. vert.: „Gij zult mijn ziel *in de hel niet verlaten*”; hierin steekt een dogmatische verandering, waardoor het gemakkelijker wordt gemaakt het voortleven van de ziel na de dood in dezen tekst te lezen, want zowel de Hebreeuwse tekst *lisjool* als de Griekse vertaling *eis haidèn* hebben duidelijk: Gij zult mijn ziel niet aan de onderwereld overlaten. Psalm 121 : 1 (Stat. vert.: „Ik hef mijn ogen op naar de bergen, *vanwaar mijne hulp komen zal*”; vertaal: Ik hef mijn ogen op naar de bergen. Vanwaar zal mijn hulp komen?. Meermalen (bijvoorbeeld II Koningen 23 : 4, 6, 7) is de eigenaam van de godin Asjera ten onrechte vervangen door „bosch” of „beeld van het bos.” In Genesis 2 : 4 v.v. zijn de plusquamperfecta niet verantwoord.

Let men op fijne nuances in de vertaling, dan zijn vele tekortkomingen te constateren, ofschoon hier op menig punt de meningen der deskundigen uiteen kunnen gaan.

Als we tenslotte de balans opmaken over de wetenschappelijke waarde van de Statenvertaling van het Oude Testament, mag het eindoordeel niet anders dan gunstig luiden. Als wij namelijk, gelijk immers behoorlijk is, meten met den maatstaf van de tijd waarin zij ontstond, en rekenen met de belemmerende invloeden, die op de overzetzters werkten.

De vertaling van de verschillende boeken staat zowel litterair als wetenschappelijk op verschillend peil. Als wij wisten welk precies het onderscheiden aandeel van de bovengenoemde geleerden aan de vertaling geweest is, zou waarschijnlijk blijken, dat waar Bucer en de beste revisoren aan het woord zijn, de vertaling de beste geworden is. In menig opzicht munt die van Genesis uit; dit schijnt hoofdzakelijk te danken te zijn aan het feit, dat men daaraan de overzetting van den uitnemende Hebraïcus Marnix van St. Aldegonde ten grondslag gelegd heeft. Het is mijn indruk, dat geen enkel boek van het Oude Testament beter vertaald is dan Genesis. Vele hoofdstukken van Jesaja en enige psalmen kunnen daarnaast worden gesteld, terwijl daarentegen het boek van menig kleine profeet en vele hoofdstukken van Samuël van een minder gelukkige hand blijken te geven.

Maar hoeveel lof men in litterair en wetenschappelijk opzicht aan de Statenvertaling wil toezwaaien, zij zou nog niet in de volle zin des woords een goede vertaling zijn, indien zij niet voldeed aan een anderen kardinale eis: als ze niet het werk was van mensen, congeniaal met de tekst die ze moesten vertalen.

Geen vertaling is zonder eenzijdigheden, den tijd van ontstaan eigen; elke vertaling is immers tot op zekere hoogte verklaring - en wel verklaring door den vertaler, die nooit zonder eenzijdigheden kan zijn. Zo verraadt de beroemde Griekse vertaling op schier elke bladzijde het Hellenistisch denken van Alexandrijnsche geleerden, die haar

vervaardigden. En spreekt de Leidse vertaling niet een duidelijke taal inzake de bijbelopvatting der in wetenschappelijk opzicht zo bekwame mannen, wier namen op haar titelblad prijken?

Zo mag men zich erover verblijden - zonder recht tot kritiek van welke zijde ook - dat de Statenvertaling het vurige stempel draagt van de sterke, gelovige persoonlijkheden van de vertalers. Naar het wijze oordeel van den praeses der Dordtse Synode moesten zij mannen zijn, ervaren in talen en theologie, maar tevens vroom en heilig van leven (*pia et sancta vita*). Hij beseftte dat het geheim van een waarlijk goede vertaling, vooral waar het de Bijbel geldt, voor een groot deel ligt in de geestelijke hoedanigheden van de vertolkers.

In elk opzicht is de Statenvertaling er een van grote allure. Maar dat zij tot op de dag van heden in de lange rij van Nederlandse vertalingen nog mag zijn wat de adelaar is onder de vogels: *facile princeps*, dat heeft zij niet alleen en hoofdzakelijk te danken aan de wetenschappelijke kwaliteiten van Bogerman en zijne medewerkers — hoe hoog die overigens moeten worden aangeslagen — noch aan hun onbetwistbare litteraire gaven, doch bovenal aan de diepe eerbied, die zij hebben getoond voor het *mysterium magnum* van het boek, dat aan hun zorgen was toevertrouwd. Zij waren allen mannen, die den God van het Oude Testament kenden en liefhadden. Door zulke vertalers, kundig en vroom, zal aan de inhoud van den tekst geen geweld worden aangedaan, maar wordt de overzetting van de Heilige Schrift inderdaad gemaakt tot wat ze tot op zekere hoogte altijd dient te zijn: een boek, waaruit dezelfde Geest spreekt als uit de oorspronkelijke bladen.

5. DE WETENSCHAPPELIJKE WAARDE DER STATENVERTALING

DOOR

J. DE ZWAAN

Over de wetenschappelijke waarde der Statenvertaling bestaat onder hen, die tot oordelen bevoegd zijn, geen noemenswaard verschil van mening. Wanneer men als Nieuw-Testamenticus deze vertaling dagelijks naast de grondtekst gebruikt, kan men niet anders dan bewondering gevoelen voor de nauwgezetheid en voor het evenwichtig oordeel dezer mannen.

Natuurlijk bezien wij thans hun werk van de kant van het Grieks. Niemand echter kan blind blijven voor de schoonheid van taal of stijl, welke zij vaak hebben weten te scheppen. Ook dat is een welbekend feit.

Onze tijd vraagt niettemin om een nieuwe vertaling. Met een blote herziening van hun werk kan men inderdaad geen genoegen nemen. Dat is niet een gevolg van enig bijzonder gebrek aan wetenschappelijke kwaliteit bij dit grote werk onzer gouden eeuw, het ligt eenvoudig aan de omstandigheid, dat wij thans een Griekse tekst bezitten, welke bijkans tien eeuwen ouder is dan die, welke in 1626-1634 vertaald werd. Wij lezen het Grieks, dat in de kerken van Alexandrië in de derde eeuw op de kansel lag, de Statenvertalers moesten zich nog vergenoegen met een Byzantijnse tekst uit de twaalfde of dertiende eeuw onzer jaartelling. Er is nog meer, dat wij op hen vóór hebben.

Het Grieks der apostelen kennen wij b.v. uit de Papyri bijna even goed als een der hedendaagse talen. Zij echter bezaten nauwelijks enig document der Griekse volkstaal, behalve de Griekse vertaling van het Oude Testament en spaarzame resten in Oud-christelijke en andere geschriften.

Als men bedenkt, hoe gebrekkig de woordenboeken, commentaren en dergelijke hulpmiddelen nog waren, wélk een moeite men zich moest getroosten om kennis te nemen van het Semitische taaleigen, dat b.v. achter de woorden des Heeren ligt, gevoelt men eerbied voor wat daar te Leiden, drie eeuwen geleden, werd bereikt.

Het gaat in dit opstel niet over de waarde, welke de Statenvertaling voor de man van wetenschap thans nog zou kunnen hebben. Die waarde is niet gering. Deze vertaling is namelijk zó consciëntieus bewerkt, dat een blik in de Statenvertaling ons iets geeft, dat men anders met veel moeite en tijdverlies zou moeten uitzoeken. Wie namelijk wil weten, wat de beste, welgegronde, de in de XVIIe eeuw moderne mening was ten aanzien van de opvatting of de vertaling van een Bijbelwoord, kan niet beter doen dan deze vertaling op te slaan. Want ondanks het feit, dat de vertalers zich zoveel mogelijk hielden aan wat men destijds als Bijbelwoord en Bijbeltaal kende, hebben zij den eis der wetenschappelijk verantwoordbare waarheid en getrouwheid niet voor dien van piëteit jegens het bekende of geliefde doen wijken. In het Nieuwe Testament - en daarover alleen waag ik te spreken - is dat, m.i., duidelijk genoeg.

Om echter den-lezer iets in handen te geven, dat hem een indruk kan geven van de wetenschappelijke waarde, die de Staten--vertaling in *haar eigen tijd* bezat en die haar doet uitblinken als een der grote daden van een grote tijd, wilde ik de volgende weg gaan.

Bij een van de minder gemakkelijke, doch niet te omvangrijke, geschriften van het Nieuwe Testament, den *Efezenbrief*, heb ik de voornaamste wetenschappelijke

hulpmiddelen, waarvan de Statenvertalers zich hebben kunnen bedienen, opnieuw te rade genomen. In de z.g. „*Critici Sacri*” - editie van 1698 - vindt men, op Calvijn en Beza na, het meeste gemakkelijk bijeen. De „*Annotationes*” van Hugo de Groot, die in filologisch oordeel de wetenschap van zijn tijd vertegenwoordigt, zijn daar ook afgedrukt. Deze geven de proef op de som, daar de Statenvertalers zijn werk nog niet hebben gekend.

Natuurlijk was het óók van belang om de vertaling, die Calvijn in zijn „*Commentarii*” had gegeven, daarnaast echter ook den inhoud van die commentaren, hoewel zij meer theologisch dan filologisch gericht zijn, grondig te vergelijken.

Het is n.l. wel de moeite waard om te zien, of de Statenvertalers aan diens leiband gelopen zouden hebben dan wel de zelfstandigheid van eigen wetenschappelijk oordeel en van taalkundige zakelijkheid zouden hebben gehandhaafd.

Alleen een zeer uitgebreid onderzoek, waarbij men ook den tijd en de moeite zou moeten nemen tot het napluizen van het voorontwerp der vertaling en van de - vaak slecht leesbare - acta van vertalers en herzieners, een onderzoek, dat zich tevens zou moeten uitstrekken over den gehele omvang van het Nieuwe Testament, zou ons volledig kunnen inlichten. Het is echter de vraag, of het resultaat van dien arbeid in een redelijke verhouding zou staan tot de tijd, de moeite en de kosten, welke daaraan besteed zouden moeten worden. Voor ons doel, n.l. een enigszins gefundeerde indruk te geven van de wetenschappelijke waarde - naar XVII- eeuwse maatstaf en naar de omstandigheden van die dagen - van de arbeid der Statenvertalers, zal hetgeen boven voorgesteld werd, wel voldoende blijken.

Niet minder dan negen gevallen, waarbij zij in de brief aan de Efezen *tegenover Calvijn* hun opvatting tot uitdrukking brachten, verdienen, m.i., onze aandacht. Zij hadden daarbij, naar den maatstaf van hun tijd, maar vaak ook naar ons oordeel, gelijk. Deze gevallen zijn voor ons doel, zoals vanzelf spreekt, zo belangrijk, dat wij ze hier op de rij af voorleggen moeten.

In *Ef. I* : 14 lezen de SV.: „verkrege[n]e verlossing”. Letterlijk staat er „verlossing der verkrijging”. Hieronymus had het tweede woord als „bezitting” opgevat. Erasmus, Stephanus, Calvijn oordeelden evenzo. De laatste had zelfs onderstreept, dat die „bezitting” niet is het koninkrijk der hemelen, en niet de zalige onsterfelijkheid, maar de Kerk zelve. Onze vertalers echter hebben nuchter vastgehouden aan de letterlijke betekenis van het Grieks. De Hebraïstische verbinding van beide woorden hebben zij, terecht, met een bijvoeglijk naamwoord tot goed Nederlands gemaakt. Zij hebben echter ook tegenover Grotius gelijk! Deze beweerde, dat op Hebreeuwse wijze het abstracte woord „verkrijging” gebezigd zou zijn voor het concrete begrip: „iets, dat verkregen is”. Het verband leidt daar echter niet toe en het argument snijdt dus geen hout. Het gaat hier inderdaad over de verlossing en niet over de Kerk, zelfs niet over de „algemeenheid der Christenen”, zoals De Groot, die hier met Calvijn de platgetreden weg volgde, het heeft geformuleerd.

In *Ef. I* : 23 noodzaakte onze taal de Statenvertalers om uit te drukken wat noch het Grieks noch de Latijnse traditie uitmaken kon. Zij schreven: „van Hem, die alles in allen vervult”. Op dit „allen” komt het aan. Men had n.l. ook kunnen vertalen : „alles”. Calvijn weifelt hier en spreekt tenslotte van „in ons en in alle schepselen”. Grotius geeft de SV. gelijk met de woorden: „in ons allen, d.w.z.: alle gelovigen vervult Hij met alles; den geest met licht, den wil met vrome aandriften, het lichaam zelve met het vermogen om te gehoorzamen”.

Al is de gekozen opvatting, naar den tegenwoordige stand onzer kennis der Oudheid, waarschijnlijk niet de juiste, naar het licht van hun tijd hadden de Statenvertalers niet

beter kunnen kiezen.

Wat bij de studie der SV. de aandachtige lezer ook menigmaal als een eigenaardigheid der vertalers treft, is hun besef, dat het niet hunne taak was om het gegeven helderder te maken dan de auteur het zelf had uitgedrukt. De vertaler mag zich niet opwerpen tot uitlegger. Doet hij dit wèl, dan vervloeiën de grenzen, die tussen vertaling en omschrijving scheiding moeten maken.

Het zou b.v. aangenaam zijn, wanneer er in *Ef.* III : 13 stond: „dat gij niet wankelmoedig wordt in mijn verdrukkingen voor u”, maar er staat inderdaad „dat gij niet vertraagt”. Aan dat Grieks hebben de Statenvertalers zich gehouden, ondanks het feit, dat Hiëronymus, Erasmus, Stephanus en Calvijn het anders wilden. En Grotius erkent hun gelijk, wanneer hij gist, dat „traag worden” hier wellicht de gedachte van „beangst worden” zou kunnen insluiten. In ditzelfde vers tonen zij echter, dat zij wel degelijk een beslissing aandurven. Het Grieks zegt hier n.l. niet, tot wie de uitdrukking „Ik bid” gericht is. Calvijn ontwijkt de moeilijkheid, maar het schijnt, dat hij aan een bidden tot God denkt. De SV. heeft de voorkeur gegeven aan een eenvoudiger opvatting. Ook hier weder staat De Groot aan hun zijde.

Efeze IV : 14 brengt ons de uitdrukking: „om listiglijk tot dwaling te brengen” voor het Griekse „omleiding der dwaling”. Dat is ietwat vrij, maar zuiver getroffen. Calvijn zag in deze „dwaling” vooral de pauselijke aanmatiging en bezigde daarvoor het woord „impostura”, d.w.z. bedrieglijk optreden in valse gedaante. Onze vertalers zijn zakelijk gebleven, zakelijker ook dan de Authorized Version van 1611, die bij dit woord - dat ook in VI : 11 voorkomt - van een „in hinderlaag liggen” heeft gesproken.

Een wonderlijke uitdrukking lijkt, in *Ef.* IV : 23, „in den geest uws gemoeds”! Het Grieks zelf is hier echter even ongewoon, zo niet erger. Van de twee Griekse woorden, die hier staan, heeft de SV. het eerste, 381 maal vertaald met „geest” en 1 maal met „wind” (*Joh.* III : 8). Het tweede, dat wij met „verstand” of „geest” weergeven, kwam in den Griekse tekst 24 maal voor. De vertalers hebben dat 6 maal met „gemoed”, 5 maal met „zin” en 13 maal met „verstand” overgezet. Het woordje „gemoed” heeft tegenwoordig wellicht een andere kleur dan in hunne dagen. Daarom is het voor ons moeilijk aan te voelen wat zij precies onder „geest uws gemoeds” wilden doen verstaan. Juist is de vertaling echter niet, omdat het eerste woord hier wel actief, n.l. als een werking van den Geest, had moeten vertaald zijn. Doch zij hebben, anders dan Calvijn, zich niet van de moeilijkheid afgemaakt door de bewering, dat het geheel een omslachtige uitdrukking zou wezen voor het „edelste deel” van de geest, d.w.z. de rede of het verstand.

De SV. toont hier wetenschappelijke moed. Grotius zien wij de moeilijkheid op Calvijns manier ontwijken. Hij dekte zich met de overweging, dat b.v. „stof der aarde” niets anders betekent dan „stof”, en verder achter geleerde grammaticale termen.

Omtrent de humaniteit der Statenvertalers leert ons een andere plaats hunner overzetting iets: het gaat daarbij om de opvoeding der kinderen. In *Efeze* VI : 4 geven n.l. de Statenvertalers, met Hiëronymus en Erasmus: „in de lering en vermaning des Heeren”. Maar zij zijn zachtmoediger dan deze beiden. Immers Erasmus sloot bij het eerste begrip de „kastijding” in, terwijl bij het tweede de vertaling „scherpe vermaning”, die hij in die Vulgata en bij Ambrosius had aangetroffen, niet beslist werd uitgesloten. Calvijn echter had vastgehouden aan de termen van de Vulgata, n.l. „discipline en scherpe vermaning” en zijn commentaar spreekt daarenboven nog van

„bedwingen” en „in toom houden”!

Bovendien hadden zij gelijk, dat zij niet de combinatie „kastijding en vermaning” kozen, want Grotius ging te ver, toen hij het eerste woord toelichtte als „onderricht door straffen”, en het tweede als „onderricht, dat door woorden geschiedt”.

Wij keren thans terug tot hetzelfde woord, dat in IV : 14 met een gelukkige omschrijving was weergegeven. Ook in VI : 11 keert dit n.l. weer. Hier heeft de SV. gesproken van „listige omleidingen”, wat een fraaie en zakelijke vertaling van het Grieks is. De Vulgata echter had hier „hinderlagen” vertaald, en op dezen weg, hoewel dit een te vrije overzetting is te achten, waren Erasmus, Vatablus en Calvijn haar gevolgd.

Al mag men vermoeden, dat zij Calvijn boven Hiëronymus stelden, de waarheid stelden onze Statenvertalers boven vriendschap en verering. Hiëronymus had hier de termen „slimmigheden des duivels” en „omleidingen” gebezigd. Stephanus had gesproken van „vernuftige kunstgrepen”. Terecht oordeelde onze SV., dat dezen dichter bij het juiste waren. Hugo de Groot zet haar dan ook weder de kroon op door zelf de vertaling „listige wijzen van handelen” te geven.

De grote verantwoordelijkheid en betekenis van hun werk hebben deze mannen in hun studeervertrek in Hollands eerste universiteitsstad klaar beseft. Dat blijkt b.v. in onzen brief op *Ef.* VI : 12. Het Grieks heeft daar letterlijk „geestelikheden der boosheid in de hemelse (gewesten?)”. De Statenvertalers geven: „geestelijke boosheden in de lucht”. Calvijn vertaalde, met de Vulgata medegaande, „in de hemelse (gewesten)”.

De overzetters zijn zich bewust geweest wat zij deden, toen zij hier de schijnbaar vrije vertaling „in de lucht” kozen! Immers op de 19 andere plaatsen, waar het woord voorkomt, hebben zij steeds van „hemel” of „hemels” gesproken. Zij hebben blijkbaar die opinies willen afsnijden, welke hier een gevaar vonden, dat verbonden zou wezen aan het bezit van „hemelse (dingen)”, d.w.z. gaven des Hl. Geestes. Zulke uitleggingen bestonden, en dat wisten zij. Reeds Vatablus had de overzetting „in de lucht” voorgeslagen. Natuurlijk wisten zij, als welgestudeerde theologen ook zelf, dat men in de Oudheid geloofde, dat het ondermaanse, het „rijk der lucht”, de woonplaats der boze geesten was. Het is dus geen wonder, dat De Groot het weder met hen eens is en hier spreekt van „loca aërea”, d.w.z. het luchtruim. Maar zij gingen op dit punt tevens tegen Calvijns oordeel in, die juist hier het volgende had opgemerkt: „Deze woorden geven geen steun aan hen, die het „droombeeld koesteren, dat het middengebied der lucht door den „duivel is geschapen en bezeten wordt: want Paulus wijst de „bozen geesten geen omgrensd gebied toe, dat zij onder hun „gezag zouden hebben, maar duidt slechts aan, dat zij in den strijd, „ook wat plaats betreft, een hoger gelegen terrein innemen.”

Het is dus, m.i., niet voor betwijfeling vatbaar, dat de Statenvertalers zich soms wetenschappelijk nuchterder en beter uitleggers toonden dan de grote Geneefse reformator, wiens exegetisch werk, in dezen brief althans, wel eens de sporen vertoont van een zekere haastigheid in het filologische. Revius, een der revisoren voor het Nieuwe Testament, was Calvinist, en zelfs een leidende figuur onder de Contra-remonstranten. Hij was óók de Graecist, die, reeds in 1623, de Confessie en de Formulieren in het Grieks vertaald had en wiens sobere aanmerkingen op de Nieuwtestamentische scholen van de beroemden humanist Laurentius Valla (1407-1457) van voortreffelijk gehalte zijn. Het zal aan de Statenvertaling wel niet in geringe mate ten goede gekomen zijn, dat deze Calvinist een zo zelfstandige figuur was,

daarnaast een kenner van het Grieks van ongewoon formaat, maar - bovenal - een onzer klassieke dichters, wiens gevoel voor maatval en gedragenheid van 't woord nog heden een ieder treft.

Door de geschiedenis was de noodzakelijkheid reeds gegeven om de Statenvertaling te toetsen aan Calvijns vertaling en exegese, waarbij een vergelijking van de hulpmiddelen, waarover de vertalers beschikten, de gelegenheid bood tot een oordeel over de wetenschappelijke waarde van hun werk, naar de eisen van hunnen tijd gewaardeerd.

Een tweede weg tot het verkrijgen van kenmerkende gegevens wordt ons weder door de historie zelf aan de hand gedaan. Was Calvijn de authentieke getuige van Calvinistische Bijbelvertaling en Bijbelverklaring, de Statenvertaling bezit nog een tweede karakteristieke eigenaardigheid, n.l., dat zij eene *officiële* overzetting is, welke door de Overheid in kerk en school werd ingevoerd.

Op de Dordtse Synode echter zijn, zoals men weet, afgevaardigden der Hervormde Kerk van Engeland aanwezig geweest. Deze Anglicaanse godgeleerden behoorden tot een staatskerk, die op dat ogenblik sedert zeven jaren in het bezit was van een officiële nieuwe vertaling. In hun vaderland was het grote werk, waartoe te Dordrecht in November 1618 eindelijk het definitief besluit kon worden genomen, reeds verricht en voltooid.

Een *vergelijking* van onze nieuwe Nederlandse officiële Bijbel en de z.g. „Authorized Version”, de Engelse „Statenbijbel”, moet dus omtrent de wetenschappelijke kwaliteit van het Nederlandse werk, gewaardeerd in het kader van zijn tijd, welkom licht verschaffen. Die vergelijking is inderdaad leerzaam. Om aanstonds iets te noemen, blijkt het wel, dat beide overzettingen, met allen eerbied voor de oude Latijnse Bijbel van de Christenheid, toch aan de „Griekse waarheid”, volgens het getuigenis van den algemeen aanvaardden tekst hunner dagen, volledig gehoor hebben gegeven. Het bekende conservatisme der Engelse natie heeft, voorzover het beperkte veld van ons onderzoek recht kan geven tot een oordeel in deze zaak, de Engelse vertalers geen parten gespeeld. Beide vertalingen zijn dus vergelijkbaar.

Wat de *Vulgata* en haar getuigenis betreft, zijn beiden haar eigen weg gegaan. Voorzover dat in den brief aan Efeze te zien is, komt het mij echter voor, dat de Statenvertalers daarbij een gelukkiger hand hebben gehad.

Allereerst zij nu gewezen op een paar plaatsen, die reeds boven ter sprake kwamen.

In I : 14 spreekt de A(uthorized) V(ersion) ten onrechte van het „gekochte bezit”.

In III : 13 laat zij de tekst zeggen: „dat gij niet bezwijmt (of: bezwijkt)”.

In IV : 14: „waarmede zij in hinderlaag liggen om u te bedriegen”.

In al deze gevallen ligt de schuld bij de *Vulgata* en de daarbij aanknopende Latijnse traditie.

In de geest van de SV., doch minder gelukkig, zijn de volgende plaatsen behandeld:

VI : 4: „voedt ze op in de verzorging en vermaning des Heeren” en VI : 12 „geestelijke boosheden in hoge plaatsen”.

Dit zou men niet kunnen zeggen van IV : 23, waar de AV. leest: „den geest van uw verstand”.

Zoals reeds bleek uit de aanwezigheid van Anglicanen op de Synode van Dordrecht, is de invloed van den geest van Calvijn (en van diens opvolger Beza) in Engeland niet gering geweest. Op belangrijke punten is deze dan ook merkbaar

zoowel in de belijdenis als in het leven en de geschiedenis der Engelse Kerk.

Wanneer wij dus de plaatsen nagaan, waar de Authnrized Version en de Statenvertaling *het eens zin*, moeten wij niet alleen letten op beider verhouding tot de Roomse Bijbeltekst (de Vulgata), maar ook op haar reacties op de vertaling en toelichting, welke *Calvijn* had gegeven.

In *Ef. I : 10* vertaalde de Vulg.: „alles in Christus herstellen”, een vrije en minder juiste overzetting. Naast deze opvatting van herstel van oorspronkelijke eenheid stond die van „ordenen van verwarring” en ook een, die niets in de tekst inlegt, n.l. „tot één vergaderen”. Valla, Erasmus, Cameron, Grotius, AV. en SV. hebben, terecht, deze laatste verkozen. Calvijn ook, doch hij leidde, met anderen, uit het voorzetsel van het Griekse werkwoord af, dat een „opnieuw vergaderen” bedoeld zou zijn. Noodzakelijk was dat niet.

In *III : 15* vond de Vulg. een „vaderschap in de hemelen en op aarde”. De AV. en de SV. spreken echter met Valla, Erasmus, Vatablus van: „al het geslacht”. Calvijn houdt zich aan de vertaling „verwantschap”, maar trekt in zijn commentaar Erasmus ten onrechte naar dn kant der Vulgata. Grotius was het met de SV. eens.

In *IV : 13* stuit men op de wonderlijke uitdrukking „grootte der volheid van Christus”. In de AV. is dit: „statuur der volheid van Christus”. Hier bleef Calvijn, ook in zijn commentaar, hangen aan de Vulgata: „leeftijd der volheid van Christus”. Die vertaling is echter moeilijk te verdedigen.

In *IV : 14* gaan AV., SV. en Calvijn samen in de juiste opvatting, die de Latijnse overzetting „boosheid” verwierp.

In *IV : 19* hebben zoowel AV. als SV. het begrip „begerigheid” gebezigd, tegen de Vulgata, die van „hebzucht” sprak. Reeds Hiëronymus had dit gezien, Theophylactus evenzo. Erasmus en anderen, ook Calvijn, zijn het hiermede eens. Hugo de Groot echter kwam de Vulgata te hulp. Hij dacht hierbij aan de mogelijkheid, dat in een stad als Efeze tegennatuurlijke ontucht uit winstbejag bedreven zal zijn. De tekst geeft daar geen aanleiding toe.

In *V : 13* heeft de Vulg. passief vertaald: „alles wat openbaar gemaakt wordt, is licht”. Calvijn is hierbij gebleven, maar AV., SV. gaan mede met Erasmus, Vatablus, Cajetanus, Lucas Brugensis en de toen bekende Griekse uitleggers. Zij brachten de destijds wetenschappelijke aanvaarde overzetting: „alles wat openbaar maakt, is licht”. Ook Grotius staat aan hunne zijde.

In *V : 18* had de Vulgata het woord „luxuria” (± „weelderigheid”) gebezigd, dat geregeld in sexueelen zin werd opgevat. Zoowel AV. als SV. hielden zich aan wat het Griekse woord inderdaad zegt, n.l. de „overdaad” van den man, die zijn erfgoed verbrast. Calvijn koos de vertaling „lascivia”, die iets van den verkeerde smaak vasthield, en sprak in zijn toelichting van „bandeloosheid en uitspattingen”. Beza had hier, zooals Revisus opmerkte, de betere vertaling gegeven.

Tenslotte nog een geval van belangrijke overeenstemming tussen AV. en SV., n.l. *VI : 13*: „alles verricht hebbende”. Calvijn maakte hier eveneens front tegen de Vulgata, die „in alles volmaakt geworden zijnde” had vertaald. De Vulgata is ongetwijfeld onjuist, alleen zou zij een andere Griekse uitdrukking gelezen kunnen hebben, evenals in *V : 6*, waar zij geeft - tegen AV. en SV.-: „wat slavernij der afgoden is”. Zulk een afwijking in den grondtekst schuilt n.l. met zekerheid achter de Vulg. van *V : 9* „vrucht des lichts”. Ook elders komt dit natuurlijk wel voor.

Overzien wij nu even deze gegevens, dan blijkt, dat zoowel de AV. als de SV. *ten aanzien van de Vulgata minder afhankelijkheid vertonen dan Calvijn* en dat zij beiden, naar den toets van het wetenschappelijk kennen en kunnen hunner dagen, op dit eigen oordeel volkomen recht hadden. Dat is reeds een belangwekkend resultaat, al berust

het maar op het onderzoek van één brief.

Wat ons nu nog rest, is de vraag, welke van beide vertalingen *hogere wetenschappelijke waarde zou hebben*. Dat moet uitkomen bij een vergelijking van hare onderlinge afwijkingen, al zal men de uitkomst van een zo beperkt onderzoek, om zeker te gaan, door verdere navorsing moeten aanvullen.

Op sommige plaatsen is het *verschil* tussen den Nederlandse en den Engelse officiële tekst nauwelijks iets meer dan een kwestie van stijl. In *Ef.* III : 9 lezen wij b.v. „van alle eeuwen” (SV.), „van het begin van de wereld” (AV.), IV : 17 „weest niet onverstandig, maar verstaat” (SV.), „weest niet onwijs, maar verstaat” (AV.), hoewel op deze beide plaatsen de AV. iets vrijer en minder nauwkeurig is dan de SV. Daarentegen heeft de SV. in IV : 32 met „goedertieren” een iets te plechtig woord gekozen, de AV. vertaalt hier terecht „vriendelijk”.

De AV. heeft wel eens meer *gelijk*, al gaat het hier, zoowel als in het omgekeerde geval, meestal niet om zeer belangrijke . dingen. Wanneer de AV. in *Ef.* II : 3 geeft „begeerlijkheden van het vlees en van den geest”, terwijl de SV. van „wil” spreekt, is zij nauwkeuriger en laat zij zich niet bedriegen door het gezag der Vulgata. De SV. gaf ook te veel toe aan het verband door in II : 21 te kiezen „op welken”, de AV. en de Vulgata hebben n.l. terecht overwogen, dat de tekst spreekt van „in”, en dat het hier over een „opwassen” of „groeien” gaat, waarvan Paulus met een bij hem bekende wending zegt, dat het „in Christus” zich voltrekt. Ook in II : 22 heeft de AV., m.i., gelijk tegen de SV., wanneer zij „door den geest” de „woonstede van God” tot stand doet komen. Hier ging de SV. met haar „in” weder ten onrechte met de Vulgata mede. Tenslotte acht ik in IV : 22 de vertaling der AV., n.l. „overeenkomstig de bedriegelijke lusten”, welke ook de Vulgata bracht, juist dan die der SV., n.l.: „door de begeerlijkheden der verleiding”.

Iets groter is het aantal keren, dat men, o.i., *aan de SV. de voorkeur* zal moeten toekennen, al zijn die gevallen ook weer niet alle belangrijk.

In *Ef.* I : 15 spreekt de SV. van het „geloof in den Heere Jezus, dat onder u is”. Bij den stand van kennis in zake het Grieks, zoals die was in de XVIIe eeuw, was dat nauwkeuriger vertaald dan „uw geloof” zoals AV. en Vulgata schreven. Exegetisch scherper is m.i. de SV. in III : 7 „naar de werking Zijner kracht” tegenover AV.: „door de effectuerende werking van Zijn macht”. De Vulgata staat hier aan den kant der SV. Hetzelfde doet zich voor in III : 19 „vervuld wordt tot al de volheid Gods” (SV.) tegenover „gevuld wordt met al de volheid van God” (AV.). Nauwkeuriger is de SV. beslist in IV : 15 met de vertaling „de waarheid betrachtende”, want aan het Griekse werkwoord, dat de AV. hier met „de waarheid spreken” heeft overgezet, is een ruimer betekenis eigen, waarvan dan ook de Vulgata h.t.pl. reeds getuigde. De goede keuze hebben, m.i., de Statenvertalers gedaan, toen zij in IV : 24 niet met de AV. de Vulgata volgden in de vertaling „in gerechtigheid en ware heiligheid”, maar - wat evenzeer geoorloofd was - besloten tot de overzetting „in ware rechtvaardigheid en heiligheid”. Het is alleen jammer, dat zij, zowel hier als elders, een onderscheiding, die onze taal biedt, hebben verwaarloosd. Rechtvaardigheid is n.l. een kwaliteit van ons handelen, gerechtigheid een kwaliteit van zijn. Om rechtvaardig te wezen, moet men iets doen; om gerechtigt te wezen moet men iets zijn. Rechtvaardigheid kan men alleen beoefenen als men met iemand te maken heeft. Gerechtigheid echter is de bron der rechtvaardigheid. Men moet toegeven, dat zij dan, omdat noch het Grieks, noch het Latijn voor deze twee begrippen een onderscheiden uitdrukking bieden — hier de vertaling helderder zouden hebben moeten maken dan de tekst is. Een poging in deze

richting zou waarschijnlijk ook tot leerstellige strijdvragen hebben gevoerd. Naar het mij voorkomt, hebben zij zonder regel, of althans volgens regels, wier werking ik niet doorzie, de beide woorden dooreen gebruikt. .

In *Ef. IV : 29* wijken zowel de AV. als de SV. van de Vulgata af, omdat deze het Grieks anders heeft gelezen. Maar de SV. heeft tegen haar Engelse zuster gelijk, wanneer zij leest: „nuttige stichting, opdat zij genade geve" in plaats van hetgeen de officiële Bijbel der Anglicanen geeft: "tot het nut der stichting, opdat het genade toedele".

Zoo heeft de SV. ook een kleine moeilijkheid in het Grieks, welke de Vulgaat en de AV. genegeerd hebben met haar „voedt het en koestert het" (deze woorden slaan op het menselijk lichaam), ontweken door de vertaling „voedt het en onderhoudt het". Wat precies het geldende gebruik van het hier gebezigde werkwoord in het dagelijks leven in de tijd van Paulus geweest zal zijn, weten wij heden nog niet, maar „koesteren" is zeker niet de enige en alles omvattende betekenis geweest.

Hiermede willen wij volstaan. Hoe Calvijns oordeel geweest was op deze laatst besproken plaatsen, hebben wij nog niet vermeld. Op deze 14 gevallen gaan *neven* maal SV. en Calvijn samen — en daaronder tweemaal in dezelfde onjuiste vertaling of opvatting — *vijf* maal zijn AV. en Calvijn het eens, waarvan eenmaal in een fout. Dit verschil beantwoordt wel aan hetgeen men ongeveer zou gissen.

Wat verder deze laatste 14 gevallen betreft, bevestigt ook de uitkomst onze indruk, dat de AV. minder gelukkig is in hare *relatie tot de Vulgata* dan de SV. Wèl staan zij beiden even zelfstandig tegenover de Vulgaat, daar de Vulgaat één keer neutraal is, zes keer bij de SV. en zeven keer bij de AV. te vinden is. Doch, terwijl de S.V vier keer met de Vulg. gelijk heeft en slechts twee keer ongelijk, is de verhouding bij de AV. andersom. Waar zij de kant van de Vulgaat heeft gekozen, is het vier keer mis en drie keer terecht.

Als eindresultaat van deze beschouwingen blijkt dus wel, voorzover een betrekkelijk onvolledig onderzoek, dat zich slechts over één brief van Paulus uitstreckte, meer waarde kan hebben dan een proefboring, dat de wetenschappelijke waarde van de Statenvertaling, gemeten naar den maatstaf van haren tijd, *zeer hoog* is aan te slaan.

Het komt mij voor, dat nader onderzoek, consequent voortgezet, ook bevestigen zal, dat zij nauwkeuriger en met een gelukkiger oordeel is bewerkt dan de Authorized Version, die toch in kwaliteit, naar men zegt, de vertaling van Luther overtreft.

Met het mogelijk verschil tussen de Griekse tekst, die de Statenvertalers prefereerden, en de edities, die in Engeland gebezigd zijn, liet ik mij niet in; en evenmin met het nader bepalen van den invloed van Beza, omdat langs de weg, die wij hebben bewandeld, een voldoende gefundeerd voorlopig oordeel was te bereiken. Tenslotte heeft men maar heel weinig aan oordeelvellingen, die men op gezag zou aannemen, zonder iets te zien van de wijze, waarop zij werden bereikt.

Over de historische bijzonderheden aangaande de vertalers en de omstandigheden, waaronder zij hun grootse arbeid hebben verricht, wordt in dit boekje elders wel genoeg medegedeeld. Al kan dit hier dan niet worden toegelicht en aangetoond, willen wij echter niet besluiten zonder iets uit te spreken, dat nog meer zegt dan al het vorige. Wie de SV. nauwkeurig bestudeert, zal, m.i., moeten beseffen, dat dit werk verricht is als een getuigenis van ootmoedig en sterk geloof. Het wekt eerbied door de eerbied, waarmee het is geschapen.

7. DE THEOLOGIE DER STATENVERTALERS

DOOR

F. W. GROSHEIDE

„De Theologie der Statenvertalers” is een uitdrukking, die misverstand wekken kan, zelf zou ik haar zeker niet hebben gekozen, maar nu ze eenmaal is ingeburgerd, mag ik geen bezwaar maken om haar te gebruiken. Wel is het zaak te beginnen met nauwkeurig te omschrijven, wat onder de uitdrukking zal worden verstaan.

Al de mannen, die aan de Statenvertaling hebben medegewerkt, zoowel vertalers als herzieners, waren Gereformeerde theologen en onverdachte Gereformeerde theologen. Dat staat van allen vast, het kan van enkelen in heel bijzondere zin worden gezegd, omdat ze zich, ook afgedacht van hun werk aan de Bijbelvertaling, voor de Gereformeerde theologie verdienstelijk hebben gemaakt.

Bogerman, vertaler van het Oude Testament, was Voorzitter van de Dordtse Synode, die samengeroepen was in de eerste plaats om de zaak der Remonstranten te behandelen en het heet, dat de voorzitter der Kerkvergadering het concept heeft geleverd van *de vijf artikelen tegen de Remonstranten*, die vrijwel onveranderd naar ***Bogermans ontwerp*** zouden zijn vastgesteld.

We noemen ook een vertaler van het Nieuwe Testament, *Antonius Walaeus*, die één van de schrijvers was van de beroemde *Synopsis purioris Theologiae*, of Handboek der gezuiverde Theologie, het boek, dat tientallen jaren aan de Nederlandse Universiteiten gebruikt is voor de bestudering der dogmatiek.

Trouwens, we kunnen ook op andere feiten wijzen. Indien, wat kennis en bekwaamheid betreft, iemand in aanmerking was gekomen om als vertaler te worden aangewezen, dan wel *Sixtus Amama*, hoogleraar in de Oosterse talen aan de Friese hogeschool te Franeker. *Amama* was niet alleen een buitengewoon kundig man, maar hij had zich ook opzettelijk met de zaak der Bijbelvertaling bezig gehouden. In 1623 heeft *Amama* bij Jan Jansz. te Amsterdam een lijvig boek uitgegeven onder den titel Bijbelse Conferentie, waarin hij de destijds in ons land gebruikte Bijbelvertaling toetste en tot de slotsom kwam, dat er heel wat aan ontbrak. Voorts heeft *Amama* het Oude Testament in een uitgave van de Deuaesbijbel bewerkt, (het Nieuwe Testament was in een bewerking van *Herman Faukelius* te Middelburg), waarin hij fouten had verbeterd en veel zorg aan de kanttekeningen had besteed. Deze uitgaven vallen natuurlijk na de Dordtse Synode en dus na de benoeming van vertalers en herzieners. Maar men wist te Dordrecht zeer goed, dat *Amama* zich met deze studiën bezig hield en toch is zijn naam heel niet genoemd. Want *Amama* was leerling en opvolger van Drusus, die van Arianisme en Arminianisme werd verdacht. En hoewel bij de benoeming van *Amama* tot hoogleraar (1616) zeer bijzondere maatregelen waren genomen en hij o.m. beloofd had de zuivere leer der kerken te zullen verdedigen, kwam hij als vertaler van het Oude Testament niet in aanmerking.

We kunnen ons volkomen begrijpen, dat de Dordtse Synode in een tijd, toen de kamp tegen Rome nog allerminst uitgestreden was en grote moeilijkheden de Gereformeerde Kerken beroerden, ten aanzien van de benoeming der overzetters buitengewoon voorzichtig was. Maar daarom staat dan ook vast, dat de theologie der Statenvertalers de Gereformeerde was, zonder meer. Zoo wilde men het en zo was het

en men droeg er roem op. Nog in 1684 schrijft *Salomon van Til*: Aangaande het eerste punt, hetgeen de aflegging van alle vooroordelen raakt, die uit de waardigheid van enige overzettingen en uitleggingen mochten opgevat zijn: Dat onze nieuwe overzetting der Nederlandse Kerk met haar uitleggingen is een werk van rechtzinnige Godgeleerden, met grote ijver en trouw bearbeid en daarom in ere en waarde moet gehouden worden. (Inleydinge tot de Prophetische Schriften, fol. * *2a, overgebracht in hedendaagse spelling, evenals alle volgende aanhalingen.)

Over de theologische opvattingen van onze Statenvertalers kan dus niet de minste onzekerheid bestaan en het heeft dan ook geen zin om van een eigen theologie der Statenoverzetteren te spreken. De uitdrukking „theologie der Statenvertalers” bedoelt echter iets anders. Ze stelt de vraag aan de orde: *In hoever is het theologische standpunt, waarop de vertalers zich plaatsten, van invloed geweest op hun arbeid zo op het vertalen zelf als op het schrijven van de kanttekeningen?*

Men gevoelt, dat het voor de beantwoording van die vraag ook noodzakelijk 'was het bedoelde theologische standpunt althans met een enkel woord aan te duiden.

Maar de gestelde vraag leidt ogenblikkelijk tot een aantal andere. *Is iemands standpunt van invloed op z'n vertaalwerk? Hoever gaat die invloed, is hij bewust of onbewust? Is er reden om bij onze Statenoverzetting dit punt in het bijzonder te bespreken?*

Dat volkomen onbevooroordeeldheid niet bestaat, en dat ieder in zijn werk laat uitkomen wie hij is en wat hij gevoelt, is een stelling, die in onze dagen door niemand meer wordt bestreden. En zo mag van te voren worden aangenomen, dat ook het werk der Statenvertalers de kenmerken van heel hun gezindheid dragen zal. Daar komt bij, dat zij leefden en arbeidden in bewogen tijden, toen schier niemand zijn meningen kon of wilde verbergen. En van nog meer betekenis is misschien, dat men dat ook op het stuk der Bijbel-vertaling - bewust of onbewust, dat blijve in het midden - niet begeerde te doen.

Wij, in onze dagen, zullen de stelling verdedigen, dat een Bijbelvertaling, die voor ruimeren kring bestemd is, zoo veel mogelijk *objectief* moet zijn. Ik versta daaronder, dat ze in de vertaling niet één bepaalde mening tot uiting brengt, maar dat, indien het oorspronkelijk meer dan één uitlegging toelaat, die verschillende verklaringen ook bij de vertaling mogelijk blijven. Dit doel is niet altijd bereikbaar, maar men kan het nastreven en daardoor een voor het volk bestemde vertaling onderscheiden van een, die een meer persoonlijk cachet draagt, waarin men juist door de overzetting wil laten uitkomen, hoe men een tekst meent te moeten opvatten. Maar in de zestiende en zeventiende eeuw stonden de zaken wel wat anders. Er waren Lutherse, Roomse, Doopsgezinde, Gereformeerde vertalingen van de Heilige Schrift. Men kan feitelijk aan een vertaling terstond bemerken, uit welken hoek zij kwam. We geven een enkel voorbeeld.

Wanneer Matth. 3 : 2 in een enkele Nederlandse vertaling luidt: *Doet penitentie*, en Ef. 5 : 32: *Dit sacrament is groot*, dan kan men niet dadelijk zeggen, dat zulk een vertaling taalkundig niet te verdedigen is, maar wel, dat ze uit een Roomse hoek komt, omdat nu met Matth. 3 : 2 de biecht is te verdedigen en uit Ef. 5 : 32 kan worden afgeleid, dat het huwelijk een sacrament is. Deze voorbeelden leren veel; ze leren, dat er bij de vertaling ook op moet worden gelet, of we soms door de keuze der woorden een bepaalde indruk geven, of een bepaalde opvatting willen vermijden. Stel, dat iemand Rom. 3 : 30 vertaalt: *nademaal God één Persoon is*, dan zou dat taalkundig al weer te verdedigen zijn, maar met deze vertaling zou een tekst gemaakt zijn, waarop ongetwijfeld tegen Paulus' bedoeling antitrinitariërs zich zouden kunnen beroepen en

daarom zal niemand, die de heilige Drieëenheid belijdt, zo vertalen. We moeten de zaak dan ook van twee kanten bezien. De vraag luidt niet alleen: *hebben onze Statenvertalers hun Gereformeerd theologisch standpunt in bepaalde vertalingen en kanttekeningen doen uitkomen?* Ze luidt ook: *hebben de vertalers ter wille van dat standpunt bepaalde vertalingen vermede?* En het kon wel eens blijken, dat het tweede nog van meer belang is dan het eerste.

Uit het voorafgaande bleek ons, dat onze Statenvertalers als van zelf, gelijk bij al hun arbeid, ook bij het overzetten van de Bijbel gebonden waren aan de belijdenis. Ik weet, dat ik hier weer aan een moeilijk vraagstuk raak, n.l. dit, *in hoever het dogma kan, mag, moet heersen over de exegese?* Ik heb dit vraagstuk elders behandeld en behoef het hier niet aan te snijden. Het is voldoende, als ik even opmerk, dat ik weet, dat het bestaat en praktisch voor de Statenbijbel van belang is geweest. Ik herinner ten bewijze aan het historische feit, dat de vertalers mannen waren, die de belijdenis-schriften der kerk hadden ondertekend, die ten aanzien van hun trouw aan de Gereformeerde leer ten volle werden vertrouwd en dat vertrouwen ook ten volle verdienden. Zij hebben niet anders begeerd, dan bij hun vertalen zich te gedragen als Gereformeerde theologen.

De Dordtse Synode heeft voor de vertaling van den Bijbel slechts enkele regels vastgesteld. Dat getuigt van haar wijsheid. Ieder, die de geschiedenis der Bijbelvertaling kent, weet, dat er overzettingen zijn geweest, voor welke men te voren al te veel had vastgelegd en die misschien reeds daarom bestemd waren te mislukken. Wie zelf aan het Bijbelvertalen heeft deelgenomen, weet, dat de praktijk van het werk telkens voor allerlei onverwachte en ongedachte moeilijkheden plaatst en dat men wel — in het belang van de vertaling zelf — genoodzaakt wordt een regel op te geven, dien men tot dusver trouw had gevolgd. Of de Dordtse vaders deze dingen ook geweten hebben, zou ik niet durven zeggen. En nog minder zou ik durven verklaren, dat men slechts weinig heeft geregeld, omdat men de moeilijkheden heeft onderschat. Liefst wil ik de wijsheid roemen, die veel aan de vertalers overliet, en die veel aan hen overlaten kon, omdat er over en weer volkomen vertrouwen bestond.

Onder de regels, die voor de vertaling werden opgesteld, zijn er enige, die hier moeten worden besproken, omdat ze met het theologisch standpunt samenhangen.

1. Dat doet al dadelijk de eerste regel, die voorschreef, *dat de vertalers zich eerbiedig aan den oorspronkelijke tekst moesten houden en de zegswijzen der oorspronkelijke talen zoveel de duidelijkheid van het betoog en het karakter van de Nederlandse taal het toeliet, zorgvuldig moesten behouden.* Hierin spreekt zich duidelijk uit, hoe men over de Schrift dacht. Men hield haar naar den inhoud, en ook naar den vorm, voor het Woord van God. Men achtte het niet toevallig, dat het Oude Testament in het Hebreeuws en het Nieuwe in het Grieks geschreven was en wilde daarom ook in het Nederlands zo nauw mogelijk bij deze talen aansluiten.

Aan de andere zijde dient te worden uitgesproken, dat de wijsheid der Synode zich ook weer openbaarde in de soepelheid, ik schreef bijna de rekbaarheid, waarmede de regel werd geformuleerd. Men zag in, dat Nederlands en Hebreeuws, Nederlands en Grieks niet alleen daarin verschillen, dat de éne taal de dingen zó, de andere ze zús noemt. Daarom is letterlijk vertalen in den meest strikte zin van het woord onmogelijk.

Maar dit is niet het enige, dat over deze regel moet worden gezegd. Het voor is ons, die aan de Statenbijbel gewend zijn en die leven, nadat deze overzetting drie eeuwen lang grote invloed ook op onze taal heeft gehad, heel moeilijk om vast te stellen, welke uitdrukkingen de vertalers al te letterlijk, dat is in strijd met het karakter van

onze taal hebben overgebracht. Immers de éne Oosterse uitdrukking uit de Statenbijbel, ik noem: *uw aangezicht opnemen*, Gen. 19 : 21, klinkt ons nog altijd vreemd in de oren, maar een andere, niet minder Oosterse, Ps. 27 : 5: *Hij verbergt mij in het verborgene Zijner tent*, klinkt ons zeer vertrouwd. Er kunnen toevallige oorzaken hebben gewerkt, bijv. opneming in de Psalmberijming, die gemaakt hebben, dat de éne uitdrukking is aangeslagen, de andere niet. In ieder geval wil het me voorkomen, dat men te Dordt met zijn regel ook een antithetische bedoeling had. Er waren oude vertalingen, die, soms onder invloed van Luther, tamelijk vrij waren en dat wilde men bij de nieuwe vertaling voorkomen. Het zou niet worden : *Waar het hart vol van is, daar vloeit de mond van over*, doch: *Uit den overvloed des harten spreekt de mond*.

Ik wil de regel nog eens wijs noemen, niet alleen op grond van wat ze onderstelde ten aanzien van de Schrift, maar ook omdat onze Nederlandse taal toen nog in de periode was, waarin nieuwe uitdrukkingen zonder al te veel moeite konden worden ingevoerd. De Synode bedoelde ongetwijfeld: waar reeds een bepaalde Nederlandse uitdrukking bestaat, bezig haar, waar ze niet bestaat, hebt ge u aan het oorspronkelijke te houden. Dat van de nieuw gevonden uitdrukkingen, of ook van de reeds in oudere overzettingen voorkomende Oosterse zegswijzen, de ene er ingegaan is, de andere niet, mag niet ten laste van Dordt worden gebracht. Het vraagstuk zelf, dat in de regel wordt gesteld en, zij het met voorzichtigheid, wordt opgelost, is thans veel moeilijker, nu er veel meer echt Nederlandse uitdrukkingen bestaan, ten dele onder invloed, ten dele in afwijking van de Statenbijbeltaal, en in het algemeen onze taal juist bezig is zich te ontwikkelen in een richting, die van het klassieke afgaat. Zodat van de vrijheid, die de Dordtse Synode gaf om als de vertalers een Hebraïsme of Hellenisme ontmoetten, dat te hard was, dan dat het in de Nederlandsen tekst kon worden bewaard, ze het prijs mochten geven, mits de kanttekening de letterlijke vertaling zou bieden, thans heel wat meer zou moeten worden gebruik gemaakt.

2. Een zelfde oordeel als over de besproken regel kunnen we geven over een tweede, die er zich nauw bij aansloot, n.l. *dat de vertalers woorden, die ze ter wille van het Nederlands moesten inlassen, zouden aangeven door kleinere druk en haken*. Ook over deze zaak zou veel zijn te zeggen, met name indien we handelden over de techniek van het vertalen. Hier volstaan we met op te merken, dat de Synode ook daardoor haar eerbied uitsprak voor de Schrift als voor het Woord Gods, op de inlassingen zelf komen we in ander verband nog even terug.

Het is van algemene bekendheid, dat er op de Dordtse Synode een scherp debat is gevoerd over de vraag, of de apocriefe boeken in de nieuwe vertaling zouden worden opgenomen. Vele buitenlanders pleitten sterk voor opname, omdat zij de boeken hadden in hun vertaling. De Synode nam een tussenstandpunt in, de boeken zouden achteraan komen, voorzien worden van een voorrede, met kleine letter worden gedrukt, van noten voorzien, waar afwijkingen van het in de canonieke boeken geleerde zouden worden gevonden. Ook hierin uit zich een theologisch standpunt. Aanvankelijk stonden ook de Nederlandse Gereformeerden niet zoo afwijzend tegenover de apocriefe boeken. Maar het concilie van Trente, dat officieel de canonieke en apocriefe boeken gelijk gesteld had, was achter den rug en die weg wilde men in geen geval op.

3. We noemen in de laatste plaats een regel, die voor ons onderwerp van het allergrootste belang is. De Synode droeg aan de vertalers op *korte verklaringen aan den tekst toe te voegen, waarin rekenschap werd gegeven van de vertaling van meer*

duistere plaatsen. Daaraan werd echter toegevoegd, *dat het niet noodzakelijk werd geacht noch geraden om opmerkingen van leerstellige aard op te nemen.*

Hebben we boven bedoeld op het verband tussen dogma en exegese en ten aanzien van andere regels voor ons doel van belang, de wijsheid der vaders van 1618 geprezen, hier mogen we zeggen, dat ze hun tijd ver vooruit waren. Ze leefden in een periode van felle leertwisten; de tegenstand van Spanje en Rome was nog niet overwonnen, toch spraken ze uit, dat de kanttekeningen verklarend moesten blijven en geen ontwikkeling van de (Gereformeerde) leerstukken mochten bevatten. Waarlijk niet, omdat men te Dordt niet stond voor die leer. Maar omdat men begreep, dat leer en uitlegging, hoe ook verwant, toch onderscheiden waren en moesten blijven en dat zelfs de kanttekeningen vaneen vertaling der Schrift de plaats niet waren voor dogmatische uiteenzettingen. Immers het gevaar is groot, dat de vertalers door aldus te doen, ook den tekst zo maken, dat hij voor een bepaald dogma kan dienen.

Zo waren de vertalers van wel niet vele, maar toch wel verstrekkende voorschriften voorzien, eer ze aan hun arbeid begonnen.

Wie de Statenoverzetting kent, kan wel dadelijk zeggen, dat men zich bij den arbeid aan de regels der Synode heeft gehouden. Hetgeen ook niet te verwonderen is, daar immers enkele vertalers lid waren der Synode en aan de tot standkoming der bepalingen hebben meegewerkt. Men wilde niet anders dan de Synode wilde. Toch, het kwam reeds ter sprake, ook bij het vertalen zijn theorie en praktijk tenslotte twee. En we hebben ook na te gaan, *hoe in de overzetting zelf en in haar kanttekeningen het door Synode en vertalers theoretisch ingenomen standpunt tot uiting is gekomen.*

We houden ons strikt aan de Statenbijbel en gaan dus niet uit de werken, die verschillende vertalers ons nalieten, hun theologisch standpunt bepalen. Dat zou betrekkelijk eenvoudig zijn, maar aan de anderen kant nog niet zeggen, wat we willen vinden, welke invloed de theologie oefende op de vertaling. Daar is het om te doen.

De Statenvertalers hadden uit de aard der zaak, gewaarschuwd als ze waren door de laatste regel van Dordt, *slechts weinig gelegenheid om hun inzichten met zoveel woorden uit te spreken.* Maar een enkele gelegenheid was er wel en die hebben ze niet ongebruikt gelaten.

We denken hier in de eerste plaats aan de waarschuwing, die ze alweer op voorschrift der Synode plaatsten vóór de apocriefe boeken en waarin ze min of meer hun standpunt ten opzichte van de Schrift hebben uiteengezet. Het is daarom noodzakelijk, dat we op dit stuk iets nader ingaan.

In deze waarschuwing dan geven onze Statenvertalers allereerst een omschrijving van de eigenschappen der canonieke boeken. Ze zijn door God zelf ingegeven, 2 Tim. 3 : 16; geschreven door heilige mannen Gods, profeten en apostelen, Ef. 2 : 20; die gedreven zijn door den Heiligen Geest, 2 Petr. 1 : 21; die de Geest der waarheid is, Joh. 15 : 26; 16 : 13. Daarom zijn deze boeken Goddelijke geschriften, van ontwijfelbare en onfeilbare waarheid. Canonieke boeken heten ze, omdat ze een leer bevatten, die canon of regel is van al, wat we geloven en doen moeten tot zaligheid, Gal. 6 : 16; Fil. 3 : 16, of omdat ze staan in den canon, d.i. het register der Goddelijke boeken, hetwelk zowel de Joodse als de Christelijke kerk altijd heeft gehad. De apocriefe boeken daarentegen zijn geschreven door eigen ingeven van mensen, die in de leer dwalen konden en kunnen daarom geen regel zijn voor ons geloof en wandel. Apocrief, d.i. verborgen, heten deze boeken, óf omdat ze niet openlijk in de gemeente behoren te worden gelezen, maar verborgen moeten worden, of omdat zij niet worden aangetroffen in de kast, waarin de Joden de Goddelijke boeken bewaarden. Wat de boeken van het Nieuwe Testament betreft, weliswaar hebben sommige kerkvaders aan

enkele daarvan getwijfeld, maar zonder reden, in het algemeen heeft de Christelijke Kerk nooit aan die boeken getwijfeld en ook thans geschiedt dat niet, ze worden alle door de gehele Christenheid voor Goddelijke en canonieke boeken erkend en gehouden. Vervolgens worden de apocriefe boeken opgesomd en uiteengezet, dat deze niet canoniek kunnen zijn, omdat in die boeken niet worden gevonden de kentekenen van de canonieke boeken. De kentekenen van de canonieke boeken van het Oude Testament zijn:

1e. dat ze geschreven zijn door een profeet, dus niet na de tijden van Maleachi;

2e. dat ze geschreven zijn in het Hebreeuws;

3e. dat ze door de Joodse of Israëlitische Kerk voor canoniek zijn aanvaard;

4e. dat er niets in gevonden wordt, of het is heilig en waarachtig, niet in strijd met de waarheid of met de Goddelijke leer vervat in de canonieke boeken. Nu wordt bewezen dat de apocriefe boeken aan deze eisen niet voldoen.

Daarbij wordt vooral het vierde punt zeer breed uitgewerkt en een lange, lange opsomming gegeven van feiten en uitspraken uit de apocriefe boeken, die onwaar zijn en in strijd met wat in de canonieke boeken staat. En de slotsom is, dat de bedoelde boeken apocrief zijn en niet canoniek, die niet in de gemeente behoren te worden gelezen en waaruit geen bewijsplaatsen mogen worden genomen om enig stuk van het geloof te bevestigen. Men kan deze boeken wel thuis lezen, want er staan veel goede spreuken en vermaningen in, maar men moet alles, wat men er in vindt, toetsen aan de canonieke boeken, gelijk men het steeds doet met menselijke geschriften. Tenslotte wordt dan in het kort medegedeeld, wat ter Synode in zake de apocriefen is verhandeld.

Men ziet, dat in deze voorrede het standpunt ingenomen wordt van Art. 3-7 der Nederlandse Geloofsbelijdenis. Op kleine verschillen, die er misschien in de wijze van voorstellen zouden zijn op te merken, kunnen we hier niet ingaan. In de hoofdzaak is er algehele overeenstemming.

Er is nog een andere gelegenheid om het standpunt der Statenvertalers ten aanzien van de Schrift te leren kennen. Tot hun opdracht behoorde ook *het schrijven van korte inhoudsopgaven boven de hoofdstukken*. Ook daarin konden ze zich laten gaan. En dat hebben ze ook gedaan. Men leest - ik kies maar enkele voorbeelden - boven Ps. 47: "Een triumfpsalm der kerk ter eere van haar koning, Jezus Christus in Zijn hemelvaart, afgebeeld door het opbrengen der ark des verbonds in Zion en in den tempel met een vermaning aan alle volken en profetie van de roeping der heidenen."

En boven Jes. 53: "Vooreerst wordt in dit capittel gesproken van de ongelovigheid der Joden ten tijde der verschijning van Christus in het vlees, vers 1, daarna van de vernedering van het lijden en sterven van Christus, als ook van Zijn verhoging en heerlijkheid en van de vruchten, die de kerk daarvan ontvangt en geniet."

Twee duidelijke voorbeelden, die met vele andere, meer of minder duidelijke, waren te vermeerderen en die in het licht stellen, hoe de Statenvertalers vasthielden aan de eenheid en saamhorigheid van Oud- en Nieuw Testament, van voorzegging en vervulling.

We kunnen echter, wanneer we nagaan, hoe het theologisch standpunt van de Statenvertalers invloed oefende op hun vertaalwerk, niet volstaan met te wijzen op de Dordtse Synode en haar bepaalde opdrachten, om dan vast te stellen, dat de vertalers zich geheel aan de voorschriften hebben gehouden. De Statenvertalers waren kinderen van hun tijd en ze hadden te rekenen met wat aan Bijbelvertalen reeds vóór hen was geschied. Dat laatste was hun trouwens ook door de Synode opgedragen. *Ze moesten het Oude Testament, dat nog nooit uit het Hebreeuws in het Nederlands was vertaald,*

geheel nieuw overzetten en het Nieuwe Testament, waarvan wel een vertaling uit het Grieks bestond, nauwkeurig herzien, in het algemeen echter niet meer veranderen, dan bepaald noodzakelijk was. Deze vermaning betrof ook de historische boeken van het Oude Testament. Daardoor werden de vertalers vanzelf min of meer gebonden aan het bestaande.

Wanneer we wat nader op deze dingen ingaan, dan merken we eerst op, dat althans enkele van de overzetters persoonlijke leerlingen waren van *Theodorus . Beza*. *Beza* was een geheel ander man dan *Calvijn*. Ik bedoel dat niet in deze zin, dat er richtingsverschil was tussen *Calvijn* en *Beza*. Er zullen wel nuances zijn aan te wijzen, maar daar behoeven we ons hier niet mede bezig te houden. Voor ons doel is van belang, dat *Calvijn* een uitnemend schriftuitlegger was, wiens verklaringen ook heden ten dage nog met vrucht worden geraadpleegd en volkomen terecht in hoge eer staan, maar die in de eerste plaats uitblonk als systematisch theoloog. Vraagt men wat *Calvijns* hoofdwerk was, dan zal ieder *de Institutie* noemen, hoe hoog hij de commentaren ook stelt. En in die commentaren zelf vindt men slag op slag de redenering van den systematicus toegepast. Ik bedoel dat zo, dat *Calvijn* wellicht niet altijd de hoofdgedachte van het schriftgedeelte ontwikkelt aan de hand van al de afzonderlijke gegevens, die de tekst biedt, maar de hoofdgedachte grijpt en daaruit allerlei afleidt.

Wie de werken van *Beza* kent, weet dat het daarin anders geschiedt. *Beza* is minder systematisch, veel meer historisch-litterair. Men lette maar eens op de verschillende wijzen, waarop *Calvijn* en *Beza* van vertalingen gebruik maken, de verschillende manier, waarop ze tekstverschillen behandelen. Welnu, in methodisch opzicht staan onze Statenvertalers zeker dichter bij *Beza* dan bij *Calvijn*.

Het is niet met volkomen zekerheid te zeggen, welke uitgaven van het Oude en Nieuwe Testament in de grondtalen onze Statenvertalers hebben gevolgd. Waarschijnlijk hebben ze zich niet aan een bepaalde uitgave gehouden, een onderzoek daarnaar kan hier niet warden ingesteld. Indien, wat als vermoeden werd uitgesproken, als juist wordt aangenomen, wijst dat zelf reeds in de richting van *Beza*. Feit is, dat de herzieners *het Nieuwe Testament in de uitgave van Beza 1588-89* hebben geraadpleegd. Dat men naar *Beza* ging, ligt alleszins in den aard der zaak. Hij had goede uitgaven van het Nieuwe Testament gegeven en die voorzien van goede aantekeningen, het lag voor de hand, dat men daar gebruik van maakte.

Voor het Oude Testament is de zaak veel moeilijker. Hoever hier en trouwens óók bij het Nieuwe Testament de invloed van den Herbornse hoogleraar *Piscator* heeft gewerkt, is nog te weinig bekend om er thans veel van te zeggen. Het staat zoo, we hebben mededelingen, dat men naar *Beza* ging en kunnen concreet zeggen, welke gevolgen dat heeft gehad. Er wordt ons ook meegedeeld, dat men met *Piscator* te rade ging, maar het is nog niet mogelijk met enige nauwkeurigheid te wagen, wat daarvan de gevolgen zijn geweest.

We zeiden in de tweede plaats, dat de Statenvertalers hadden te rekenen, met hetgeen in hun dagen bestond. Zelfs indien de Dordtse Synode hun dat niet met zoveel woorden had voorgeschreven, zouden ze niet hebben kunnen doen, alsof met hun werk de Nederlandse Bijbelvertaling begon. Praktisch houdt dat in, dat de Statenvertalers met name dachten aan den Deuxaesbijbel, die in 1562 voor het eerst was verschenen, en die langer dan enige andere vertaling in gebruik was gebleven.

Nam nu de Deuxaesbijbel een bepaald theologisch standpunt in?

Met voorzichtigheid kan geantwoord worden, dat deed hij inderdaad. Hij wilde, dat is het eerste, bepaald Gereformeerde Bijbelvertaling zijn en hij was dat krachtens zijn ontstaan tegenover vroeger uitgekomen Lutherse, Roomse, Doopsgezinde (de volgorde is chronologisch) overzettingen. Nu heeft men hierbij te bedenken, dat het Oude Testament van den Deuxaebijbel niet uit het Hebreeuws was vertaald, maar te Embden, door *Godfried van Wingen* naar bestaande vertalingen, bepaald naar Lutherse was bewerkt. Er is op de Dordtse Synode met name over het Oude Testament van de in gebruik zijnde vertaling zeer ongunstig geoordeeld, zoo ongunstig, dat de uitdrukkingen in de publieke stukken zijn verzacht of heel niet opgenomen.

Het Nieuwe Testament daarentegen van den Deuxaebijbel toonde zeer bepaald een Gereformeerd karakter. Het was het Nieuwe Testament, dat J.D., bekend als vertaler van de werken van *Calvijn*, in 1559 te Embden had uitgegeven, een vertaling, die wel bewerkt was naar de methode die *Jan Utenhove* in zijn 1556 verschenen Nieuwe Testament had gevolgd, maar die in taal en spelling zich aansloot aan de vroeger bestaande Nederlandse vertalingen. Nu dragen **deze Nieuwe Testamenten van 1556 en 1559** ongetwijfeld een eigen karakter. Ze zijn met grote zorg uit het oorspronkelijk vertaald, ze hebben eenvoudige kanttekeningen, **van tekstkritische en uitlegkundige aard**. Kortom, dit werk heeft hetzelfde type als de werken van *Beza*, wiens Latijnsche vertaling van het Nieuwe Testament ook door *J.D.* is geraadpleegd. Het eerste Griekse Nieuwe Testament van *Beza* verscheen pas in 1565.

Zo zien we, dat onze Statenvertalers in hun opvatting van vertalen en in het opstellen van de kanttekeningen zich als vanzelf een bepaald standpunt moesten kiezen. De persoonlijke band aan *Beza* van enkelen hunner en wat voor hen was verricht, dreef hen in dezelfde richting. We herinneren ons daarbij het besluit van de Synode, dat hen maande om zich van leerstellige kanttekeningen te onthouden. En we zien, hoe ook deze dingen dezelfde kant uitgaan. Dat stelt ons in staat het theologisch standpunt van de Statenvertalers te omschrijven. Zij waren Gereformeerde theologen, onverdacht in de leer, staande op de grondslag der Gereformeerde belijdenis, wars van alle Romanisme en Remonstrantisme, zij bogen voor de Schrift als het Woord Gods en dat hield voor hen in: een zich nauwkeurig rekenschap geven van den toestand, waarin de tekst zich bevond om dien zoo goed mogelijk vast te stellen, het zich nauwkeurig rekenschap geven van de betekenis en den zin der afzonderlijke woorden en van het geheel met gebruikmaking van de beste hulpmiddelen en een toelichten van hun vertaling door kanttekeningen, die de zin van het Schriftwoord in het licht stelden en daarbij vooral negatief rekening hielden met de dwalingen van hun tijd.

Wij menen gerechtigd te zijn tot het resultaat, dat wij daar juist opmaakten op grond van het tot dusver geboden, in hoofdzaak *historisch* materiaal. Het theologisch standpunt der Statenvertalers mocht als omschreven worden vastgesteld, vooral omdat we een aantal uitlatingen van henzelf in geding brachten. Toch willen we met het verkregene niet tevreden zijn en eer we tot een slotsom komen, ons ook met de vertaling zelf en haar kanttekeningen bezig houden om te zien, of we dan tot een ander dan wel tot hetzelfde oordeel komen, als zoeven werd neergeschreven. Men vergunne ons, dat we ons bij het onderzoek van de vertaling van 1637 in verband met de richting van onze studiën in hoofdzaak bepalen tot het Nieuwe Testament.

Beginnen we met hetgeen, waarvoor onze Statenvertalers, als iedere vertaler, het eerst kwamen te staan, het vraagstuk, *welke tekst zullen we volgen*.

Bij het Oude Testament was hier voor onze Statenvertalers, eigenlijk geen vraagstuk.

Men hield zich destijds, gelijk nog tot voor betrekkelijk kort geleden, eenvoudig aan den z.g. Massoretische tekst van het Oude Testament. Dat die tekst tamelijk jong is en dat dus bijvoorbeeld de tekst van de veel oudere *Septuaginta hier en daar wel eens beter kan zijn*, is iets, dat de tegenwoordige geleerden bezig houdt, doch dat voor de Statenvertalers geen gewicht in de schaal legde.

Anders staat het met het Nieuwe Testament. Wel waren de *oudste handschriften*, waaraan thans de meeste waarde wordt toegekend, niet ter beschikking van de Statenvertalers en waren daarom de tekstverschillen voor hen niet zo talrijk en zo ingrijpend, als ze voor ons zijn, men wist, dat ze bestonden, niet het minst, omdat *Robert Stephanus* te Parijs in 1550 zijn beroemde *editio regia* had gegeven, een uitgave met *tekstkritische kanttekeningen*, die reeds door de voorgangers van de Statenvertalers was gebruikt.

Welnu, het theologische standpunt van de Statenvertalers heeft hen niet alleen niet belet van die tekstkritische verschillen kennis te nemen, maar *ze hebben zelfs daarvan mededeling gedaan in de kanttekeningen van de toch voor het volk bestemde vertaling*. Niet van alle bekende, toch van een niet zo gering aantal verschillen. Meer nog, de Statenvertalers zijn, misschien soms onbewust, maar toch over het algemeen vermoedelijk welbewust, niet altijd een en dezelfde uitgave gevolgd, ze hebben zelfstandig gekozen, zelfs een enkele maal, meest in aansluiting van hun leermeester *Beza*, een conjectuur of tekstverandering opgenomen. Zo hebben de Statenvertalers ook ten opzichte van de tekst zelfstandige wetenschappelijke arbeid van literair-historische aard verricht. Hun standpunt ten opzichte van de Schrift heeft hen daarin niet alleen niet belemmerd, maar integendeel hun standpunt heeft hen in die richting gedreven. En in dat licht moeten we dan ook zien het enige, dat we tot dusver van de Statenvertalers zelf aanhaalden, hun uitlatingen over de Schrift.

We geven nu enkele voorbeelden, waarbij we ons zeer beperken, omdat het hier de plaats niet is om lange lijsten of tabellen te geven. Merkwaardig is, dat soms de tekstkritische kanttekeningen zich als ophopen en dat er dan weer hele gedeelten zijn, waarbij geen enkele voorkomt. Zo vinden we er drie bij Mt. 8, drie bij Luk. 11, vier bij 2 Petr. 1, terwijl er geen enkele voorkomt van Mk. 12 tot Luk. 6; Hand. 26 tot Rom. 6; 1 Kor. 1-6; Ef.; Fil.

We vermelden die van de eerstgenoemde hoofdstukken. Mark. 8 : 7 heeft de tekst *gezegend*, de kantt. *gedankt*, met verwijzing naar Matth. 15 : 36, waarbij moet worden opgemerkt, dat de kantt. bedoeld kan hebben niet een andere lezing te geven, doch aan te duiden, dat zegenen en danken in dit verband dezelfde betekenis hebben.

Markus 8 : 12 is het onderscheid tussen: *Zoo dit geslacht een teken gegeven zal worden en: Dit geslacht zal geen teken gegeven worden* in ieder geval van zuiver tekstkritische aard. Hetzelfde geldt van het verschil in vers 24: *ik zie hen als bomen wandelen of: ik zie mensen, als bomen wandelende*.

Luk. 11 hebben we de volgende verschillen, vers 15: *Beelzebul of Beelzebub*; vs. 35: *Zie dan toe, dat niet het licht, hetwelk in u is, duisternis zij, of: Zie dan, of niet het licht, hetwelk in u is, duisternis zij*. En vers 41: *alles is u rein af: zal u rein zijn*.

Tenslotte 2 Petr. 1. In vers 1 hebben we de vraag *Simeon of Simon*. Vers 2 *tot heerlijkheid en deugd of door Zijn heerlijkheid en deugd*. Vers 4 berust de vraag, *of door welke of door welken* moet worden gelezen op lezingverschil. En evenzo vers 10 de vraag, of we *om* dan wel *door de goede werken* moeten aanvaarden.

De vraag, of onze Statenvertalers ook conjecturen hebben gemaakt of gevolgd, d.w.z. of ze ook zelf een tekst hebben gevormd en vertaald, die afweek van alles wat in

de hun ten dienste uitgaven stond, dan wel gissingen door anderen hebben gemaakt, hebben overgezet, is niet met een enkel woord te behandelen. Vast staat in ieder geval, dat onze Statenvertalers bij de overzetting van het Nieuwe Testament wel eens met *Beza* zijn meegegaan, als deze Hervormer hetzij zelf meende, van wat hij in zijn tekst vond, te moeten afwijken, hetzij afwijkingen van anderen overnam. Wij geven van elk geval één voorbeeld.

Wanneer de Statenoverzetters Joh. 18 : 20 vertalen: *van alle plaatsen*, dan is dat een gissing van *Beza*.

Jak. 4 : 2 vertalen ze via *Beza* een conjectuur van *Erasmus* door te schrijven: *gij benijdt*

Na de tekst komen we tot de wijze van vertalen. Hoe heeft zich het theologisch standpunt der Statenvertalers daarbij laten gelden? Het antwoord moet luiden, eerbied voor de Schrift als voor het Woord Gods heeft zeer zeker aan de ene kant ten gevolge gehad, dat men zo letterlijk mogelijk vertaalde, maar aan de andere kant toch ook doen zien, dat de zin, de betekenis meer was dan de letter en dat men dus geroepen was, zich nu en dan zekere vrijheden te veroorloven, om de betekenis van de Schrift aan het Nederlandse volk te kunnen duidelijk maken.

Boven werd reeds gezegd, dat het heel moeilijk is om de „vrijheid” der Statenvertalers te beoordelen, omdat sommige Oosterse uitdrukkingen in onze taal zijn overgegaan en niet als on-Nederlands worden gevoeld, andere niet. In verband daarmee zal ik niet tegenover elkaar stellen een aantal letterlijke en een aantal meer vrije vertalingen, doch alleen enkele meer vrije vertalingen bieden om te laten zien, dat het theologisch standpunt van de Statenvertalers hen niet alleen niet belette die te geven, maar er juist toe bracht om ze op te nemen. Dat de opsomming wat droog wordt, moge men mij vergeven.

Ps. 45 : 1 eist de volgorde der Hebreeuwse woorden de vertaling: *Voor den opperzangmeester Schoschannim, onder de kinderen van Korach, een onderwijzing, een lied der liefde*. De Statenvertalers schrijven: *Een onderwijzing, een lied der liefde, voor den opperzang-meester onder de kinderen van Korach op Schoschannim*. De kanttekeningen geven geen opheldering over deze omzetting, waarvan ik althans de noodzakelijkheid niet zie.

Matth. 25 : 45 en 46 is een en hetzelfde Griekse woord de ene maal door *overleveren*, de andere maal door *verraden* vertaald.

Handel. 1 : 1 zou men letterlijk vertalende geneigd zijn van *woord of rede* te spreken, terecht verkozen de Statenvertalers *boek*. Gelijk ze ook vers 26 niet spraken van het *geven* maar het *werpen van loten*. In beide gevallen biedt de kanttekening de letterlijke vertaling.

Een heel bijzonder geval geeft Hand. 7 : 20. Daar staat van Mozes, dat hij was *schoon voor God* of eventueel (een vertaling, die ik niet kiezen zou om meer dan een reden, doch die taalkundig te verdedigen is) *goddelijk schoon*. Onze Statenvertalers hebben dat blijkbaar niet aangedurfd en schreven *uitnemend schoon*, een vertaling, van welke zij aan den kant rekenschap geven. In hetzelfde hoofdstuk vers 54 vertalen zij *barstten hun harten*, terwijl het Grieks heeft: *werden zij in hun harten doorgezaagd*, zoals zij het ook Hand. 5 : 33 hadden gedaan. Op beide plaatsen vindt men in de kanttekening de letterlijke vertaling. Dat Hand. 9 : 23 staat *waren verlopen* valt op, omdat elders het meer letterlijke *vervuld* wel in de tekst is gebruikt.

Laat me ook enige voorbeelden uit de brieven mogen geven. Rom. 15 : 27 lezen we *lichamelijk*, waar het Grieks *vleselijk* heeft.

1 Kor. 7 : 25 ik *zeg*, niet ik *geef* mijn gevoelen.

Hebr. 11 : 34 vertaalt men, gelijk Luther het reeds deed, *scherpte des zwaards*, al eist het Grieks *monden des zwaards*.

Jak. 1 : 25 heeft *inziet*, al wisten de vertalers, dat *nederbukt* letterlijk was.

1 Petr. 3 : 6 staat *dochters*, al vraagt het Grieks *kinderen*.

Nog deze twee plaatsen uit de Openb. 14 : 3 heeft men opgenomen *tot den dood gewond* en niet *geslacht* en 14 : 10 *ingeschonken* en niet *gemengd*. In al deze gevallen geeft de kanttekening nader rekenschap.

Afzonderlijk noem ik enkele plaatsen, die een ander karakter dragen. Het komt namelijk een aantal malen voor, dat de Statenvertalers een werkwoordstijd van het oorspronkelijk hebben veranderd. Ik wijs op 1 Kor. 15 : 35 *zullen de doden opgewekt worden*, hoewel het Grieks eist *worden opgewekt*. En Joh. 21:20 *verraden zal* en niet *verraadt*.

Zie hier een aantal van de „vrijheden”, welke onze Statenvertalers zich hebben veroorloofd. Ieder verstaat, dat de lijst veel en veel langer had kunnen worden gemaakt. Maar dat behoeft niet, want het is ons om het karakter der vrijheden te doen, teneinde daardoor *het theologisch standpunt der vertalers* te bepalen. En dat komt ook wel aan de dag. Immers ieder, die de gebodene nagaat, zal moeten toestemmen, dat er geen systeem in de vrijheden is op te merken. Het is mij althans niet mogen gelukken dat vast te stellen. Men verwacht dat ook niet bij vertaalwerk. In elk geval kan men niet zeggen, dat ten allen tijde de doorslag heeft gegeven, of iets in onze taal mogelijk was of niet. Dat zeker niet. Eerder kunnen andere invloeden b.v. de tekst van de bestaande vertaling hebben gewerkt.

We kunnen dus opmerken, dat de Statenvertalers zeer zeker ook blijkens hun wijze van overzetten eerbied hebben gehad voor de Schrift als voor het Woord Gods, ze tekenen schier elke vrijheid aan de kant aan, doch die eerbied heeft hen niet verleid tot een slaafs vertalen, dat ongetwijfeld de waarde van de Statenbijbel zou hebben verminderd.

Omdat we boven spraken over het volgen van *Beza* bij de vaststelling van de tekst merken we hier, doch in het voorbijgaan, wijl het voor ons onderwerp van geen belang is, op, dat *Beza* ook op de vertaling zelf wel invloed heeft gehad. Laten we twee voorbeelden geven.

Dat we Rom. 5 : 12 in den tekst *in welken* lezen en dat *voor zoveel of omdat* slechts een plaats in de kanttekening kreeg, is ongetwijfeld aan *Beza* te danken, die hier tegen *Calvijn* inde opvatting van de Vulgata volgde, om een dwaling van *Erasmus* af te wijzen. Een ander merkwaardig voorbeeld levert Hebr. 9 : 1 waar de inlassing van *verbond* aan *Beza* is te danken. Doch het ligt buiten ons bestek deze dingen verder uit te werken.

Schreven we hier de geschiedenis van de gereed gekomen Statenvertaling, dan zouden we heel wat kunnen aanvoeren over het oordeel, dat gegeven is over de woorden, die de Statenvertalers hebben gemeend te moeten inlassen. Maar ook die inlassingen hebben we te zien, om er *het theologisch standpunt* door te bepalen. En dan is niet te ontkennen, dat juist op dit punt zich een zeker dualisme openbaart. We kunnen er zeker van zijn, dat de vertalers het eens waren met hun opdrachtgeefster, dat eerbied voor de Schrift eiste aan te duiden, wat men invoegde in de tekst. Bijna elke bladzijde laat zien, dat zelfs de meest onbetekenende woordjes, die voor het Nederlands noodzakelijk zijn, en niets aan den zin af of toe doen, als ingelast staan aangegeven.

Zo b.v. Rom. 5 : 20 *daar* in de zin: *daar is de genade veel meer overvloedig*

geworden.

Maar in hetzelfde hoofdstuk komen inlassingen voor, die wel degelijk de inhoud van de zin bepalen, vers 16: *de schuld was*, vers 18: *de schuld gekomen is, komt de zonde*. Dat zijn inlassingen, die een bepaalde theorie der voldoening tot uiting brengen.

Er zijn inlassingen die zeer diep ingrijpen. 2 Sam. 5 : 8 is ingevoegd: *die zal tot een hoofd en tot een overste zijn*, de kanttekening leert, dat men die woorden uit 1 Kon. 11 : 6 heeft overgenomen, zodat zich hier een streven naar harmonisering openbaart.

1 Kron. 7 : 14 is ingelast: *de vrouw van Gilead*, ook om den tekst met andere plaatsen in overeenstemming te brengen.

Jes. 57 : 8 heeft twee grotere invoegingen: *wijkende en een verbond met enigen*, hier waarschijnlijk, omdat men het anders niet kon vertalen.

Rom. 12 : 7 werd opgenomen: *laat ons die gaven besteden*, ook wel omdat de tekst anders, naar men meende, niet liep.

Het is niet te ontkennen, dat de Statenvertalers met hun invoegingen verder zijn gegaan, dan de Dordtse Synode bedoelde en dat zij er gebruik van hebben gemaakt met harmoniserende bedoelingen, waaruit hun Schriftopvatting aan de dag komt.

Dit resultaat is nog niet groot en het is mogelijk verder te komen. We kunnen de vertaling en haar kanttekeningen zelf bestuderende metterdaad vaststellen, *dat de theologie van de Statenvertalers was die van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, wil men, van de Synopsis.*

We kunnen dat zien door eerst te letten op dingen, die de Statenvertalers vermeden of niet deden. Boven bleek reeds, dat men zich in de vertaling van Rom. 5 : 12 bij *Beza* aansloot om een dwaling van *Erasmus* af te snijden.

In dezelfde lijn ligt, dat onze Statenbijbel behoudens in het kerkbewaarder van Hand. 19 : 35 nooit *kerk* heeft, maar steeds *gemeente* en dat het woord *bisschop* in de gehele vertaling niet voorkomt. Het *kerkbewaarder* wordt in de kanttekening nog verklaard als: *die den tempel van Diana onderhoudt, bewaart en versiert*. En inzake de bisschoppen zegt de kanttekening op 1 Tim. 3 : 1, waar de tekst *opziensambt* heeft: *Gr. episcopus, waarvan het woord episcopus of bisschop komt, waardoor alle opziens en leraars der gemeente zonder onderscheid worden verstaan, gelijk hierna uit de volgende beschrijving blijkt, als ook uit de vergelijking van andere plaatsen*. Zie Hand. 20 : 17, 28; Fil. 1 : 1; Tit. 1 : 5, 7 etc. We merken hier in het voorbijgaan op, dat de Nederlandse Geloofsbelijdenis in Art. 31 nog spreekt van Jezus Christus als van de enige algemene bisschop en het enige Hoofd der kerk.

Eigenaardig is, dat de Deuxaesbijbel Gen. 3 : 15 heeft: *En ik wil vijandschap zetten tussen U en de vrouw*, waardoor dit vers, gelijk de Rooms en het uitleggen, van Maria kan worden verstaan. De Statenbijbel heeft, met afwijking van het oorspronkelijk: *deze vrouw*, waardoor de **Roomse** opvatting afgewezen wordt. De kanttekeningen zeggen van deze kwestie niets. De Deuxaesbijbel heeft nog namen in de Lutherse vorm, b.v. Hiob, Hesechiel⁶⁶ die zijn in de Statenbijbel veranderd. Gelijk reeds de Deuxaesbijbel in Rom. 3 : 28 het *alleen* van *Luther* miste, waarin de Statenvertaling hem natuurlijk volgde.

Maakten we daareven kennis met een anti-Roomse kanttekening, er staat in de kanttekeningen veel, dat zich tegen Rome en ook tegen het **Remonstrantisme** richt.

⁶⁶ Men vindt deze vormen in den laatste druk van den Liesveldtse Bijbel, de oudere drukken hebben ten dele de Latijnse vormen.

Voorzeker geen wonder, voor wie bedenkt, in welke tijd de Statenvertaling tot stand kwam! De aantekeningen, die Rooms en Remonstranten bestrijden, die zich soms blijkbaar tegen beiden richten, zijn veel en veel te talrijk, dan dat we ze hier alle zouden kunnen bespreken, of zelfs maar opnoemen. We volstaan met enkele voorbeelden te geven.

Exod. 32 : 33 vermeldt de kanttekening: *Verstaat hierbij: indien ik iemand daaruit zou delgen.* Bij Jes. 53 : 1 lezen we: *Hoe weinig Joden zijn er, in welker harten de Heilige Geest door de prediking van het evangelie krachtig werkt, alsoz namelijk, dat Hij hen begiftigt met het ware geloof aan Jezus Christus.*

Bij Matth. 1 : 25 schromen de vertalers niet met Rome mee te gaan, als ze aantekenen: *Hieruit kan men niet besluiten, dat haar Jozef daarna zou hebben bekend, want deze manier van spreken brengt zulks niet altijd mede,* zie 2 Sam. 6 : 23; Matth. 28 : 20. In dezelfde geest luidt de kanttekening bij Matth. 12 : 46.

Maar zien we bij Matth. 16 : 18, dan vinden we weer een bestrijding van Rome: *Want Christus is alleen fundament zijner gemeente,* 1 Kor. 3 : 11, *hoewel ook Petrus en ook andere apostelen ten aanzien van hun leer fundamenten der gemeente kunnen genoemd worden; gelijk te zien is* Openb. 21 : 19.

Bij vers 19 vinden we een brede uiteenzetting van de sleutelmacht naar Gereformeerde opvatting. *Meester* in Matth. 23 : 8 wordt aldus verklaard: *Grieks: voorganger, leidsman of leidsmeester, want hij alleen is de enige wetgever en onze opperste profeet, die in zaken het geloof en den godsdienst aangaande alleen moet gehoorzaamd en gevolgd worden,* Matth. 17 : 5, *en die den weg der zaligheid niet alleen aanwijst, maar ook zelf met zijn voorbeeld volmaakt voorgaat,* Hebr. 2 : 10 en 12 : 2. Joh. 6 : 53 heeft als aantekening: *Dat is tenzij dat gij in mij gelooft, die Mijn lichaam aan het kruis in den dood zal overgeven en Mijn bloed storten tot vergeving der zonden.* Zie vers 35. *Want Christus spreekt hier niet van het uiterlijk eten, dat in het Avondmaal geschiedt, alsoz dat toen nog niet was ingesteld, maar van het geestelijk eten, dat is Christus met waar geloof aannemen en daardoor met hem verenigd worden, hetwelk door het uiterlijk eten in het Avondmaal betekend wordt.*

Van Lydia lezen we in zake het openen van haar hart: *Namelijk door de kracht zijns Heiligen Geestes haar verstand verlichtende en haar wil neigende tot gehoorzaamheid des geloofs.*

Lang zijn de kanttekeningen bij Rom. 9 : 11 en 12 en ze brengen ons midden in de kwesties van die tijd Wij halen er uit aan: *Zodat God op het geloof in hen niet heeft gezien, dewijl de ware gelovigen niet kunnen gezegd worden den ongelovigen gelijk te zijn, alsoz zij door den Geest Gods geheiligd zijnde beter zijn dan de ongelovigen,* Rom. 5 : 19. En verder heet het: *Dat is het genadig besluit Gods van sommigen uit het menselijk geslacht in Christus te verkiezen,* Ef. 1 : 4. En nog: *Dat is uit de onverdiende genade en gunst Gods, die degenen, die Hij uitverkoren heeft, ook krachtig roept en tot het geloof en de Godzaligheid brengt,* Rom. 8 : 30; 2 Tim. 1 : 9, zie ook Gil. 5 : 8; 1 Thess. 2 : 12. *Zoo is het dan niet uit het geloof, want dat is niet in den roependen God, maar in den geroepen mens.* In dezelfde geest luiden de kanttekeningen bij vers 15 en 16.

We mogen niet te lang worden, men vergunne ons echter nog enkele voorbeelden uit de vele, die kunnen gegeven worden. We zullen thans in onze eigen woorden omschrijven. De kanttekening op 2 Kor. 2 : 7 spreekt uit, dat deze plaats niet ziet op enige macht der kerk om de zonden voor God te vergeven, wat alleen aan God toekomt, maar om volgens Gods Woord te verklaren, *dat den boetvaardigen de zonden door God vergeven zijn.* Bij Ef. 2 : 20 lezen we, *dat de gemeente rust op de leer van apostelen en profeten, want we mogen op niemand steunen dan op Jezus*

Christus. Ef. 5 : 32 wordt verstaan van het geestelijk huwelijk. Fil. 1 : 1 kent de aantekening den naam bisschop aan alle opzieners en regeerders der kerk toe en wijst zij er op, dat er in één gemeente meerdere bisschoppen zijn. Hoewel in Fil. 1 : 5 niets staat van geloof, spreekt de rand uit, dat het evangelie in het geloof aangenomen is.

Bij Fil. 2 : 13 wijzen de vertalers er op, dat dit vers het verstaan van vers 12 in Remonstrantse zin belet. Bij Tit. 3 : 5 wordt er van gesproken, dat goede werken alleen zijn zulke, die geschieden overeenkomstig de wet Gods. Bij Joh. 5 : 16 wordt in de brede de biecht bestreden, bij 1 Petr. 3 : 9 niet minder breed de Lutherse en Roomse leer van de nederdaling ter helle, terwijl bij vers 21 wordt gezegd, dat de uitwendige Doop onze zielen niet eigenlijk behoudt. Bij 2 Petr. 1 : 10 wordt uiteengezet, dat de roeping in tijd op de verkiezing volgt en tevens verklaard, dat de bedoeling niet is, dat we ten aanzien van God onze verkiezing moeten vast maken. Bij 1 Joh. 2 : 2 lezen we, dat niet alle mensen zonder meer bedoeld zijn, doch alleen die geloven. Tenslotte vermelden we hier nog, dat de ster die naar Openb. 9 : 1 uit de hemel valt, geacht wordt *den paus* aan te duiden.

Het was een droge opsomming, die we gaven, we stemmen het dadelijk toe en toch was ze, menen we niet overbodig, omdat de stelling, dat de Statenvertalers zich met name in de kanttekeningen keerden tegen hen, die de Gereformeerde theologie destijds bestreden, voldoende moest worden bewezen.

We kunnen het hier echter niet bij laten. Immers niet alleen in het negatieve hebben de Statenvertalers zich doen kennen als Gereformeerde theologen van hun tijd, maar ook, ja veel meer nog, in het positieve. We durven de uitspraak aan, ***dat men uit de kanttekeningen onzer Statenvertaling de gehele Gereformeerde theologie kan aflezen.*** We bedoelen dit niet zo, dat men voor elke uitspraak in de belijdenisschriften of voor elke paragraaf der Synopsis, een bewijspplaats of parallel kan aanhalen uit de kanttekeningen, maar wel, dat ze helder in het licht stellen, dat onze Statenvertalers waren Gereformeerde theologen. Vooral de kanttekeningen op de brieven van Paulus tonen dit duidelijk aan, maar voorts vindt men het bewijs overal, waar men de Statenbijbelslechts openslaat.

We besluiten ons artikel door enkele plaatsen aan te halen, die wat we beweerden, in het licht stellen.

We geven hier niet de volgorde der dogmatiek, doen liever hier en daar een greep. Art. 36 was voor onze vaders een gewichtig stuk, dat blijkt ook uit de Statenvertaling. Bij 2 Kron. 14 : 5 lezen we: *want hij had den zuiveren godsdienst (die den stoel der koningen verzekert) in zijn land hersteld en vernieuwd.* Op dezelfde wijze spreekt de rand bij 2 Kon. 18 : 4 van het reformeren en herstellen van de zuivere godsdienst.

Bij Jes. 49 : 23 staat aangetekend: *De zin is, dat de koningen niet alleen zich tot de gemeente van Christus zullen vervoegen, maar zij zullen ook hun macht en autoriteit gebruiken tot aanwas en bescherming daarvan.*

Rom. 13 : 1 wordt gebruikt om uit te spreken, dat ook de kerkendienaren aan de overheid onderworpen zijn.

Van betekenis is wat we bij Luk. 19 : 9 lezen: *Dat is huisgezin, alzo de huisvader in Christus gelovende het gehele huisgezin in het verbond ook gerekend wordt volgens de belofte.*

Gen. 17 : 7; Hand. 2 : 39; en 16 : 15, 33, *tenzij, dat ze door hun ongelovigheid deze genade verwerpen.*

In 2 Kor. 13 : 13 vinden de kanttekenaren een klaar getuigenis van de Heilige Drievuldigheid, hoewel de orde der Personen er niet wordt gesteld, gelijk Matth. 28 :

19, op welke plaats een dergelijke aantekening ontbreekt. Trouwens, dit mogen we hier wel opmerken tussen haakjes, er is niet veel regelmaat in het plaatsen der kanttekeningen te ontdekken. Waar men er zeker een zou verwachten, ook omdat er gelegenheid was om een dogma te schragen of een dwaling te bestrijden, ontbreken ze en onverwacht stuit men op een zuiver dogmatische opmerking. Juist dat onverwachte laat zien, in welke gedachtekring de Statenvertalers zich bewogen.

Doch we gaan nog even verder, Fil. 2 en Col. 2 bieden in de kanttekeningen schier een volledige Christologie, zo breed, dat we haar hier niet durven af te schrijven. Men vergunne ons echter, in verband met het bekende dogmatische strijdpunt, op te nemen, wat bij Fil. 2 : 7 staat: *Grieks verijdeld, of ledig gemaakt. Dat is heeft het gebruik zijner Goddelijke heerlijkheid voor een tijd om het werk onzer verlossing in den staat der nederigheid te volbrengen, gelijk als afgelegd en zich daarvan gelijk als ledig gemaakt en in zijne menselijke natuur verborgen gehouden, alleen enige kleine stralen daarvan door zijn wonderwerken en anderszins al te met latende schijnen.*

De opmerkingen bij Joh. 1 : 14 en Rom. 8 : 3 gaan in dezelfde richting en bij de eerstgenoemde plaats wordt bepaald ook *de enigheid des Persoons* uitgesproken. Bij Rom. 1 : 19 lezen we, dat de woorden *hetgeen van God kennelijk is* moeten worden verstaan van hetgeen de mens zonder Gods Woord uit de natuur weten kan.

In de kanttekening op 1 Kor. 4 : 6 vindt men het verschil tussen wat onze vaderen noemden *de zaaksgerechtigheid en de gerechtigheid voor God* beschreven.

Bij 2 Kor. 3 : 6 lezen we een omschrijving van het verbond der genade. En een andere bij hetzelfde vers leert, *dat het evangelie niet werkt, indien het niet gepaard gaat met Gods Geest.*

Bij 1 Kor. 11 : 19 staat een merkwaardige opmerking over het ontstaan van ketterij en wordt haar karakter getekend.

Waar toe zullen we verder gaan? Het behoeft niemand enige moeite te kosten om in de kanttekeningen de gehele *Gereformeerde dogmatiek* te vinden. Wie naleest, wat er bij de brieven is aangetekend, heeft daar reeds de bewijzen voor het grijpen.

We hebben de vraag trachten te beantwoorden, welk was het theologisch standpunt van de Statenvertalers blijkens hun vertaling. De vraag is niet moeilijk te beantwoorden. Zowel op grond van hetgeen aan de Statenvertaling is voorafgegaan, als van wat we in de vertaling en met name in de kanttekeningen vinden, moet het antwoord luiden: *De Statenvertalers waren Gereformeerde theologen.*

DE TAAL VAN DE STATENBIJBEL

DOOR

J. HEINSIUS

1. Inleiding

Wil men het belang der zgn. Statenoverzetting van den Bijbel als „taal-monument” van de eerste helft der 17de eeuw leren kennen, dan dient men aan verschillende onderwerpen zijn aandacht te schenken.

Een er van is de uitdrukkingswijze en de zinsbouw, in het algemeen gesproken, vergeleken met die zelfde zaken in de taal welke destijds in de Nederlandse Gereformeerde Kerken als bijbeltaal gold. Voorts moeten enige syntactische bijzonderheden worden beschouwd in vergelijking met de genoemde bijbeltaal en met het destijds in geschreven taal geldende gebruik. Dan moet de klankleer onderzocht worden in verband met het laatstgenoemde gebruik; evenzo de buigingsleer - verbuiging en vervoeging - in hetzelfde verband, en insgelijks enkele gevallen van woordvorming.

Een ander onderwerp dat onze aandacht behoort te hebben, is de woordkeuze in vergelijking met de woordkeuze in de taal die tot dusver als bijbeltaal gold. Ik bedoel natuurlijk niet, of de vertalers de juiste woorden hebben gekozen om de grondtekst in het Nederlands weer te geven: dat is een kwestie van „vertaaltechniek”, en het onderzoek daarnaar is de taak van autoriteiten op het gebied van Hebreeuws en Grieks. Wat ik bedoel is: hoe was de keuze der woorden in het kader van de geschiedenis van het *Nederlandse* woordgebruik en wel het woordgebruik in bijbeltaal?

Moeten wij dus voor enkele onderwerpen de taal van de Statenbijbel vergelijken met die waarvan de auteurs van ernstige geschriften,⁶⁷ voornamelijk prozageschriften, in het einde der 16de en het begin der 17de eeuw zich bedienden, voor andere moeten wij een vergelijking maken met de bijbeltaal der Gereformeerden in die tijd. De Statenoverzetting moest de bijbel dien men tot dusver in de Nederlandse Gereformeerde Kerken placht te gebruiken, de zgn. Bijbel van Deux-Aes,⁶⁸ vervangen. Uit deze laatste hadden de Gereformeerden van dien tijd hun Bijbelkennis opgedaan, hij was het die ook door de Overzetters en Overzieners van de Statenbijbel tot dusver in hun ambtelijke bediening — bijna alle waren predikant, een paar professor theologiae — was gebruikt: het spreekt dus vanzelf dat hetgeen tot 1637 toe in de Nederlandse Gereformeerde Kerken als bijbeltaal gold, in den Deux-Aesbijbel, „onse Vulgata” of „nostra vulgata” zoals de Statenoverzetters zelf hem noemen,⁶⁹ is te vinden. Trouwens de Dordse Synode zelf had besloten dat men „uit de

⁶⁷ Dus niet de schrijvers van blijspelen, kluchten enz., die immers veelal dagelijkse omgangstaal of volksspraak gebruikten.

⁶⁸ Zo genoemd naar een kanttekening bij Nehemia 3 : 5, waar men leest: „De armen moeten het cruyce dragen, de rijke en geven niets, *deux aes* en heeft niet, six cinque en gheeft niet, quater dry die helpen vrij”. Deze kanttekening heeft veel aanstoot gegeven, maar is toch in de meeste uitgaven te vinden. De genoemde bijbel is het eerst in 1562 te Emden gedrukt, en is volgens het thans algemeen aanvaard gevoelen door den uit Vlaanderen uitgeweken Emdense predikant Godfried van Wingen bewerkt: grondslag van die bewerking was de bijbelvertaling van Luther. Nadien is hij vele malen herdrukt, waarbij de tekst — niet altijd de kanttekeningen enz. - vrijwel onveranderd bleef.

⁶⁹ Bijv. *De „Resolutien”* enz. (zie blz. 147 noot 2), blz. 1 en 3.

oude vertaling alles (zou) behouden, wat zonder schade voor de waarheid en de zuiverheid en eigen-aardigheid van de Nederlandse taal kon behouden blijven".⁷⁰

Natuurlijk biedt de Statenbijbel ons lang niet altijd dezelfde inhoud als de Bijbel van Deux-Aes: men had de nieuwe overzetting juist ondernomen omdat de oude - sedert lang reeds⁷¹ - niet meer voldoende werd geacht, en men een bijbel wenste, welke direct uit de originele talen was overgebracht, „Sijnde onse gemeyne Nederlandsche Oversettinge niet anders, dan een Oversettinge, uyt Lutheri Hoochduytsche Oversettinge, die by sijn leven soo veel te doen ende te bestellen heeft gehad met predicken, boecken te schrijven, te reformeren, ordre te stellen, etc. dat hy sich niet gantschlijck en heeft kunnen tot het werck der Translatie ('t welck wel eenen geheelen mensche, ja meer dan eenen, verheyscht) te (*sic*) begeven”, zoals het ergens aardig wordt uitgedrukt.⁷² De oorzaken der verschillende overzettingen zullen zijn óf het feit dat de Statenoverzetters een zooveel mogelijk letterlijke vertaling hebben willen geven, óf dat zij een andere lezing van de grondtekst hebben gevolgd, óf dat zij een andere - en dan allicht een betere - opvatting hadden van hetgeen er in 't origineel stond dan Luther. Zulke plaatsen met sterk afwijkende lezingen kunnen natuurlijk voor ons doel niet dienen.

Het spreekt vanzelf dat ik er niet aan kon denken, in den korten tijd die mij ter beschikking stond den gehelen tekst van de Statenbijbel door te lezen en voorzover nodig met die van D.-A. te vergelijken: ik heb dus op een groot aantal plaatsen grepen gedaan, en het aldus verkregen uitgebreid door onderzoek van bepaalde woorden en met hetgeen op andere wijze mijn aandacht trok. Op die manier heb ik voldoende materiaal gekregen om het belang van de - Statenbijbel als taalmonument van zijn tijd in het licht te stellen.

In de volgende bladzijden zal men de taal behandeld vinden van de Canonieke Boeken van het O. en N.T.: deze zijn verreweg het meest gelezen en voor de taal van de Statenoverzetting het meest karakteristiek, en hebben dus het grootste belang. Van de Apocriefe Boeken, die door de Reviseurs minder nauwkeurig zijn nagezien, en van de kanttekeningen, die geen speciale bijbeltaal bevatten en op enkele punten - bijv. het gebruik van vreemde woorden - met minder zorg zijn bewerkt, wordt slechts nu en dan melding gemaakt.

De bewerkers van de Statenbijbel hebben de taal waarin zij het boek schreven, als een zaak van groot belang beschouwd. In 1628 zijn de „Oversetters” („Translateurs”, „Interpreten”) van beide Testamenten bij elkaar gekomen om over verschillende taalkwesties - voornamelijk kwesties van spelling en buiging - te beraadslagen en te besluiten. Daarna hebben zij nog „privatim” een aantal opmerkingen gemaakt. Toen in 1633 de tijd was aangebroken om de vertaling van het O.T. na te zien en de tekst definitief vast te stellen, hebben zij hun besluiten en opmerkingen aan het oordeel van

⁷⁰ Kaajan, *De Pro-acta der Dordtse Synode in 1618*, Rotterdam 1914, blz. 85 en noot 1 ald. (3) Zie bijv. het sterk afkeurend oordeel van Marris van St. Aldegonde, bij Van Toorenenbergen, *Ph. van Marnix, Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*, 's-Gravenhage 1871 vlgg., dl. 2, blz. XLIV.

⁷¹ Ongeveer in dezelfde bewoordingen drukte zich later de franeker hoogleraar Sixtus Amama uit (Wijminga, *Festus Hommius*, Leiden 1899, blz. 318). En de Synode van Dordrecht zelf oordeelde niet gunstiger: „infinita, quibus vetus haec versio scaturit, menda” (aangehaald in Kaajan, a.w., blz. 84).

⁷² T.w. in een „Cort verhael van sulcx als sich heeft toegedragen belangende het werck der Translatie onses Nederlandsen Bijbels uyt de Hebreeuwse ende Griecsche talen” (Hs. in het Oud Synodaal Archief te 's-Gravenhage: Catal. Janssen no. 8, omslag no. 21. Dit handschrift wordt uitgegeven in de vierde, geheel aan de Statenvertaling gewijde aflevering van het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, deel 29, September 1937, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. Ook afzonderlijk verkrijgbaar).

de „Overzieners” („Reviseurs”, „Revisores”) van dat deel van de bijbel onderworpen, die „met de meeste stemmen geconcludeert ende oock enige observatien daerby gevoecht” hebben. Tenslotte hebben nog in 1634 de Reviseurs van het N.T. zich met het spellingboekje, zoals een hunner het noemde,⁷³ beziggehouden en er enige wijzigingen in aangebracht.⁷⁴

Dit alles neemt niet weg, dat we meer dan eens in de Statenbijbel afwijkingen aantreffen van hetgeen de bewerkers zich hadden voorgenomen te schrijven.

2. Over de uitdrukkingwijze en de zinsbouw van de Statenbijbel in het algemeen

De Translateurs en Reviseurs, door de Nationale Synode te Dordrecht benoemd, hebben volgens de opdracht, hun door die synode gegeven,⁷⁵ hun taak zo opgevat, dat zij zoveel mogelijk letterlijk de oorspronkelijke tekst hebben weergegeven. „Wy zijn gebleven by de woorden, ende ordre der woorden des Hebreuwschen Texts, so na ende naeuwe alst ons enichsins is mogelick geweest”, zeggen de bewerkers van het O.T. in het, in noot 4 op blz. 146 genoemde „Cort verhael”. En die van het N.T. konden het hun stellig nazeggen. Of het belang der Kerken hiermee gediend was, mogen de theologen uitmaken; in het belang der Nederlandse taal was deze wijze van doen zeker niet. De plaatsen waar de letterlijke vertaling in meerdere of mindere mate strijdt tegen het Nederlandse idioom zijn voor het grijpen,⁷⁶ en het moet gezegd: herhaaldelijk heeft de Deux-Aesbijbel op de overeenkomstige plaatsen bewoordingen die, uit 't oogpunt onzer taal bezien, de voorkeur verdienen. Zo beschouwd kan de Statenvertaling geen verbeterde vertaling heten.

Enige voorbeelden mogen het hier gezegde illustreren:

Gen. 1 : 4 *Godt sagh het Licht, dat het goedt was.* — D.-A.: *Godt sach dat het Licht goet was.*

Gen. 30 : 36 *tussen hem, ende tussen Jacob.* — D.-A.: *tussen hem ende Jacob.* En zo passim.

2 Sam. 3 : 37 *dat het van den Koningh niet en was, dat men Abner gedoot hadde* (de kanttekening verduidelijkt: „dat het des Koninghs raet ende wille gantsch niet geweest en was”). — D.-A.: *dat het van den Coninc niet en quam, dat Abner ... gedoodt wert.*

1 Kon. 2 : 8 *Soo ick hem met den sweerde doode!* (de kantt. vult aan: „[Godt straffe my] of, [doe my dit ofte dat.]”). — D.-A.: *ick en wil u niet dooden met den zweerde.* Dergelijke eden ook bijv. Gen. 14:23; 26:29; Ps. 95 : 11; Marc. 8:12.. — D.-A. heeft daar telkens een meer Nederlandse uitdrukkingwijze.

1 Kon. 2 : 9 *houdt hem niet onschuldigh, dew ijle ghy een wijs man zit.* — D.-A.: *Ghy ... laett hem niet onschuldigh sijn, want ghy sijt een wijs man.*

1 Kon. 2 : 13 *Is uwe komste vrede?* — D.-A.: *Coemdy oock met vreden?*

⁷³ „Libellus orthographicus”: de benaming is van L. G. van Renesse, in zijn *Commentariolus historicus*: zie *De „Resolutien”* enz. (zie volgende noot), blz. 25.

⁷⁴ De „Resolutien” der Translateurs en Reviseurs zijn in het laatste kwart der 18de eeuw uitgegeven door N. Hinlópen in de bijlagen van zijn *Historie van de Nederlandse Overzettinge des Bijbels*, 1S^o dr. Leyden 1777; 2de dr. Amsterdam 1792; voorts door mij onder de titel *De „Resolutien” betreffende de taal van de Statenbijbel met de bijbehorende stukken*, Groningen-Den Haag 1919.

⁷⁵ Zie Kaajan, *Pro-acta*, blz. 86; „zelfs moeten de Hebraïsmen en Graecismen in de nieuwe vertaling behouden blijven” (t.a.p.).

⁷⁶ Men zij er op bedacht dat een uitdrukking, doordat ze uit de Statenbijbelin algemeen gebruik is gekomen, ons vertrouwd in de oren kan klinken terwijl zij toch geen normaal Nederlands is; zoo bijv. *goed zijn in iemands ogen; voor iemands aangezicht* i. pl. v. „vóór hem”.

1 Kon. 2 : 14 *Ick hebbe een woort aen u.* — D.-A.: *Ick hebbe wat met u te spreken.*
 Job 2 : 3 *wijckende van het quade.* — D.-A.: *ende vermijdt het quaet.*
 Job 3 : 6 *Die selve nacht, donckerheyt neme haer in.* — D.-A.: *Een donckerheyt moet dien nacht innemen.*
 Marc. 10 : 39 *Wy kunnen.* — D.-A.: *Wy connent.*
 Luc. 12 : 15 *niet ..., dat yemant leeft uyt sine goederen.* — D.-A.: *niemant leeft van sine goeden.*
 Luc. 12 : 55 *Daer sal hitte zijn.* — D.-A.: *Het sal heet worden.*

Herhaaldelijk bezigt de Statenbijbel een abstract zelfstandig naamwoord waar D.-A. een andere uitdrukkingwijze meer in overeenstemming met ons taaleigen vertoont. Zoo bijv. 2 Chron. 3 : 3 *dese zijn de grontleggingen van Salomo*, tegenover *also leyde Salomo den gront.*

Job 3 : 4 *Die ... dagh zy duysternisse t.o. Den . . . dagh moet duyster sijn.*

Spr. 2 : 13 *weghen der duysternisse t.o. duystere weggen.*

Klaagl. 3 : 4 *Ick ben ... tot belacchinge geworden* (de kantt. verduidelijkt: „een materie van belacchinge ende bespottinge”) t.o. *ick ben eenen spot.*

Maar niet zelden ook verkiest de Statenbijbel een vrijer vertaling boven het gebruik van zo'n abstractum, zoals Gen. 8 : 21 *dien lieflicken reuck* (kantt. „Hebr. den reuck der ruste, ofte, rustmakende”; D.-A.: *den lieflicken reucke*);

Levit. 10 : 4 *ongesuerde koecken* (kantt. „Hebr. koecken der ongesuertheden”; D.-A.: *koecken . . . onghehevelt*);

2 Kon. 19 : 25 *van oude dagen af* (kantt. „Hebr. van dagen der oudtheyt”; D.-A.: *van tienbegin*).

Zeer gewoon is in de Statenbijbel het gebruik van tegenwoordige deelwoorden ter letterlijke vertaling van den grondtekst, o.a. in het N.T. de typen „gemaakt hebbende”, „gelezen zijnde”, ter vertaling van een Grieks *participium aoristi*, terwijl het normale Nederlands zich daarvan slechts spaarzaam bedient⁷⁷ en gewoonlijk aan andere middelen, bijv. een bijzin of een nevenschikte zin met *en*, de voorkeur geeft. Ook in dit opzicht is er een groot verschil tussen de beide vertalingen: de Deux-Aesbijbel heeft veel minder deelwoorden. Enkele voorbeelden van partt. praess. in de Statenbijbel mogen volstaan:

Dan. 3 : 7 *alle volckeren . . . neder vallende, aenbaden het gouden beelt* (D.-A.: *alle volcken ... (vielen) neder, ende batten dat gulden beeldt aen*).

Dan. 4 : 14 *een heylige ...; Roepende met kracht, ende aldus seggende* (D.-A.: *een heyligh Wachter . . . Die riep luyde, ende sprack alsoo*).

Matth. 3 : 3 *De stemme des roependen in de woestijne* (D.-A.: *De stemme des genen die roept*).

Matth. 3 : 16 *Jesus gedoopt zijnde, is terstont opgeklommen* (D.-A.: *doe Jesus ghedoopt was, quam hy terstondt op*).

Matth. 4 : 3 *de versoecker tot hem gekomen zijnde, seyde* (D.-A.: *de versoecker quam tot hem, ende sprack*).

Matth. 4 : 4 *hy antwoordende seyde* (D.-A.: *Doe antwoorde hy, ende seyde*).

Luc. 14 : 3 *Jesus antwoordende seyde* (D.-A.: *Jesus antwoorde, ende seyde*).

Joh. 19 : 2 *de krijghsknechten een kroone van doornen gevlochten hebbende, setteden*

⁷⁷ Wel is het gebruik in geschriften der 17de eeuw waarin de klassieke talen op het schrijven in het algemeen, en daarbij het Frans op de stadhuistaal in 't bijzonder, zooveel invloed hadden, niet zoo spaarzaam als bijv. in de 19de: zie Overdiep, *Zeventiende-eeuwsche Syntaxis*, Groningen 1935, blz. 349 volg.

die op sin hooft (D.-A.: . . . vlochten . . . , ende settense enz.).

Daar is voorts in het O.T. het deelwoord *seggende*, dat honderden malen in de Statenbijbel voorkomt, terwijl D.-A., zoo niet altijd, in ieder geval tallooze keeren een andere uitdrukkingwijze bezigt (bijv. Gen. 1 : 22 *Godt . . . seghendese, ende sprack*; Exod. 3 : 16 *De Heere is my verschenen . . . , ende heeft geseyt*; Num. 21 : 21 *Israel sandt boden tot Sihon . . . , ende liet hen seggen*; Neh. 6 : 7 *die van u uytroepen sullen . . . ende segghen*; Jerem. 2 : 2 *predickt . . . , ende spreeckt*; Ezech. 13 : 10 *dat sy mijn volck verleyden, ende segghen*).

Ook in het N.T. van de Statenbijbel komt *seggende* zeer veel voor, maar hier heeft ook de D.-A.-bijbel het herhaaldelijk, schoon minder vaak. In de Statenbijbel leest men het bijv. Matth. 26 : 65 en 69, terwijl D.-A. in het eerste vers *segghende* heeft, in het tweede *ende seyde*.

Toch is althans in het N.T. van de Statenbijbelomschrijving van een participium niet zeldzaam; bijv. Matth. 11 : 4 *Jesus antwoordde ende seyde tot haer: Gaet henen ende boodtschapt enz. D.-A.: antwoorde, ende seyde hen: Gaet, ende boodtschapt enz.*; 15 : 25 en 26 *Ende sy quam ende aenbadt hem, seggende . . . Doch hy antwoordde ende seyde.*D.-A. als Statenbijbel.

Zelfs komt het nu en dan voor, dat de Statenbijbel een participium omschrijft en D.-A. het behoudt; zo Marc. 6 : 34 *schapen die geen en hebben t.o. schapen, geen Herder hebbende*.

2 Petr. 1 : 4 *na dat ghy ontvloten zijt* kantt.: „Of, soo ghy maer ontvloten zijt”; t.o. *ontvloten zijnde*. Ofwel D.-A. vertaalt andere woorden door participia, als 2 Petr. 2 : 8 *Sende ende hoorende* Statenbijbel: *door 't sien ende hooren*.

On-ederlands zijn ook de accusativi cum infinitivo op plaatsen als de volgende, waar D.-A. zich meer volgens ons idioom uitdrukt: 2 Chron. 1 : 15 *de Koningh maeckte . . . het gout in Jerusalem te zijn, als steenen t.o. de Coninck maeckte . . . des Gouts te Jer. so veel, als de steenen*.

1 Cor. 12 : 3 *segghen Jesum den Heere te sin* t.o. *segghen dat Jesus de Heere is*.

2 Petr. 1 : 13 *ick achte het recht te zin . . . , dat ick u opwecke door vermaninge t.o. ick achte het recht . . . u lieden met vermaninghe te verwecken*.

Openb. 2 : 20 *Jezabel, die haer selven seght een prophetesse te zijn t.o. Jesabel, die seyt, dat sy een Prophetersse is*.

Een door de Statenbijbel in deftig Nederlands vrij gebruikelijk geworden hebraïsme, waartegen van idiomatisch standpunt weinig is in te brengen, is het bezigen van een genetivus plur. ter aanduiding van een hoge graad, zoals in Gen. 9 : 25 *een knecht der knechten*; Lev. 2 : 3 *eene heyligheyt der heyligheden*; Ps. 136 : 2 en 3 *den Godt der goden, den Heere der heeren*; Pred. 1 : 2 *Ydelheyt der ydelheden*; enz. D.-A. handelt hierin verschillend: *een knecht aller knechten; het aller heylichste; den Gode aller goden, den Heere aller Heeren; Alle dinck is gantsch ydel*.

Hoogl. 1 : 1 heeft de Statenbijbel vertaald *Het Hooge Liedt*: in dezen vorm was nu eenmaal de titel van dit bijbelboek bekend. Daarbij de kantt. „Hebr. het Liedt der Liederen”. D. A.: *Een hooghe Liedt*.

Terwijl de D.-A.-bijbel in Gen. 1 : 1 geeft *In den beghinne schiep God Hemel ende aerde*, vertaalt de Statenbijbel woordelijker *den Hemel ende de Aerde*; beide overzettingen zijn idiomatisch juist. Doch ook in het vertalen van het lidwoord, in zulke verbandingen waarin ons taalgebruik het lidwoord toelaat maar - niet bepaald

vereist, hebben de Statenoverzetters vreemd genoeg geen consequentie betracht: bijv. Gen. 4 : 12 lezen wij *op aerden* en 4 : 14 *op der aerde*, terwijl het Hebreeuws op beide plaatsen het lidwoord heeft; D.-A. heeft beide keren *op aerden*.

In het N.T. hetzelfde: ook daar Matth. 28 : 18 *in hemel ende op aerden* en Luc. 9 : 3 *op Aerden*, waar het Grieks het lidwoord heeft, maar meestal overeenstemming met het origineel. D.-A. is hier evenmin consequent.

3. Syntactische bijzonderheden.

Het feit, in het vorige hoofdstuk gesignaleerd, dat de tekst van de Statenbijbel wat zijn uitdrukkingwijzen en zijn zinsbouw in 't algemeen betreft meer vertaald Hebreeuws en Grieks dan Nederlands is, maakt hem voor een enigszins volledige syntactische behandeling ongeschikt. De bespreking zijner syntaxis moet zich dan ook bepalen tot enkele losse opmerkingen over punten die een karakteristiek geven van zijn verhouding tot de min of meer verheven schrijftaal van het eind der 16de en het begin der 17de eeuw en in 't bijzonder tot de toen gangbare bijbeltaal. Over het algemeen kan worden geconstateerd dat de Statenvertalers getracht hebben, de bijbeltaal op de hoogte van hun tijd te brengen en dus archaïsmen te vermijden. Dit feit zullen wij later bij de behandeling van het woordgebruik, wellicht in nog sterker mate dan in dit hoofdstuk, terugvinden. Maar evenals daar zullen wij ook hier ontwaren dat er geen regel zonder uitzonderingen is.

Enige werkwoorden die oorspronkelijk onpersoonlijk waren, maar in de latere middeleeuwen ook reeds begonnen persoonlijk gebruikt te worden, vindt men in de Statenbijbel nog als impersonalia gebruikt. Bijv. *dorsten*, niet alleen in het kruiswoord *my dorst* (ook in D.-A.), maar ook o.a. Richt. 15 : 18; Ruth 2 : 9; Joh. 4 : 14; Rom. 12 : 20. Daarnaast het persoonlijk gebruik bijv. Ps. 42 : 3; Jes. 49 : 10 (overgenomen Openb. 7 : 16), Matth. 5 : 6. Op bijna alle plaatsen sluit zich de Statenbijbel bij D.-A. aan. Ook *hongereren* komt in de Statenbijbel enkele malen onpersoonlijk voor (bijv. Ps. 50 : 11; Jes. 8 : 21; Matth. 12 : 3; Luc. 4 : 2) maar vaker persoonlijk; D.-A. kent die beide gebruikswijzen eveneens.

Berouwen komt herhaaldelijk onpersoonlijk voor, en wordt dan geconstrueerd met *over* (bijv. Exod. 32 : 14; 2 Sam. 24 : 16; Jerem. 26 : 13), terwijl we één maal (Richt. 2 : 18) lezen *het berouwede den Heere hares suchtens halven*; ook volgt er wel een bijzin die met *dat* begint, wat een overgang tot een persoonlijke constructie kan wezen; en zelfs komen *yet* (1 Sam. 15 : 29) en *sulcks* (Amos 7 : 3, 6) als subject voor. D.-A., die naast *berouwen* meermalen *rouwen* bezigt, heeft eveneens de constructie met *over* en bijzinnen met *dat*, en als subjecten niet alleen *wat*, *dat*, maar ook *dat boose* (Exod. 32 : 14), *het of dat quaet* (1 Chron. 21 : 15; Jerem. 26 : 13, 20; Jona 3 : 10); ja zelfs met overgang van het oorspronkelijke object tot subject: *De Heere . . . sal Hem niet berouwen* (Ps. 110 : 4). Het moet gezegd worden dat de Statenbijbel in dezen ietwat chaotische toestand van de oude bijbeltaal meer orde heeft geschapen en wel in archaïserende richting. Tenslotte heeft de jongere taalontwikkeling aan het persoonlijk gebruik, dat reeds in D.-A. niet zeldzaam was, dan ook de zege verschaft.

Het lust my (enz.) staat in de Statenbijbel vier maal (waarvan drie keer in het Hoogl. in dezelfde zinswending), bovendien nog twee maal gevolgd door een infinitief met *te*; een persoonlijk werkwoord *lusten* vijf maal. D.-A. kent het onpersoonlijke twee maal in het Hoogl., voorts één keer gevolgd door *te* + inf.; en het persoonlijke (*ghe*)-*lusten* twee maal. Overigens bezigt die oude vertaling verschillende werkwoorden

(*begheeren, wenschen* enz.): de Statenbijbel heeft de verdienste hetzelfde Hebreeuwse woord steeds op dezelfde wijze vertaald te hebben maar daarmee het oude onpersoonlijke gebruik nauwelijks begunstigd.⁷⁸

Gebreken, dat al in de middeleeuwen zeer dikwijls persoonlijk werd vervoegd, is in de Statenbijbel (waarin het trouwens maar enkele malen voorkomt) ook meestal persoonlijk; als impersonale met een genetiefobject - een constructie die in de 17de eeuw behalve in een ouderwetse rechtsformule⁷⁹ niet meer voorkomt - treffen we het aan 1 Kon. 4 : 27 *Die Bestelmeesters . . . versorghden den Koningh Salomo ...; sy en lieten geen es dinghs gebreken. (D.-A. vertaalt hier anders).*

Ook *ontbreken* is in de Statenbijbel meestal een persoonlijk ww.; daarnaast komt het nog bekende *het ontbreeckt (aen -)* voor.

Wat betreft het al of niet reflexief gebruik van sommige werkwoorden merken we in de Statenbijbelander, althans ten dele nieuwerwets, taalgebruik op dan in D.-A. Bijv.: het oude, in 't Middel-Nederlands niet zeldzame *hem vreesen*, komt nog vaak in den D.-A.-bijbel voor; in de Statenbijbel maar 9 keer. Intransitief vinden we *vreesen* in D.-A. ook wel, bijv. Matth. 2 : 22 en Marc. 6 : 50; op laatstgenoemde plaats is het in de Statenbijbeltoevallig juist reflexief.

In de oude vertaling leest men steeds *hem lenen* (= *niti*); de Statenbijbel heeft altijd het intrans. *lenen*. — Een intrans. *wentelen* (ons nog bekend in *om zijn as wentelen*) komt in D.-A. voor Marc. 9 : 20, voorts enkele malen *hem wentelen*; de Statenbijbel kent alleen *sich wentelen*. — Terwijl D.-A., naast het veel gewoner *hem verblijden*, enkele keren (Luc. 1 : 14; 1 Cor. 12 : 26) een intrans. *verblijden* bezigt, vinden we in de Statenbijbel altijd *sich verblijden*. — *Vermeerderen* staat in D.-A. enkele malen (Gen. 6 : 1; Deut. 8 : 13; 2 Sam. 15 : 12) reflexief, in de Statenbijbel alleen Nah. 3 : 15; het gewone woord is in de oude vertaling trouwens *vermeeren*, dat in de Statenbijbel niet voorkomt; deze heeft passim *vermenighvuldigen*, dat daar wel intrans., maar nooit reflexief is. — *Versamelen* staat in D.-A. nu en dan intrans. (bijv. Marc. 10 : 1); in de Statenbijbel is dat gebruik zeer zeldzaam (Jos. 22 : 11; 2 Kon. 23 : 1; Jerem. 5 : 7; 12 : 9); terwijl *sich versamelen*, vooral in de Statenbijbel, veel meer voorkomt.

Oudtijds kon het doel, met 't oog waarop een handeling plaats had, worden uitgedrukt door een infinitief met voorafgaand *te*; later is men *om te* gaan bezigen.⁸⁰ De Deux-Aes-bijbel heeft nog herhaaldelijk *te*; de Statenbijbel is ook hierin nieuwerwets, dat hij 't gewoonlijk door *om te* vervangt. Bijv. Num. 4 : 20 *sy en sullen niet in komen, om te sien als men het heylichdom inwint t.o. Zy ... en sullen daer niet ingaen, te sien onbedeckt het Heylichdom.*

Jos. 2 : 2 *mannen (zijn) gekomen ..., om dit lant te doorsoecken t.o. mannen (sin) . . . gecomen ..., het la^pt te verspieden.*

Richt. 2 : 6 *soo waren de kinderen Israëls henen gegaen ..., om het lant erflick te besitten t.o. als ... de kinderen Israels wech ghetoghen waren . . ., het landt in te nemen.*

Richt. 3 : 4 *Dese dan waren, om Israël door haer te versoecken t.o. Deselve bleven, Israel aen hen te versoecken.*

⁷⁸ Zie overigens voor het onpers. en pers. gebruik in de 17de eeuw het *Woordenb. der Ned. Taal i. v. LUSTEN*, en voor de verbinding met *te* + inf. ook voorbeelden bij Overdiep, *Zeventiende-eeuwsche Synt.*, blz. 401.

⁷⁹ Zie *Woordenb. der Ned. Taal* IV, 490.

⁸⁰ Zie voorbeelden van het oude gebruik *Woordenb. der Ned. Taal* XVI, 1084 onder 2, a), en één zeker voorbeeld bij Overdiep, *Zeventiende-eeuwsche Synt.*, blz. 398.

1 Kon. 2 : 19 *Soo quam Bathseba tot den Koningh Salomo, om hem ... aen te spreken t.o. Bath Seba quam in totten Coninck Salomo, met hem te spreken; dese zijn de grontleggingen van Salomo, om het Huys Godes te bouwen t.o. also leyde Salomo den gront, te bouwen het huys Gods.*

Soms echter behoudt de Statenbijbel de oude constructie: Richt. 1 : 9 *daer na waren de kinderen van Juda afgezogen, te krijgen tegen de Canaaniten (D.-A.: Daer na togen de kinderen Juda af, te krijghen).*

De bekende enclitische achtervoeging van een persoonlijk voornaamwoord achter *ja* en *neen* bij antwoorden op vragen, komt in het N.T. bij het laatstgenoemde woord voor Luc. 13 : 3 en 5 *Meynt ghy dat dese Galileers sondaers zijn geweest ...? Ick segge u, Neense ... meynt ghy dat dese schuldenaers zin geweest ... ? Ick segge u, Neense.* D.-A. heeft daar *Neen*. Naar men weet, komt de achtervoeging ook in de Catechismus der Nederlandse Gereformeerde Kerken, de Heidelbergse Catechismus, herhaaldelijk voor; als versterking van het enkele *ja* of *neen* was ze daar zeer op haar plaats. De toepassing er van in Lukas waar noch het origineel, noch de oude vertaling er aanleiding toe gaven, zal dan ook allicht aan 't kerkelijk gebruik zijn toe te schrijven.

De dubbele ontkenning (*en — niet, en — niemand* enz.), waarnaast reeds in 't eind der middeleeuwen, door weglating van *en*, de enkele opkomt, is, gelijk bekend, tot in de 17de eeuw veel gebezigd, en ook daarna nog wel blijven bestaan, inzonderheid in dialecten. De D.-A.-bijbel en de Statenbijbel gebruiken de dubbele en enkele ontkenningen door elkaar; de Statenbijbel meer de dubbele, D.-A. de enkele. Enige steekproeven leidden tot de uitkomst dat in de Statenbijbel het aantal dubbele ontkenningen tot het aantal enkele ongeveer staat als 13 : 2, en in D.-A. ongeveer als 3 : 2, terwijl het aantal dubbele ontkenningen in de Statenbijbel tot dat in D.-A. ongeveer staat als 13 : 9, het aantal enkele ongeveer als 1 : 3. De Statenbijbel blijkt dus in dezen wat ouderwetscher te zijn dan zijn voorganger.

Omtrent het gebruik van hoofd- en bijzin zij vermeld, dat het, in oudere taal veel voorkomende, onderschikkende voegwoord *want* nog enige malen in de Statenbijbel wordt aangetroffen naast het veel en veel gewonere nevenschikkende *want*; zoo bijv. afwisselend in een kort bestek 1 Kon. 2 : 15 *want het van den Heere hem geworden is*; 17 *want hy en sal u aengesichte niet afwijsen*; 20 *want ick en sal u aengesicht niet afwijsen*; 22 *want hy mijn broeder is*; 26 *want ghy zijt een man des doots*; 28 *want Joab hadde sich gewendt*. Voorts 1 Kon. 3 : 2 *want geen Huys den name des Heeren gebouwt en was*. Marc. 8 : 2 *want sy nu drie dagen by my gebleven zijn*. Op de eerstgenoemde plaatsen heeft D.-A. óf het nevenschikkende *want* óf een andere vertaling; op die uit Marc. het hypotactische, gelijk ook Joh. 16 : 4, 21; 17 : 14, waar de Statenbijbel *om dat* en *dewijle* vertaalt.

Het gebruik van een 4de naamval in plaats van een 1ste, in de middeleeuwen, de zestiende en de eerste helft van de 17de eeuw zo gewoon, treft men ook nog in de Statenbijbel aan. Hier volgen enige voorbeelden. Gen. 8 : 13 *den aerdbodem was gedrooght*. — Gen. 17 : 5 *uwen naem en sal niet meer genoemd worden Abram* (er volgt: *maer uwe naem sal wesen Abraham*; hier heeft D.-A. *Abraham sal uwen naem sijn*. Richt. 21 : 5 *daer was een groten eedt geschiet*. — 1 Kon. 2 : 32 *daer het mijnen vader David niet en wiste*. — 2 Kon. 10 : 2 *wanneer nu desen brief tot u sal gekomen zijn*. — 1 Chron. 27 : 24 *om datter ... eenen groten toorn over Israël ge-komen was*. —

Job 39 : 19 *haren arbeyt is te vergeefs*. — Job 4 : 12 *sijnen adem sou de kolen doen vlammen*. — Pred. 7 : 4 *een levendigen hont is beter dan een doode leeuw*. — Hoogl. 7 : 2 *geenen dranck en ontbreekt*. — Jes. 66 : 22 *gelijck als dien nieuwen hemel, ende die nieuwe aerde . . . voor mijn aengesichte sullen staen*. — Jes. 66 : 24 *haren worm en sal niet sterven*. — Ezech. 28 : 19 *ghy zijt eenen groten schrick geworden*. — Matth. 27 : 8 *Daerom is dien acker genaemt den acker des bloets*. — Luc. 1 : 47 *mijnen geest verheugth hem*. — Luc. 22 : 42 *niet mijnen wille, maer den uwen geschiede*. — Rom. 6 : 6 *dat onsen ouden mensche met hem gekruycicht is*. — Jac. 5 : 2 *uwen rijckdom is verrot*. — Openb. 11 : 18 *uwen toorne is gekomen*.

Ten dele kan men dit gebruik aan de Vlaamsche of Brabantse afkomst van verschillende Translateurs en Reviseurs toeschrijven. Immers in bepaalde omstandigheden wordt, ook thans, in zuidelijke gewesten *den* enz. voor den nominatief gezegd, o.a. vóór klinkers en *h*; en in dit laatste geval hadden de Overzetteren uitdrukkelijk goed gevonden „*euphoniae causa*” nu en dan, maar zeldzaam, achter *de* een *n* te voegen, en zo ook achter „*dese, deselve, onse* etc.”

Genetief-objecten komen in de eerste helft van de 17de eeuw nog herhaaldelijk voor, althans in plechtige taal,⁸¹ en de Statenbijbel heeft er dan ook ettelijke voorbeelden van. Daarnaast vinden we echter herhaaldelijk jongere constructies, nl voorzetselobjecten en accusatiefobjecten, ook op plaatsen waar D.-A. nog de genetief of een andere ouderwetse of ongewone verbinding heeft: alweer een bewijs dat de Statenoverzetteren een taal wilden bezigen die op de hoogte van hun tijd stond, en niet streefden naar archaïsmen die immers voor de lezers minder verstaanbaar waren. Enige voorbeelden van het oudere en het jongere gebruik mogen 't hier gezegde illustreren.

Joël 1 : 15 *ach dien dagh (D.-A. o wee dies daechs)*. — Klaagl. 5 : 16 *o wee nu onser dat wy soo gesondicht hebben (D.-A. o wee dat wy enz.)*. — Gen. 3 : 17 *Dewijle ghy gheluyt hebt de stemme (Spr. 1 : 3 heeft D.-A. luystert der tucht)*. — Lev. 26 : 45 *ick sal . . . gedencken des verbonts (D.-A. aen min ... verbondt)*, maar 42 Statenbijbel èn D.-A. *gedencken aen*. Hebr. 2 : 6 *dat ghy sijner gedenckt (D.-A. dat ghy zijner ghedachtich zijt)*. Hebr. 10 : 32 *gedenckt der vorige dagen (D.-A. gedenckt de voorgaende dagen)*. Jerem. 3 : 16 *sy en sullen aen haer niet gedencken (D.-A. der selven niet meer ghedencken)*, doch Klaagl. 3 : 20 Statenbijbel èn D.-A. *gedencken aen*, etl Ezech. 3 : 20 Statenbijbel *sijne gerechtigheden ... en sullen niet gedacht worden* (in D.-A. anders vertaald). Hand. 10:31 *uwe aelmoessen zin ... gedacht geworden* (in D.-A. anders vertaald). — Jerem. 2 : 32 *Vergeet oock eene jonckvrouwe haers verciersels? (D.-A. evenzo)*. Richt. 3 : 7 *de kinderen Israëls ... vergaten den Heere haren Godt (D.-A. vergaten des Heeren haers Godts)*. Klaagl. 3 : 17 *ick hebbe het goede vergeten (D.-A. ick moet goede daghen vergheten)*. — Gen. 43 : 33 *dies verwonderden hen de menschen (D.-A. des verwonderden zy hen)*. Pred. 5 : 7 *en verwondert u niet over sulck een voornemen (D.-A. so verwondert u des voornemens niet)*. Marc. 6 : 6 *hy verwonderde hem over haer ongeloove (D.-A. van hare onghelooovicheyt)*. Luc. 24 : 12 *sich verwonderende ... van 't gene geschiet was (D.-A.*

⁸¹ De „*Resolutien*” enz., blz. 15. Bij *deselve* hebben zij van de vrijheid die zij zichzelf hadden toegestaan geen gebruik gemaakt. (2) Zie bijv. Van Helten, *Vondel's Taal* § 259. (3) De betrokken persoon of zaak staat bij *wee* èn in D.-A. èn in de Statenbijbel in den datief, in de Statenbijbel een paar maal in een bepaling met het voorzetsel *over* (Jerem. 48 : 1; 50 : 27); ook in Nah. 3 : 1 *Wee de bloedstadt (D: A. Wee der moorderschen stadt)*, Zeph. 3 : 1 *Wee de eyselicke, ende de bevleekte (D.-A. Wee der eyslijcker, onsuyverer tyrannischer stadt)*, Openb. 18 : 10, 16, 19 *Wee, wee, de grote stadt Babylon* (nagenoeg hetzelfde in D.-A.) zal wel een datief bedoeld zijn, al komt deze verbinding zó al in het Middelnederl. voor (zie Stoett, *Mnl. Syntaxis* § 177 Opm. I).

ook van). — 1 Chron. 16 : 35 *dat wy ons uwes lofs roemen* (D.-A. anders vertaald). 1 Chron. 16 : 10 *Roemt u in den name sijner heyligheyt* (D.-A. roemet zynen heylighen name). Rom. 5 : 11 *wy roemen oock in Godt* (D.-A. evenzo). Ps. 49 : 7 *die . . . op de veelheyt hares rijckdoms roemen* (D.-A. die . . . pochen op enz.). Rom. 2 : 23 *Die op de wet roemt* (D.-A. Die ghy u beroemt in de wet). 2 Cor. 9 : 2 *de volveerdigheyt uwes gemoedts, van welcke ick roeme* (D.-A. om de welcke ick ... roeme). Ps. 10 : 3 *de godtloose roemt over den wensch sijner ziele* (D.-A. beroemt hem sijns moetwillen). Spr. 27 : 1 *En beroemt u niet over den dagh van morgen* (D.-A. Beroemt u niet dies daechs enz.). Jerem. 9 : 23 *Een wijze en beroeme sich niet in sijne wijsheyt* (D.-A. zijner wijsheyt). — 1 Sam. 2 : 1 *ick verheuge my in u heyl* (D.-A. ick verblyde my uwes heyls). Ps. 126 : 3 *De Heere heeft grote dingen by ons gedaen, dies zijn wy verblijdt* (D.-A. dies zijn wy vrolijck). Ps. 21 : 2 *de Koningh is verblijdt over uwe sterckte; ende hoe seer is hy verheugt over u heyl?* (D.-A. de Coninck verheucht hem in uwer cracht: ende hoe gantsch vrolick is hy in uwer hulpe?). Ps. 31 : 8 *Ick sal my verheugen ende ver-blijden, in uwe goedertierenheyt* (D.-A. Ick verheughe my, ende ben vrolijck over uwe goetheyt). — Hand. 2 : 13 *Sy zijn vol soeten wijns* (D.-A. vol most, met de kantt. „Oft, soeten wijn“). — Deuteron. 21 : 22 *het oordeel des doots weerdigh* (D.-A. des doots weerdich). Luc. 10 : 7 *de arbeyder is sijns loons weerdigh* (D.-A. zijns loons weert). Matth. 10 : 10 *de arbeyder is sijn voedsel weerdigh* (D.-A. evenzo).⁸²

Een zgn. genetivus loci, nog een enkele maal in de Deux-Aesbijbel en zelfs nog bij Vondel⁸³ aangetroffen, komt in de Statenbijbel niet meer voor: D.-A. Jos. 2 : 16 *gaet uwer straten. Statenbijbel gaet ... uwen wegh*.

Ook de genetivus temporis was in vrij gebruik - dus behalve in staande uitdrukkingen die zich tot den huidigen dag hebben gehandhaafd - in de 17de eeuw nagenoeg uitgestorven.⁸⁴ In de D.-A.-bijbel vindt men 2 Sam. 3 : 37 *alle dat volck ende gantsch Israel, merckten dies daechs*, waar de Statenbijbel *te dien selven daghe* heeft.

4. Klankleer

Uit de aard der zaak hebben de bewerkers van de Statenoverzetting de bedoeling gehad, de woorden waarvan zij zich bedienden te geven in de klankvorm die in hun tijd in de beschaafde schrijftaal gebruikelijk was. Men mag dan ook *a priori* aannemen dat zij dit hebben gedaan. Doch herhaaldelijk komt het voor dat de beschaafd schrijvende auteurs van die tijd een woord in meer dan één vorm gebruiken. Om de verhouding van de taal des Statenbijbels tot het toen heersend schrijfgebruik te bepalen, zal het dus nodig zijn na te gaan welke vorm of welke vormen de Statenvertalers in zulke gevallen hebben gekozen. De voornaamste dezer gevallen mogen hier een plaats vinden.⁸⁵

Van *ellende* en het veel zeldzamer voorkomende *elende* heeft de Statenbijbel alleen het laatste: bij meerderheid van stemmen hadden de Reviseurs van het N.T. daartoe

⁸² Zie voor een genetiefobject bij *het gebreeckt* blz. 154.

⁸³ Van Helten, *Vondels Taal* § 259 a. — Het nog gebruikelijke *zijns weegs* (*gaan*) telt natuurlijk niet mee; het wordt trouwens in den tekst van de Statenbijbel niet gevonden.

⁸⁴ Zie nog een paar voorbeelden bij Vondel in a. w. § 259 b.

⁸⁵ Voor een vollediger behandeling zie Heinsius, *Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels*, Groningen 1897.

besloten omdat de meesten het woord van Grieks *éleos* afkomstig achtten (de minderheid zag den juiste oorsprong in).⁸⁶

Van de vormen *vriend* met onverkorten klinker en *vrind* (*vrund*) met verkorten, heeft de Statenbijbel *vrien(d)t* gekozen.

Onverkort was ook de klinker van *eemer*, en verkort die van *emmer*: beide vormen komen éénmaal in de Statenbijbel voor (D.-A. heeft alleen *eemer*). *Eemer* is Zuid-Nederlands: van voorkeur voor zuidelijk dialect was hier in de nieuwe vertaling dus geen sprake.

In andere gevallen echter blijkt die voorkeur - of althans voorkeur voor wat niet speciaal Hollands is - wel.

Zo bijv. bij de woorden die oorspronkelijk een korte *e* gevolgd door *r* + dentale consonant bevatten. In geschriften van die tijd vindt men ze zowel met de Vlaams-Brabantse *e of ee* als met de Noord-Nederlandse, in 't bijzonder Hollandse *a of aa* (*ae*). Op dit punt toonen de Statenoverzetters bepaalde voorkeur voor het eerste: Zuid-Nederlands is, de *e*, resp. *ee*, in woorden als *herte*, *smerte*, *geerne*, *peert*, *weerd* enz., waarnaast bijna alleen *aerde* met *ae* voorkomt.

Ook wat betreft *o en u* in gesloten lettergrepen bestond, grotendeels weer door dialectverschillen, geen eenheid in het schrijfgebruik; en de Statenbijbel heeft eveneens meermalen dubbele vormen, bijv. *borcht* maar vaker *burcht*, *plonderen* (*enz.*) en *plunderen* (*enz.*), *bondel* en *bundel*, *druppel* en *drup(pel)*, *konnen* en (veel zeldzamer) *kunnen*. Daarentegen steeds *konste* (*konstenaer*), *gunste* (D.-A. *gonste*), *jock* (ook in D.-A.), en *dul* (ook in D.-A.). Waar de Statenbijbel van twee vormen één koos, kan men in den regel zeggen dat het de zuidelijke, althans niet-Hollandse was. Een uitzondering vormt het Noord-Nederlandse *gunste*.⁸⁷

Een voorkeur van de Statenvertalers voor zuidelijke vormen zien we ook bij woorden die met *ie* en *ui* (*uu*) voorkomen en waarbij zij de *ie* verkozen: *vyer*, (= *ignis*), (*be*)*stieren* (*enz.*), *dier* (*etc.*), *lieden*, *kiecken*; daarentegen schrijven zij alleen *duyden* enz.⁸⁸

Swevel (*zwavel*) is wel niet bepaald Zuid-Nederlands, maar toch in geen geval Hollands.

Dat in enige woorden zowel *ei* als *ee* en in het toenmalige schrijfgebruik en in de Statenbijbel voorkwamen is niet zoozeer aan dialectverschil toe te schrijven alswel aan invloed van verwante woorden. De Statenoverzetters staan ook in dezen weer op het standpunt van hun tijd door bijv. *deylen* naast *deelen*, *gemeyn* (*enz.*) naast *gemeen* (*enz.*) (zeldzaam), *meynen* naast *meenen* (zeldzaam) te schrijven; en dit welbewust. Zij hadden besloten zoowel *uytdeelen*, *gemeen*, *gemeente*, als (*uyt*)*deylen*, *gemeyn*, *gemeynte* te bezigen.⁸⁹ — In dit verband zij ook *leeder* (= *scala*) vermeld (ook D.-A. Gen. 28 : 12; op de andere plaatsen een afwijkende vertaling): dat dit, en niet het bij Hollandse schrijvers veel voorkomende *ladder*, werd geschreven, wijst weer op voorkeur voor vormen die niet uitsluitend Hollands waren.

In de tijd toen de Statenbijbel ontstond werd zoowel *voorneemste* als *voornaemste*, *voornemelijck* als *voornamelijck* geschreven; de bewerkers hebben hiertussen geen

⁸⁶ „*De Resolutien*” enz., blz. 27.

⁸⁷ In de aanhalingen in het *Woordenb. der Ned. Taal* vinden we *dul* wel vaak bij de Amsterdamse intellectueel Hooft, maar Bredero, die zich niet in die mate ongewoon uitdrukt, heeft *dol*.

⁸⁸ In dit verband wil ik een merkwaardige overeenstemming vermelden tussen D.-A. en Statenbijbel - een bewijs dat de overzetters de oude vertaling wel degelijk bij hun arbeid voor ogen hadden - in het gebruik van het werkwoord *lichten*, *luchten*. Beide vertalingen hebben *lichten* Ex. 13 : 21; 25 37; *lichten* op 15 andere plaatsen. Voorts heeft de Statenbijbel nog 4 maal *lichten* waar D.-A. anders vertaalt.

⁸⁹ *De „Resolutien*” enz., blz. 5.

keus gedaan maar beiden gebruikt; en in overeenstemming met D.-A. bezigden ze steeds *leege*, *leegte* in de zin van laag(te)s wat trouwens de meeste van hen vertrouwd zal hebben geklonken: *leeg is* nóg steeds een zeer verbreid, zij 't ook niet meer beschaafd woord, en destijds werd het door auteurs, vooral niet-Hollandse, veel geschreven.

Van het woordpaar *deure*, *dore* (zelfst. nw.), die beiden in hun tijd veel gebruikt werden, hebben de Statenvertalers het eerste gekozen, dat dan ook verreweg het gewoonste was. Het voorzetsel *door* was gewoner dan *deur*, ofschoon het laatste toen nog geenszins als onbeschaafd gold; ook hier hebben de vertalers aan het meest gewone de voorkeur gegeven.

Van de woorden *lenen*, *leunen* heeft de Statenbijbel meestal (D.-A. steeds) het eerste; mag men Winschoten geloven, dan zou omstreeks 1680 *lenen* in Leiden, dus allicht in Zuid-Holland, en *leunen* in Amsterdam, dus zeker in Noord-Holland, het gewone woord zijn geweest. Een tegenstelling Vlaams-Brabants, Noord-Nederlands is hier niet aanwezig, in Vlaanderen althans is *leunen* heel gewoon. *Heur* (*huer*), hoewel in andere werken van die tijd niet zeldzaam, wordt in de Statenbijbel niet aangetroffen: men leest er altijd *haer*.

Mest en *mist* komen beiden in de Statenbijbel voor (in D.-A. *mest*): tot in de 17de eeuw was *mist* in Noord-Nederland het meest in gebruik, later is het tot de taal van boeren enz. beperkt geworden.

Terwijl *rechter* en *richter*, *uytrechten* en *uytrichten*, en dergelijke omstreeks 1600 door elkaar worden aangetroffen, heeft de Statenvertaling tot zekere hoogte een systeem in dezen gevolgd: in de betekenis van pleiten wordt nagenoeg altijd *rechten* gebruikt, blijkbaar door bijgedachte aan het subst. *recht*; in de betekenissen besturen en oordelen daarentegen heeft het O.T. *richten*, het N.T. beide woorden door elkaar. *Oprechten* komt naast gewoner *oprichten* in alle delen van de bijbel voor. Als titel van het 7de Bijbelboek was *Richteren* gebruikelijk, en men had besloten zich daaraan te houden, overigens het gebruik van *rechter* en *richter* (= *judex*) vrijgelaten. Het N.T. bezigt alleen de eerste vorm.

In overeenstemming met het toen heersende gebruik heeft de Statenbijbel de woordjes *ende* en *en*, *ofte* en *of*, *noch te* en *noch* nevens elkaar.

Wat de medeklinkers betreft zij het volgende vermeld. Evenals in de toenmalige beschaafde schrijftaal wisselen aan het eind der woorden en vóór medeklinkers *nck* en *ng(h)* in de eerste uitgave van de Statenbijbel met elkaar af met dien verstande dat *nck* veel en veel meer voorkomt. In den druk van 1657, de eersten die van fouten gezuiverd is, heeft men *nck* - behalve in enige afleidingen en samenstellingen waarin *nk* zich tot heden heeft gehandhaafd (*konincklick*, *jonckheyt*, *sprinckhaen*, *lanckmoedigh*, *jonckvrouwe* enz.) - nagenoeg consequent door *ng(h)* vervangen: blijkbaar achtte men *nck* verouderd.

Normalisatie is in die latere uitgave ook toegepast op *nootdurftich*, dat in den eersten druk nog herhaaldelijk voorkwam evenals in andere geschriften van dien tijd; men vindt uitsluitend *nootdruftig*.

Van de vormen *tooveraer*, *toovenaer*, destijds beiden in gebruik, hadden de Statenoverzetteren de voorkeur gegeven aan het eerste; toch vindt men in de Openb. een paar maal *toovenaer*.

5. Buigingsleer

Hetzelfde wat in het vorige hoofdstuk omtrent de klankleer werd gezegd, geldt van de buigingsleer: de bewerkers der Statenoverzetting hebben uit den aard der zaak de beschaafde schrijfrant van hun tijd toegepast. Daar waar meer dan één woordvorm naast elkander stonden, hebben zij óf zich daarvan ook bediend óf een keus gedaan. Het zal voldoende zijn het volgende te vermelden.⁹⁰

Werkwoorden.

Enkele oorspronkelijk sterke verba vertonen in de schrijftaal van die tijd geheel of gedeeltelijk zwakke vervoeging; dat zien we ook in de Statenbijbel bij *buygen*; *verbergen* (voltooid deelwoord bijna uitsluitend sterk); *bersten* (volt. deelwoord sterk); *swerven* (v. d. ontbreekt); *beginnen* (overwegend sterk;⁹¹ zwakke vormen zijn *begost*, *begonsten*, *begonden*, v. d. *begost*); *weven* (v. d. sterk); *knedden*; *geschieden*; en een paar minder belangrijke. — Omgekeerd komen hier van 't oorspronkelijk zwakke *schencken* alleen sterke vormen voor; van *schenden* een zwak en een sterk v. d.; van *senden* talloze malen *sondt*, *gesonden*, en betrekkelijk zelden het oudere zwakke praeteritum *sandt* (uit *sande*).

Bewegen is in de Statenbijbel nog bijna geheel zwak, ofschoon in andere geschriften nogal eens sterke vormen voorkwamen. Bij *plegen* worden reeds in de Statenbijbel sterke en zwakke vervoeging onderscheiden zoals thans (praet. *plach* en *placht*). — Ouderwets is de Statenbijbel echter hierin, dat hij van *heeten* alleen den sterken verleden tijd *hiet* kent, niet de jongere zwakke *heette*.

Terwijl omstreeks 1600 de tegenwoordige tijd nog even vaak *werden* luidde als *worden*, heeft de Statenbijbel veel en veel meer *worden*: de bewerkers hebben dus het nieuwere verkozen. — De oude tegenwoordige tijden *hoen* en *vaen*, o.a. door Hugo de Groot nog gebezigd, hebben in de taal van de Statenbijbel plaats gemaakt voor *hangen* en *vangen*: hier dus weer het nieuwere.

Omtrent de verleden tijd van de sterke verba der 3de klasse dit.

Het type *ick* en *hy klam*, *dranck* kwam omstreeks 1600 weinig meer voor. De Statenbijbel heeft het echter niet geheel afgeschaft, al is het ook hier ver in de minderheid. Inzonderheid lezen we het in 't N.T. Slechts één zo'n praeteritumvorm is zeer gewoon, zelfs uitsluitend in gebruik, te weten de staande uitdrukking *hy gewan*, hij verwekte, dat niet minder dan 194 keer in O. en N.T. voorkomt. — Het praeteritum der werkwoorden *helpen*, *sterven* en dergelijke vertoont in de Statenbijbel evenmin als in andere geschriften van die tijd meer een *a*, maar wel, gelijk deze, *o*, *e* (dit laatste, behalve bij *werden*, alleen in het enkelvoud; vooral is *sterf* gewoon), en *ie*, welke vocaal vrij veel voorkomt; bij *werpen* zelfs uitsluitend.

Van de verleden deelwoorden der sterke verba is *nog gesteken* te vermelden: *gestoken* wordt in de Statenbijbel nog niet aangetroffen.

Omtrent de tegenwoordige tijd van de zwakke werkwoorden (met inbegrip van het sterke *liggen*) zij het volgende gereleveerd.

De Statenvertalers hadden besloten *liggen* en *leggen* te onderscheiden en hebben dit ook gedaan, zodat de voorheen, en nu nog in niet-beschaafde taal, zo gewone

⁹⁰ Een volledige behandeling vindt men in mijn bovengenoemde *Klank- en buigingsleer*.

⁹¹ Men had trouwens besloten *begon* boven *begost*, *begonst* en boven het oude sterke praeteritum *begon* te verkiezen: *De „Resolutien”* enz., blz. 12.

verwarring van die werkwoorden bij hen niet voorkomt. Opmerking verdient dat naast *hy light* ook enkele malen *hy leyt* voorkomt, en dat men naast *hy leght* ongeveer even vaak *hy leyt* leest. Evenzo vindt men *hy seyt* naast *hy seght*. Als verleden tijd van laatstgenoemde verba heeft de Statenbijbel *leyde* en *seyde*, als verl. deelw. *geleyt*, *geseyt*, naast *geleght*, *geseght*; alles in overstemming met het toenmalige schrijfgebruik.

Een afwijking van dat gebruik toont de Statenbijbel door alleen *bracht(e)*, *dacht(e)* te bezigen, niet *brocht(e)*, *docht(e)*.

Gelijk in andere ernstige geschriften van die tijd eindigt de 1ste persoon enkelvoud aantoonende wijs tegenwoordige tijd in de Statenbijbel meestal op *-e*; dit geeft aan de bijbelstijl, althans voor ons, iets ouderwets-plechtigs. Daarentegen zijn als verleden tijden *bracht* en *socht* gewoner dan *brachte* en *sochte*, *dachte* evenwel gewoner dan *dacht*.

Terwijl men in de tijd dat de Statenbijbel ontstond in geschrift geen onderscheid maakte tussen de 2de persoon enkelvoud en meervoud van de indicatief, en hiervoor bijv. *ghy neemt* en *nemet* door elkaar gebruikte, hebben de Statenoverzetters meermalen het meervoud door *-et* aangegeven en het enkelv. door *-t*, evenwel geenszins consequent: de pluralis heeft meestal *-t* en de singularis nu en dan *-et*, vooral bij bepaalde werkwoorden. Daarentegen hebben zij bijna zonder uitzondering de 2de persoon enkel- en meervoud van den conjunctief de uitgang *-et* gegeven ter onderscheiding van de indicatief. In de verleden tijd eindigt de 2de pers. (enkelv. en meerv.) bij de sterke werkwoord meestal op *-t*, zowel in den conjunctief als de indicatief, bij de zwakke werkwoorden uit de aard der zaak op *-et* (vormen als *ghy hoorde*, *ghy pooghde*, vooral bij Vondel zeer gewoon, heeft de Statenbijbel niet).

In den imperatief is reeds vóór de Statenoverzetting de enkelvoudsvorm vaak door de meervoudsvorm vervangen (het in de loop der 17de en 18de eeuw door grammatici voorgeschreven onderscheid tussen *neem* en *neemt*, *ga* en *gaat* enz., is kunstmatig: een navolging der Latijnse grammatica). De Statenbijbel is daarin zeer consequent te werk gegaan en heeft voor het enkelvoud bijna altijd vormen op *-t*, voor het meervoud meestal vormen op *-t* en minder dikwijls op *-et*. Singularisvormen zonder *t* zijn slechts *kom* (Gen. 27 : 26) en *neme* (2 Kon. 6 : 7), en 't als interjectie gebruikte *kom* en *kom aen* (twee maal in Gen.).

Omtrent de „onregelmatige” werkwoorden is nog te vermelden, dat uit de drie destijds gebezigde vormen *kunnen*, *konnen*, en *konen* het eerste, uit de twee verledentijdsvormen *kost* en *konde* het laatste gekozen is,⁹² vermoedelijk door de Reviseurs.

Voorts dat de Stb. als 2de persoon van den indicatief en imperatief van *weten* veel meer *weet* dan *wetet* heeft; in den conjunctief daarentegen *wetet* (*moetet* komt in 't geheel niet voor).

En tenslotte dat hij van de beide praeterita van *willen*, nl. *woude* en *wilde*, bijna uitsluitend het laatste bezigt.

Naamwoorden en Voornaamwoorden.

⁹² Zie *De „Resoluties”* enz., blz. 21. Opmerking verdient dat in een „Memorie aengaende den tijt, ende d'ordre van de Revisie” (t.w. van het O.T.), in handschrift aanwezig in het Oud Synodaal Archief (Catal. Janssen No. 8, omslag no. 22) en blijkbaar opgesteld door de Translateurs van het O.T., telkens *konen* wordt gebruikt. Dit handschrift wordt uitgegeven in de vierde, geheel aan de Statenvertaling gewijde aflevering van het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, deel 29, September 1937, 's-Gravenhalte, Martinus Nijhoff. Ook afzonderlijk verkrijgbaar.

Omtrent de buiging der zelfstandige naamwoorden dient hier alleen vermeld te worden, dat de bewerkers van het O.T. de oude enkelvoudsvorm *schoe* (ook in *schoeriem*), die in de 17de eeuw in Noord-Nederlandse geschriften zelden meer voorkwam, hebben gehandhaafd, ofschoon de Deux-Aesbijbel *schoen* heeft. Wellicht mogen wij hierin de hand van de Fries Bogermannus en den Vlaming Baudartius herkennen. Als meervoud bezigen zij evenwel, zeker wel duidelijkheidshalve, *schoenen*; het N.T. heeft *schoenriem*, *-sole*.

Opmerkelijk is tenslotte dat de Statenbijbel - anders dan het schrijfgebruik van zijn tijd - bij namen van manlijke personen in de nominatief en accusatief de adjectieven achter *een* en *geen* steeds zonder *-e* resp. *-en* schijnt te gebruiken, bijv. Gen. 25 : 27 *Jacob werdt een oprecht man*; Hand. 4 : 9 *de weldaet aen een kranck mensche geschiet*. Wij zien hier een voorloper van wat later in beschaafde schrijftaal een vrij vaste regel zou worden.

6. *Woordvorming.*

De enige wijze van woordvorming waarbij de Statenoverzetting het een en ander vertoont dat hier vermeld dient te worden, is de afleiding door middel van achtervoegsels.

Vrouwlijke persoonsnamen op *-erse*, in de 16de eeuw en thans in Zuid-Nederlandse dialecten nog zeer gewoon, zijn in den Deux-Aesbijbel talrijk, maar de Statenvertalers hebben de Noord-Nederlandse gebruik van hun tijd toegepast en woorden op *-esse* (meest in onze taal afgeleid van manlijke persoonsnamen) gebezigd; één maal is nog een woord op *-erse* (*inwoonersse*, Jerem. 21 : 13; in D.-A. anders vertaald) uit hun pen gevloeid en bij de revisie aan de aandacht ontsnapt. Zoo bijv. *propheterse*ⁱ, waarnaast Jes. 8 : 3 *Prophetinne* (D.-A. naast elkaar *prophetersse*, *prophetinne*, en Luc. 2 : 36 *prophetisse*); *Sangeresse* (D.-A. *Sangerssche*); *dienaresse* (D.-A. *dienersse*); *leraresse* (D.-A. *Leerersse*); *sondaresse* (D.-A. *Sondersse*); *lasteresse* (D.-A. *lastersse*); *overspeelderesse* (D.-A. *Overspeeldersse*), waarnaast *overspeelster* (ook in D.-A.).

Andere zelfstandige naamwoorden waarbij de bewerkers van de Statenbijbel voor de keus tussen oudere en jongere formaties kwamen te staan, zijn enkele adjectiefabstracta op *-de* en *-te*; ook hier gaven ze de voorkeur aan 't voor hen meer moderne. Terwijl D.-A. nog altijd of nagenoeg altijd van *lengde* spreekt, en deze vorm ook in de 17de eeuw nog wel bij Noord- en Zuid-Nederlanders wordt aangetroffen^e, bezigt de Stb. geregeld *lengte* in het O. en N.T., en maar twee keer *lenghde* (Matth. 6 : 27; Luc. 12 : 25; bovendien in het Apocriefe boek Judith 1 : 2). — In D.-A. vinden we zoowel *hoochde* (bijv. Exod. 25 : 10, 23; Eph. 3 : 18)³ als *hoochte* (bijv. Ezech. 40 : 5; 43 : 7), de Stb. heeft alleen *hooghte*. — *Laagde* (*leegde*), door

(1) Richt. 4 : 4 *Prophetisse*. (2) Zie *Woordenb. der Nederl. Taal i.v. LENGTE*, en Te Winkel, *De Grammatiche Figuren in het Nederlands*, Kuilenburg 1884, blz. 218. (3) Zie andere voorbeelden uit de 16de en 17de eeuw in het *Wdb. i.v. HOOGTE*, en bij Te Winkel *t. a. p.*

166Kiliaan vermeld, komt nadien zelden meer voor^s; ook D.-A. bezigt 't niet, en de Stb. heeft evenals deze slechts *leeghte*. — Het substantief van *wijd* gevormd kan zoowel *wijde* (= hoogd. *weite*) als *wijdde* geweest zijn; D.-A. geeft zoowel *wijde* (bijv. Ezech. 41 : 3, 9, 14) als *wijdde* (bijv. 2 Chron. 3 : 3, 4, 8; Ezech. 40 : 19), maar het is de vraag of men zich de beide formaties bewust geweest is danwel willekeurig gespeld heeft; de Stb. bezigt weer het jongere *wijtte*². — Van *breed* bestaat een formatie *breede* (= hd. *breite*); het daar-naast voorkomende *breedde* kan uit het eerste vervormd zijn (in navolging van *lengde*) ofwel gemaakt met het achtervoegsel *-de*. *Breed(d)e* kwam in de 17de eeuw nog herhaaldelijk voor en is thans nog in

zuidnederl. volkstaal bekend^s. De D.-A.-bijbel heeft *breede* (o.a. Ezech. 40 : 5), *breedde* (bijv. Ezech. 40 : 20; Eph. 3 : 18), en *breydde* (o.a. Exod. 25 : 10, 17) dat een germanisme zal wezen; de Statenbijbel gebruikt weer uitsluitend den jongeren vorm *breette*.

Bijvoeglijke naamwoorden op *-isch* zijn aan het Duitsch ontleend of later naar het voorbeeld van zulke ontleningen in onze taal gevormd. Dat de D.-A.-bijbel, die naar het Duits van Luther is bewerkt, er verschillende heeft, verwondert ons niet; maar ook in den Stb. komen er wel voor, niet alleen woorden als *Asdodisch*, *Syrisch*, maar ook bijv. *uytlandisch* (Jerem. 5 : 19; Hand. 2 : 10) naast *uytlants(ch)* (*Ps.* 81 : 10; Jes. 17 : 10; Jerem. 51 : 51).

Naast *Joodsch* (in de middeleeuwen de enige vorm) heeft D.-A. iets vaker *Jodisch*. De Stb. bezigt het laatste zes maal in het O.T. en driemaal in het N.T., ofschoon de Reviseurs hadden besloten dat men *Joodsch* zou schrijven; dit komt twaalfmaal voor. Het achtervoegsel waarmede bijwoorden en bijwoordelijke uitdrukkingen van richting werden en worden gevormd luidde in onze taal aanvankelijk *-werf*, *-waert* enz.; daarnaast kwam in de latere middeleeuwen, aanvankelijk nog zeldzaam, *-waerts* in gebruik. In de zestiende en het begin der 17de eeuw heeft het laatste reeds de overhand maar vindt men toch nog vrij vaak *-waert*. De D.-A.-bijbel bezigt (onder Duitse invloed?) nagenoeg altijd *-waerts*, zeer zelden *-waert* (bijv. Exod. 2 : 12 *herwaert ende ginswaert*). De Statenbijbel die van het achtervoegsel in kwestie trouwens vrij wat meer gebruik maakt dan D.-A., heeft de ouden vorm niet zo radicaal opgeruimd als zijn voorganger, en staat daarmee geheel op het standpunt van zijn tijd: *-waerts* heeft de meerderheid, *-waert* een grote minderheid.

7. Woordkeuze

Zeer interessant is het te zien hoezeer de Statenoverzetters, naast hun zorg voor een nauwkeurige, veelal letterlijke vertaling, er naar gestreefd hebben werk te leveren, dat ook wat woordgebruik betreft op de hoogte was van hun tijd en dus geheel of nagenoeg verouderde woorden en verbindingen vermeden hebben. Talloos zijn de plaatsen waar de Bijbel van Deux-Aes een ouderwetse term heeft en de Statenbijbel die term niet vertoont; afgezien natuurlijk van de gevallen waarin de laatste om een andere reden een andere vertaling verkiest. Voorbeelden van die modernisering vindt men o.a. op de volgende plaatsen. Gen. 3 : 17 *ghy (sult) daer van eten* t.o. *ghy (sult) u daerop gheneeren*. — Exod. 2 : 4 *sijne suster stelde haer van verre, om te weten wat hem gedaen soude worden* t.o. *zijn suster stont van verre, dat zij vernemen wilde, hoe het hem gaen soude*. — Exod. 2 : 14 *bekent worden*, Esth. 1 : 20 *gehoort worden*, en 2 : 8 *ruchtbaer worden* t.o. *luydbaer worden*.⁹³ — Num. 4 : 1 *tweede* t.o. *ander*. — Num. 4 : 9 *snuyters* t.o. *snutters*. — Num. 5 : 13 (in overspel) *betragt* t.o. *begrepen*. — Num. 5 : 19 (*die vrouwe*) *beëedigen* (t.w. een eed doen afleggen) t.o. *dit wijf bezweren*. — Deuteron. 3 : 10 *steden des platten lants* t.o. *steden op den slechten velde*. — Richt. 1 : 16 *schoonvader to. zweer*. — Ruth 1 : 14 *schoonmoeder* t.o. *zwerinne*. — Richt. 3 : 7 *bosschen* t.o. *haghen*. — Ruth 1 : 1 *honger in den lande* t.o. *eenen dieren tot in den lande*. — Ruth 2 : 5 *jonge vrouwe* en 1 Kon. 2 *jonge dochter* t.o. *deerne*. — 2 Sam. 1 : 23 *bemint* t.o. *vrienthout*. — 2 Sam. 3 : 34, en Klaagl. 3 : 7 *boeyen* t.o. *veteren* (met de kant. „oft boeyen an ketenen”). — Neh. 2 : 14 *vijver* t.o. *wyer*. — Neh. 3 : 1 *toorn*,

⁹³ Toch is *luidbaar* niet geheel vermeden in de Stb. Het komt eens in het O. en eens in het N.T. voor. Beets heeft het, natuurlijk onder bijbelse invloed, in zijn *Stichtelijke Uren* nog eens gebruikt: zie *Woordenb. der Ned. Taal* VIII, 3213.

Jes. 5 : 2, Luc. 13 : 4 en elders *toren* (= *turris*) t.o. *t(h)orren*. — Neh. 3 : 10 en elders *tegen over sin huys* t.o. *tegen zijnen huysse over*, maar 3 : 28 ook in den Stb. *tegen sijnen huysse over*. — 1 Kon. 1 : 14 *als* en Ps. 7 : 3, Hand. 1 : 10 *terwylje(n)* t.o. *dewijle*. — Ps. 7 : 10 *Laet doch de boosheyd der godtloosen een eynde nemen* t.o. *Laett der godtloosen boosheyd een eynde worden*. — 1 Kon. 1 : 50 *vattede* t.o. *vatede* (maar Ezech. 3 : 10 ook in den Stb. *vaetten* Marc. 2 : 2 *vaten*.) — Spr. 1 : 24 *ick hebbe mijne hant uytgestreckt* t.o. *recke ... uyt*. — Pred. 1 : 13 *nasporen* en Klaagl. 3 : 40 *ondersoecken* t.o. *ondergronden* (dat in den Stb. alleen in 't Apocriefe boek 4 Esdre (5 : 34) voorkomt). — Pred. 2 : 13 *dat de wijsheyd uytinementheyd heeft boven de dwaesheyd* t.o. *de dwaesheyd overtradt*. — Jes. 1 : 6 *striemen* t.o. *stramen* (Hand. 16 : 33 is in de Stb. *stramen* blijven staan, en ook 1 Petr. 2 : 24 heeft hij het). — Jes. 5 : 19 *dat hij zijn werck spoedige* t.o. *laet ... gheringe comen zijn werck*. — Jes. 5 : 26 *haestelick* (bijw.) t.o. *haestighen* (bijw.). — Ezech. 1 : 1 *op den vijfden* (t.w. dag) t. o. *aen den v gifsten dage*. — Ezech. 1 : 12 *recht uyt* en 1 : 23 *recht op* t. o. *stracx*. — Ezech. 3 : 18 *sin bloot eysschen* t.o. *vereysschen*. — Dan. 1 : 8 *hy versochte . . . dat hy sich niet en mochte ontreyngighen* t.o. *hy badt ... dat hy hem niet en dorste verontreyngighen*. — Hos. 4 : 17 *Ephraim is vergesellet met den afgoden* t.o. *Ephr. heeft hem tot den Afgoden ghesellet*. — Joël 2 : 10 en 3 : 15 *de Sterren trecken haren glantz in* t.o. *de Sterren verhouden haren schijn*. — Matth. 5 : 13 *het sout . . . deught* t.o. *het sout . . . dooch*. — Marc. 6 : 45 *hy dwangh sijne discipelen ... te gaen* t.o. *bedwanck te gaen*. — Marc.

6 : 56 en elders *aenraecken* t.o. *raecken*. — Marc. 8 : 32 *dit woort* t.o. *die reden*. — Marc. 9 : 7 en 2 Petr. 1 : 17 *geliefde Sone* t.o. *wel lieve Sone*.⁹⁴ — Luc. 11 : 42 *dit . . . ende het andere* t.o. *dit . . . ende het ghene*. — Luc. 12 : 36 *open doen* t.o. *opdoen*. — Luc. 12 : 42 *dienst-boden* t.o. *Huysgezin* pBGZrrtíz); iets dergelijks Job 1 : 3 *sijn dienstvolck was veel* t.o. (hij had) *vele gesindts* (maar Gen. 26 : 14 hebben beide vertalingen *gesinde*); in den Stb. heeft *huysgesin* de tegenwoordige betekenis „die met iemand samenwonen, familie en anderen”. — Joh. 18 : 10 *sijne rechter oore* t.o. *de rechte oore*. — Hand. 2 : 42 *volherdende* t.o. *bestandich*.

Het zelfst. naamw. *reyninge*, dat in D.-A. de enige term is, staat ook in de Statenbijbel een paar maal (Levit. 14 : 28; Num. 6 : 9; 2 Petr. 1 : 9); overigens bezigt deze het nieuwe, vóór de 17de eeuw zelden of nooit voorkomende *reyniginghe*. Voorts heeft de nieuwe vertaling het bijv. naamw. *hedig*, dat in de 17de eeuw zelden meer werd gezegd, niet in de Canonieke boeken, alleen in het Apocriefe, met minder zorg bewerkte boek Jesus Sirach (47.: 8; D.-A. *hedendaechs*); in de oude vertaling treft men het aan in Jerem. 3 : 25 en in Ezech. 2 : 3 (en wellicht nog elders). *Huydig* daarentegen lezen we enige malen in het N.T. van de Statenbijbel en één maal in D.-A.

Doch ook 't omgekeerde doet zich voor: soms, zij 't ook zelden, is de Statenbijbel ouderwetscher in zijn woordgebruik dan D.-A. Voorbeelden hiervan zijn Joël 2 : 8 *geweer* (met de kantt. „Of, een langh bloot rappier”) t.o. *wapenen*; Matth. 9 : 35 *Jesus*

⁹⁴ Dat intussen althans de Translateurs Bogermannus en Baudartius dit *wel* = zeer niet geheel verouderd vonden, blijkt uit een tot de Staten-Generaal gerichte „Voorreden”, waarvan een met „J. B” en „W. B.” ondertekend klad, en een niet ondertekend net zich in het Oud Synod. Arch. der Ned. Hervormde Kerk te 's-Gravenhage bevinden; daarin leest men: *om lijnes welgeliefden Soons Jesu Christi wille*. Een paar dergelijke verbindingen, t.w. *welbekend*, *welbemind* en *welbewust* zijn trouwens nu nog in gebruik, evenals de verbindingen *weledel*, *weleerwaard*, *weldra*, *welhaast*, waarin men de betekenis van *wel* niet meer voelt.

omgingh alle de steden ende vlekken t.o. *Jesus ginck om in alle steden ende vlekken*, en Marc. 6 : 6 *hy omgingh de vlekken* t.o. *hy . . . ginck omme door de ... vlekken*, terwijl men Matth. 4 : 23 in beide vertalingen *Jesus ommegingh ... Galileen*¹ leest: dit onscheidbare *omgáán* is stellig ouder, het komt ook in middeleeuwse bijbels op enkele plaatsen voor. D.-A. *Ommeginck ... Galileam*.

Dat de oude vertaling in Matth. 2 : 10 *sy vervreughden hen*⁹⁵ heeft is begrijpelijk: dit ww., dat in 't mannelijke ettelijke malen voorkomt, was toen nog bekend genoeg, ook Plantijn en Kiliaan vermelden het. Maar met zekere verbazing ontmoeten we het ook nog in de Statenbijbel op dezelfde plaats, waar de Statenvertalers het blijkbaar uit den D.-A.-bijbel hebben laten staan.

Ter aanspreking van één persoon komt in den Statenbijbel *ghy* voor (van meerdere personen *ghy of ghylieden*): niet het oude voornaamwoord voor het enkelvoud *du*. Men zou geneigd zijn, ook hier eenvoudig te denken aan het streven om de bijbeltaal niet onnodig ouderwets te maken (maar dan niet in tegenstelling tot den Deux-Aesbijbel: ook deze heeft *ghy*, en in de voorrede der oudste uitgaven zegt de drukker dat hij inzonderheid *du bist, salst, sulst* enz. enz. vermeden heeft); de oorzaak ligt echter dieper. Reeds in de 16de eeuw was *du* nagenoeg uit onze taal verdwenen, doch als woord om God mee aan te spreken had Marnix van St. Aldegonde het in zijn psalmberijming — in tegenstelling met Datheen — in eer hersteld en daarin ook enige navolging gevonden.⁹⁶ Toen nu de Synode te Dordrecht het punt van een nieuwe bijbelvertaling besprak, werd over het gebruik van *du of gij* tegenover God ampel van gedachten gewisseld. Terwijl tegen *gij* o.a. werd aangevoerd dat tegenover het éne Opperwezen geen woord paste dat eigenlijk een meervoud aanduidde, brachten de voorstanders er van o.m. te berde dat *du* verouderd en lelijk klonk en alleen minachtend werd gebezigd, vooral in verbinding met *salst, hebst, bist* etc., en dat het gebruik er van de invoering van Marnix' Psalmberijming in den weg had gestaan. Het slot is geweest dat de Synode in haar 12de zitting hij meerderheid van stemmen zich voor *gij* heeft uitgesproken.⁹⁷

De strijd tegen de bastaardwoorden, die in hun tijd werd gevoerd - men denke b.v. aan Hooft, De Groot en Stevin - en die bij het overdadig gebruik er van in de 16de eeuw verre van overbodig was, is ook aan de Statenvertalers niet onopgemerkt voorbijgegaan, en tot op zekere hoogte hebben zij er aan deelgenomen. Strikt afwijzend stonden zij tegenover de bastaardwoorden niet; maar het gebruik moest toch zeer beperkt zijn. Toen zij bij hun taalbesprekingen het woord *faeme* behandelden, besloten zij „de vocabulis exoticis in genere, & quibusdam in specie”, dus omtrent de woorden die in feite en ten dele in hun uiterlijke vorm vreemd waren, dat ze zoveel mogelijk vermeden moesten worden, tenzij ze zéér gebruikelijk waren, als 't ware burgerrecht hadden verkregen („civitate quasi donata”), of wel bijzonder scherp uitdrukten wat men wilde zeggen².

„Ubi opus” mochten *ordineren, ordinantie, cast den, castijdinge, rebellieren, passeren* gebezigd worden. Tegen het in kerkelijke kringen vroeger, en in Zuid-Nederland nog veel gebruikte *consciëntie* en tegen *speloncke, religie* hadden zij geen bezwaar, ook niet tegen *tabernakel* en *synagoge* in de bekende technische

⁹⁵ Dat het een halve eeuw later geheel vergeten was, zien we daaruit dat Trommius áls inf. *vervreugen* opgeeft.

⁹⁶ Reeds toen werd er van kerkelijke zijde bezwaar tegen gemaakt: zie Kaajan, *De Pro-acta* enz., blz. 119, noot 2.

⁹⁷ Zie over deze zaak vooral Kaajan, a.w., blz. 115 volg.

toepassingen van die woorden (zij weken daarin af van D.-A.) en een paar andere (als *natu(e)re, formeren, fundament*³) die zij in dit verband niet uitdrukkelijk schijnen te hebben besproken. In de kanttekeningen en het N.T. mochten *exempel* „si opus” en *creature* „si occurrat” gebruikt worden. *Profijt* kon er slechts „rarè” mee door. Voor de goedgekeurde woorden *fabel, faute*⁹⁸ en *figuere* zouden zij trouwens moeilijk Nederlandse equivalenten hebben kunnen vinden; evenmin voor *pestilentie* en *peste*: het was toch niet aan te nemen dat zij een euphemisme als „de gave Gods” of „de ziekte” zouden gekozen hebben. *Sponsie* of *spongie* (in twee spellingen goedgekeurd noemden zij „rarissimum”, wat het ook inderdaad was: het komt alleen in de episode der kruisiging voor. Zij zouden 't moeilijk door een Nederlandsen term hebben kunnen vervangen.

Het werkwoord *genereren*, dat Marnix, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius, die tussen 1590 en 1610 met 't vertalen van den Bijbel belast waren geweest - en men had er kunnen bijvoegen: ook door de Bijbel van D.-A. - in plaats van *gewinnen* gebezigd, beschouwden de Statenvertalers als ingeburgerd maar soms minder geschikt'. Later, in 1634, bij de revisie van het N.T., bespraken de Overzieners van dit gedeelte de zaak opnieuw: de Overzetters van het O.T. hadden hen er op gewezen dat zij in Ps. 2 vers 7 het Hebreeuwse woord niet met *winnen* maar met *genereren* hadden vertaald, omdat daar sprake was „de aeterná ipsius (d.i. Gods of Christus') generatione, ut sic illa distingueretur a Christi humaná et nostrá (Grieks: genessei).

In de kanttekeningen op het eerste kapittel van Mattheus kwam men op de zaak terug. „De andere oversettinge” (waarschijnlijk die van Deux-Aes, want 't werk der drie zoeven genoemden was niet verder dan Genesis gekomen), heet het daar³, „heeft *gegenereert*, het welcke alsoo het is een Latijnsch woort, is beter geacht te be-houden het woord *gewinnen*, het welck meest alle oude Nederduytsche oversettingen hier gebruycken”. De praktijk is tenslotte deze geweest, dat de Statenvertalers *genereren* hebben gebruikt waar God het subject was, t.w. niet alleen op de genoemde plaats, Ps. 2 : 7, maar ook Jes. 66 : 9; drie maal in het N.T. waar Ps. 2 : 7 wordt aan-gehaald; en Deuteron. 32 : 18 waar God een „rotzsteen” heet, voorts Jerem. 2 : 27 waar een steen die aanbeden wordt het subject is; en acht maal in het O.T. waar een mensch het subject is. Overigens van menschen steeds *gewinnen*; o.a. in de opsommingen in Ruth 4 : 18; 1 Kron. de kapittels 1, 2, 4 en 6; en Matth. 1.

Letten we nu verder op de praktijk van 't gebruik der bastaardwoorden, dan vinden we op tal van plaatsen waar Deux-Aes er een heeft, een Nederlandse term gebezigd, al zal men niet altijd kunnen zeggen dat het vreemde woord opzettelijk vervangen is, zéker niet als de tekst afwijkt van die in D.-A. Zo b.v. in Gen. 1 telkens *uytspanseel* tegenover *firmament*; Jes. 3 : 6 *heelmeester* t.o. *Medecijn* (kantt. *Heylmeester*); 5 : 9 *trefflick(e)* en elders *schoon* t.o. *fijn(e)*; 5 : 12 *trommelen* t.o. *tamborinen*; Matth. 2 : 22 *dat Archelaus in Juda Koningh was* t.o. *regneerde*; Luc. 11 : 34 *verlicht* t.o. *claer*; 1 Cor. 12 : 24 *te samen gevoeght* t.o. *te samen ghetempert*; 14 : 6 *nuttigheyt doen* t.o. *profijt doen*; 2 Petr. 2 : 5 *sundtvloet* t.o. *Diluvie* (kantt. „of *Sundtvloet*”); Esth. 2 : 6 *vloer* t.o. *plaveysel* en Hoogl. 3 : 6 *gespreyt* t.o. *gheplaveyt*, maar hier wordt in de kantt. van den Stb. toch ook *geplaveyt* gebruikt naast *gevloert* en *beset*; Job 3 : 20 *elendigh* t.o. *catgigh*; Spr. 3 : 19 *gegront* t.o. *ghefoledeert*; Jer. 2 : 5 *onrecht* t.o. *feyl*; Deuteron. 3 : 4, 18 *lantstreeck* t.o. *contreya*.

⁹⁸ (4) *Faute* komt in den tekst van den Stb. niet voor; Ps. 7 : 15, waar D.-A. een *foute baren* heeft, vertaalt de Stb. *leugen baren*, waarschijnlijk als juister term, niet uit purisme.

Het komt echter ook meermalen voor dat òn de oude òn de nieuwe vertaling hetzelfde of twee verschillende bastaardwoorden hebben. Zo leest men 1 Kon. 1 : 9 in beiden *fonteyne*; Col. 1 : 23 en 1 Petr. 5 : 10 in D.-A. *funderen*, in de Statenbijbel *fonderen*; Joh. 18 : 20 in beiden *Synagoge*, maar dit is gelijk reeds gezegd, in de Statenbijbel de voortdurend gebruikte technische term: slechts één keer komt *vergaderinge* daar in die betekenis voor, terwijl D.-A. bijna altijd *vergaderinge* heeft, en 't gebruik van het vreemde woord dus op-merkelijk is voor de oude vertaling. Bij Joh. 19 : 13 spreekt de kanttekening in D.-A. van *Pavement* en die in de Statenbijbel van *een plaetse met steenen geplaveyt*, waarbij men misschien mag aannemen dat *plaveien* destijds al vrijwel als Nederlands werd gevoeld (ik haalde het boven ook al uit een kantt. aan) wat met *pavement* niet 't geval was: 't laatste, waarvan 't Woordenboek geen plaatsen geeft jonger dan de 16de eeuw, heeft tenslotte moeten plaatsmaken voor *plaveisel* met zijn inheems achtervoegsel. Ook lijkt 't wel dat de Statenvertalers in de kanttekeningen niet zo afkerig van vreemde woorden waren als in de meer als gewijde taal gevoelde tekst. — In 2 Chron. 3 : 15 heeft de Stb. *pylaren* t.o. D.-A. *columnen* (in de ed. van 1590 *colommen*); Esth. 10 : 1 *tribuyt* t.o. *chijns*. — Herhaaldelijk gebruiken D.-A. en Stb. het woord *perijckel*, de laatste ook daar waar de eerste *met vare des levens* en *die haer leven ghewaecht hebben* geeft (Klaagl. 5 : 9; 2 Sam. 23 : 17).

Bovendien heeft de Statenbijbel vaak een vreemd of een bastaardwoord daar waar Deux-Aes een Nederlands heeft. Soms kan dit opzettelijk zijn gedaan. Het is denkbaar dat de Statenvertalers in verband met God of een koning *troon* een passender woord vonden dan *stoel*, den gewonen term in D.-A. in het O.T. (het N.T. heeft *thron*), ofschoon zij nu en dan toch ook van de *stoel* van een koning spreken. — Jes. 2 : 19 heeft D.-A. *holen* en *doven*: voor 't laatste heeft de Statenbijbel *holen*, en dat hij even daarvóór *speloncken* bezigt, zal een gevolg zijn van behoefte aan afwisseling.

Maar zo is 't niet altijd. Bijv. in Gen. 2 : 7 lezen we dat God de mens had *geformeert* en in vs. 19 dat Hij 't gedierte des velds en 't gevogelte des hemels had *gemaect*, terwijl D.-A. in beide gevallen 't werkwoord *maecken* bezigt; het Hebreeuws heeft op beide plaatsen hetzelfde werkwoord en men kan dus geen betekenisverschakering bedoeld hebben. Trouwens, *formeren* heeft voor de Statenvertalers een bijzondere bekoring gehad: met name in de Psalmen en de Profeten komt het, met zijn afleidingen *formeerder* en *formeersel*, tal van malen voor, en dan heeft D.-A. op dezelfde plaatsen meestal *bereyden*, *maecken* of *scheppen*.

Andere voorbeelden van bastaardwoorden zijn nog de volgende: *Rantsoen*, waarvoor op twee plaatsen (Matth. 20 : 28; Marc. 10 : 45) in de kantt. als synoniem *losgelt* wordt gegeven, en dat op de derde (1 Tim. 2 : 6) met „voldoening voor de sonde” wordt verklaard; D.-A. heeft op de eerste *rantsoeninghe*, op de tweede *versoeninghe*, wat niet geheel hetzelfde is. — 1 Cor. 14 : 11 *barbarisch* t.o. *vreemt van talen* met de kantt. „barbaros”. — Neh. 2 : 19 *tegen den Koningh rebelleren* t.o. *van den Coninc afvallen*; Ezech. 2 : 3 *rebellierende* t.o. *afvalligh*. — Dan. 3 : 5, 10 *verordineren* t.o. het, wel niet zuiver maar toch méér Nederlandse *verordenen*. — Ezra 7 : 26 *tot bannissement* t.o. *in den ban*. — Jerem. 21 : 13 *pleyne* t.o. *effen velt*.

Wenden we ons tot de germanismen.

Het verwondert ons niet dat de Bijbel van Deux-Aes, die een vertaling van Luthers overzetting is, er vol van is, ondanks de bewering van de drukker der eerste uitgaven, dat alle Hoogduitse woorden vermeden zijn. Op dit terrein heeft de Statenoverzetting inderdaad veel goed werk gedaan en den akker der bijbeltaal van heel wat onkruid gezuiverd. Bij hun taalbespreking der „vocalia exotica” hebben de Translateurs

naast de door hen aanvaarde woorden van Franse of Latijnse oorsprong geen Duitse opgenoemd — het reeds ingeburgerde *hutzen*, dat zij van *tenten* willen onderscheiden, reken ik niet mee. Alleen hebben de Reviseurs van het O.T. besloten dat *heerschen* (zelf feitelijk ook aan het Duits ontleend) met twee *e's* zou worden geschreven. De door Plantijn vermelde vorm *herschen* komt ook in den Deux-Aesbijbel (1 Sam. 12 : 12, 14) nog voor.

Grappig is dat de Overzetters in *borne* en *bornput* blijkbaar een germanisme zagen, dat zij „ubi opus” aanvaardden; meer grond was daarvoor bij *sprinckborne*, dat zij daarnaast noemden maar althans in de tekst van de Bijbel niet hebben gebruikt.

Uit de zeer vele, door mij uit D.-A. aangetekende germanismen — het zijn er stellig nog maar een klein deel — waarvoor we op de overeenkomstige plaatsen in de Statenbijbel meestal goed Nederlandse termen aantreffen — natuurlijk weer zó te verstaan, dat de Stb. niet altijd 't woord van de D.-A.-bijbel met opzet opzij heeft geschoven — zal ik maar een kleine bloem- of wil men 'onkruid'-lezing geven.

We lezen bijv. in de Statenbijbel Gen. 2 : 10 *eene Riviere was voortgaende om den hof van Eden te bewateren* t.o. D.-A. *wateren*. — Num. 6 : 3 *druyven* t.o. *wijnbesien*. — Ruth 2 : 3 *by geval* t.o. *even*. — Ruth 2 : 16 *bestraffen* t.o. *schelden*. — Ps. 6 : 3 *genesen* t.o. *heylen*. — Ps. 9 : 16 *de groeve gemaect* t.o. *de kuyle toegherichtet*. — Jes. 3 : 4 *kantt. kinderachtige lieden* t.o. *kindische* (tekst). — Jes. 5 : 29 *wechvoeren* en Hos. 5 : 14 *henen gaen*, t.o. *daer van brenghen* en *daer van gaen*. — Hos. 2 : 8 *wechrucken* t.o. *ontwenden*. — Ruth 4 : 11 *mitsgaders* en 2 Sam. 2 : 12 *met* t.o. *met tsamen*. — 2 Sam. 1 : 26 *wonderlicker* t.o. *sonderlijcker*. — 2 Chron. 3 : 11 *aen de want raecken* t.o. *aen de wandt roeren*. — Estl. 2 : 1 *doe de grimmigheit gestilt was* t.o. *doe hem de grimmicheyt geleyt hadde*. — Esth. 2 : 3 *tot het huys der vrouwen* t.o. *int vrouwen ghetimmer*. — Esth. 2 : 7 *die opvoedede Hadassa* t.o. *een voormonder Hadassa*. — Spr. 1 : 12 *nederdalen* t.o. *onderwaerts varen*. — Spr. 3 : 26 *hope* t.o. *toeversicht*. — Pred. 1 : 13 *hen daer in bekommeren* t.o. *hen daer in bemoeyen*. — Hoogl. 2 : 11 *de winter is voorbij; de plasregen . . . is over gegaen* t.o. *de winter is verganghen, den reghen is . . . daer henen* (*verganghen* zou desnoods ouderwets ndl. kunnen zijn). — Klaagl. 2 : 8 *den voormuer ende den muer t'samen* t.o. *dwinghers*. — Dan. 1 : 16 *dat Melzar de stucken harer spijsse wech nam*, t.o. *doe dede Melzar hare spijsse . . . henen wech*. — Dan. 3 2 *Lantvooghden* t.o. *Lantplegheren*. — Dan. 3 : 8 (zij) *naderden* t.o. *traden . . . henen toe*. — Joël 1 : 2 *is dit geschiet?* t.o. *of een sulcx wel geschiet zy*. — Joël 3 : 19 *het gewelt, gedaen aen de kinderen Juda* t.o. *de wrevel . . . aen den kinderen Juda begaen*.

Voorts heeft de Statenbijbel in plaats van het passim voorkomende *dannoch* telkens *doch, maer, hoewel* enz. Slechts enkele malen komt *dan noch* in onze vertaling voor, waar het dan desnoods als „nog in dat geval” kan worden opgevat.

In het Nieuwe Testament heeft de Deux-Aesbijbel maar weinig bepaalde germanismen. Wellicht is Van Wingen voorzichtig geworden door de tegenstand die het N.T. van zijn vriend Utenhove om de zonderlinge taaleigenaardigheden (vooral het woordje *aver* voor „maar”) had ondervonden, en heeft hij meer zorg aan de taal van dit gedeelte besteed. Een paar germanismen, die de Statenbijbel heeft vermeden, zijn Luc. 12 : 11 *gheweldighe* waar de Stb. *Machten* heeft, en Joh. 16 : 14 (iemand) *verslaren*, waarvoor de Stb. *verheerlicken* geeft.

Ook op 't punt der germanismen zijn de Statenvertalers echter geen echte puristen geweest. Meermalen vindt men ze èn in Deux-Aes èn in de Statenbijbel Zo lezen we Gen. 3 : 22 *onser een*; Richt. 1 : 3 *krijghen* voor „oorlogen”; Ruth 4 : 7 en Hebr. 5 : 14 *gewoonheyt* (overigens heeft de Stb. in het N.T. steeds *gewoonte*, D.-A. af-wisselend *gewoonheyt* en *gewoonte*); 2 Sam. 1 : 10 *armgesmijde*; 2 Chron. 32 : 18 en Jes. 36 :

11, 13 *op Jodisch of Joodsch*, en evenzo Jes. 36 : 11 *op Syrisch*; Job 3 : 4 *glantz*, in beide vertalingen met *tz*, dus geheel op zijn Duitsch; Joël 2 : 5 *daer henen springen*, en iets dergelijks in vers 7; Joh. 18 : 23 *betuyght* voor „bewijst” en 18 : 32 *beteekenen* voor „aanduiden”; Hand. 2 : 10 *uytlandisch*, maar Neh. 13 : 26 is dit woord door *vreemt* vervangen.

Zelfs heeft de Stb. nu en dan een germanisme waar D.-A. er geen heeft. Bijv. 2 Sam. 2 : 28 *voeren niet wijders voort te strijden t.o. en streden oock niet meer*; 2 Sam. 3 : 9 *even alsoo*; Dan. 3 : 7 *even ter selver tijt*.

Het was voorzeker verstandig gezien, dat de Statenvertalers, voorzover de letterlijke vertaling van den grondtekst, die zij zooveel mogelijk wilden toepassen, het toeliet, over het geheel trachtten zich van in hun tijd gangbare woorden te bedienen en ongewone termen, zoals de Deux-Aesbijbel er verscheidene bevatte, vermeden; zij bewezen daarmee de leden der Nederlandse Gereformeerde Kerken een dienst en bevorderden de populariteit van de nieuwe overzetting. Bij vergelijking der beide vertalingen zien wij bijv. dat de Stb. 2 Sam. 2 : 8; 1 Kon. 1 : 19; 2 : 5 enz. *Krijghs-overste* heeft t.o. Deux-Aes *Veldthoofman* (zo gewoon als *veldheer* is, zoo ongewoon is *veldhoofdman*. Dat Gen. 25 : 27 *veltmán* staat t.o. *Ackerman is* aan nauwkeuriger vertaling toe te schrijven: zie de kantt. — Neh. 3 : 19 *het wapenhuys t.o. het harnaschhuys*. — Esth. 1 : 13 *alle de gene die de wet ende het recht wisten t.o. allen verstandigen in recht ende handel*. — Job 3 : 9 *schemert ijd t.o. dageringhe*. — Klaagl. 2 : 10 *de Jonge dochters . . . laten haer hoofd ter aerde hangen t.o. de Jonckvrouwen . . . hangen hare hoofden ter Aerden*. — Klaagl. 2 : 11 *zuygelingh t.o. soochkinderen*. — Dan. 2 : 42 *ten deele . . . ten deele t.o. sommigher mate . . . sommigher mate* (een verbinding die zich met ons *enigermate* laat vergelijken maar zelden of nooit elders schijnt voor te komen. — Luc. 12 : 11, 22 enz. *zijt niet besorgh t.o. weest niet sorchvuldich*. — Luc. 15 : 20 (iemand) *om sijnen hals vallen t.o. aen den hals vallen*. — Hand. 1 : 2 *bevelen geven t.o. bevel geven* (t.w. zonder dat er iets ter bepaling volgt). — Openb. 2 : 5 *sich bekeeren t.o. beteringe doen*.

Minder vaak zien we het omgekeerde: in de Statenbijbel een ongewoner term dan in D.-A. Bijv. Ps. 5 : 13 *met eenen rondasse t.o. met eenen schilde*. — Ps. 6 : 8 *mijn ooge . . . is veroudt t.o. mijn ghestalt (sic) is oudt geworden*. — Klaagl. 3 : 14 *belacchinghe t. o. spot*. — Hos. 2 : 4 *ick sal mijnen boelen nagaen t.o. ick wil mijnen boelen na loopen*; maar in vs. 6 in beide overzettingen *naloopen*. — Marc. 7 : 11 *die voldoet t.o. die doet wel*. — Openb. 3 : 4 *overmits t. o. want*.

Nog in een ander opzicht menen wij soms een verschil te kunnen constateren tussen het woordgebruik van de Statenbijbel en dat van de Bijbel van Deux-Aps: ik bedoel een verschil in gevoelswaarde. Met opzet druk ik mij hier voorzichtig uit: immers het is een hachelijke zaak de waarde te willen peilen die een woord had voor het gevoel van hen die het drie eeuwen geleden gebruikten. Wanneer zo'n woord staat in een geschrift van een bepaald genre, vervaardigd door een auteur wiens schrijftrant en smaak ons goed bekend zijn, dan is dat nog wel mogelijk;⁹⁹ doch bij een boek als de Bijbel, met zijn inhoud van zéér uiteenlopende aard, maar in ieder geval voor alle vertalers een heilig boek, lopen wij de kans een subjectief, en wat erger is: een verkeerd oordeel te vellen.

Onder dit voorbehoud dan ook wil ik een paar plaatsen noemen waar mij een verschil

⁹⁹ Ik denk hier aan Hooft's *Baeto vers 348/9 Een worrem neemt tot sijn ontbijt Het harte van een groot Tyran*: dit kan niet alledaags, laat staan plat, bedoeld zijn, hoezeer 't dat voor ons gevoel is.

in gevoelswaarde aanwezig schijnt. Alledaagser lijkt het woordgebruik van de Statenbijbel in Ps. 9 : 6 *ghy hebt . . . den godtloosen verdaen* t.o. *ghy ... brenghet de godtloosen om* (dezelfde woorden Esth. 3 : 9, 13). *Verdoen* komt trouwens herhaaldelijk in de Statenbijbel voor. — Esth. 2 : 14 *bywijven t.o. byvrouwen*: ik wil niet zeggen dat de Statenbijbel hier een verachtelijke term bezigt, want in kantt. 44 op Gen. 22 worden de „bijwijven” van het O.T. beschreven als echtgenoten van ondergeschikte rang (al heet het hebben er van dan ook „hèt misbruyck van dien tijde”) en het is bekend genoeg dat „wif” nog in 't midden der 17de eeuw zowel voor „uxor” als „mulier” niets verachtelijks had; maar wel meen ik dat de term *byvrouwe* in de andere vertaling een litotes is (Gen. 22 : 24 e.e. heeft die vertaling *bywyf*): trouwens D.-A. heeft herhaaldelijk *vrouwe* t.o. *wif* in de Statenbijbel en schijnt dus de zwakke sekse op een wat hoger plan te plaatsen. — Voorts nog Matth. 5 : 25 e.e. *gevangenesse* t.o. *karcker* (ook D.-A. heeft soms *gevangenis*).

Omgekeerd lijkt mij een verhevener woord in de Statenbijbel: *offerhande* passim t. o. *offer*. — Num. 5 : 12 *wanneer van yemant sine huysvrouwe sal afgeweken zijn* t.o. *wanneer ... eens mans wif haer verliepe*. — Marc. 6 : 13 *krancke* t.o. *siecken*. — Joh. 11 : 39 *hy rietkt nu al, want hij heeft vier dagen aldaer gelegen* t.o. *hy stinckt nu* (het Grieks heeft hier eenvoudig *oxei*).

Op het punt van woordgeografie heeft de Statenbijbel ons niet veel te zeggen. Zuid-Nederlands is *gebuer*, het woord van Stb. en D.-A., tegenover het Noord-Nederlandse *buur*.¹⁰⁰ Een Zuid-Nederlands woord in het O.T. van de Statenbijbel en ook in D.-A. is (*in*)*doppen*; dat het N.T. het daarmee verwante *doopen* gebruikt is bekend genoeg. Van het woordpaar *vreemt-vremt* is de laatste vorm tot heden in Zuid-Nederlandse dialecten in gebruik gebleven; de eerste en latere daaraan gelijke drukken van de Statenbijbel hebben *vremt*, *vremdelinck* in het N.T., maar de eerste van fouten gezuiverde editie van 1657 heeft het verwijderd; D.-A. heeft steeds de vormen met *ee*.

Een tegenstelling Vlaamsch-Brabantsch tegenover Noord-Nederlands kan aanwezig zijn bij *keten*, het woord van de Statenbijbel en van D.-A., tegenover *ketting*. Ook *ajuy*n (Stb. en D.-A., alleen Num. 11 : 25) en *bussel* (Stb. en D.-A., alleen Matth. 13 : 30) zijn meer Zuid- dan Noord-Nederlands. *Sot*, dat in Z.-Nederl. zeer gewoon is (het is ook in Z.-Holland een volkswoord, maar, naar men wel meent, uit het Zuiden ingevoerd), en *dwaes* komen beiden in de Statenbijbel veel voor, het eerste iets vaker dan het tweede; *gek*, het gewone woord in Noord-Nederland, kent de Statenbijbel slechts in de afleiding *geckerije* (alleen Eph. 5 : 4; ook t.a.p. in D.-A.). Daarentegen heeft de Stb. de Noord-Nederlandse vormen *beurte*, *besem* en *gunste*, terwijl D.-A. de Zuid- Ned. *gebeurte* (1 Cor. 14 : 27), *bessem* en *gonst(e)* heeft. In volkomen overeenstemming met de huidige en blijkbaar ook de 17de eeuwse volkstaal van Noord-Nederland en in scherpe tegenstelling met die van Zuid-Nederland kent de Statenbijbel alleen *na(e)*, geen *naar*.¹⁰¹

¹⁰⁰ *Nabuur* daarentegen schijnt geen eigenlijk Hollands woord te zijn geweest, maar oorspronkelijk thuis behoort te hebben in 't O. van N.-Nederland en voorts in Duitschland (zie ook Kiliaan's woordenboek) en van daar in 't westelijk Ndl. overgenomen te zijn. Dit verklaart zijn aanwezigheid in — immers vaak oostelijk getinte — reformatorische geschriften van de 16de eeuw en in den D.-A.-bijbel. In den tijd van de Statenoverzetting was het, blijkbaar als boekenwoord, overal in het westelijk Ndl. bekend. *Nagebuur*, dat in tegenstelling met *nabuer* en *naburinne* in de Statenbijbel niet voorkomt, was voorheen algemeen in N.- en Z. Nederland in gebruik.

¹⁰¹ Trommius geeft aan 't hoofd zijner opsomming in dl. III ook *naer* op; ik heb er geen voorbeeld van gevonden. Wel heeft de Stb. één maal in het O.T. (Exod. 13 : 17; D: A. *ten naesten*) en enkele malen in het N.T. *naerder* en *naerdere*n.

Ofschoon het niet tot 't woordgebruik in engere zin behoort, vermeld ik hier als Zuid-Nederlands in de Statenbijbel het doorgaand gebruik van het diminutiefsuffix *-ken*; (*manneken, wijfken, kindeke*) aan invloed van de noordoostelijke en oostelijke gewesten valt hier niet te denken. Maar ook D.-A. heeft *-ken*: dit suffix behoorde tot de bijbeltaal, en men mag het gebruik er van dan ook niet aan bijzondere voorliefde der overzetteren voor een Zuid-Nederlands woordvorming toeschrijven.

Wij zien dus, dat het meeste van hetgeen in de Statenoverzetting speciaal Zuid-Nederlands woordgebruik is, reeds in de oude vertaling voorkomt en dus geacht mag worden tot de destijds gebruikelijke bijbeltaal te behoren.

Overzien wij tenslotte wat wij op de overige punten van ons onderzoek hebben bevonden, dan kunnen we constateren dat de Statenoverzetteren in hun woordgebruik juiste principes hebben toegepast, die in het belang waren van het werk zelf en van zijn gebruikers; evenwel zonder die principes met gestrengheid door te voeren en ze dus tot knellende banden te maken, zelfs zó dat zij naar ons oordeel wel wat al te sterk onder de invloed zijn gebleven van de door talrijke barbarismen ontsierde taal van hun voorgangers.

DE STATENVERTALING EN ONZE LETTERKUNDE

DOOR

ROEL HOUWINK

Zodra men zonder meer zou vragen naar de invloed, die de Statenvertaling op onze letterkunde heeft gehad, is er weinig kans, dat men tot een bevredigend antwoord

komt. Want wanneer wij afzien van een figuur als Revius, die zelf medewerker aan de vertaling was, kan men hoogstens bij Da Costa direkte invloed bespeuren en misschien bij Geerten Gossaert.

Op het eerste gezicht lijkt dit nogal verwonderlijk, indien men bedenkt welk een taalvormende kracht er van de Statenvertaling is uitgegaan. Maar wanneer men de mogelijkheden van een dergelijke beïnvloeding wat nader overweegt, komt men al spoedig tot de conclusie, dat het karakter der Statenvertaling als *Bijbelvertaling* onverenigbaar is met een meer dan sporadische en incidentele beïnvloeding van de letterkunde, zoals ook de geschiedenis van onze letteren in werkelijkheid te zien geeft. Anders gezegd: het feit, dat de Statenvertaling geen noemenswaardige invloed heeft gehad op onze letterkunde, bewijst, dat zij een Bijbelvertaling in *optima forma* is en niet b.v. de overzetting van Hebreeuwse en Griekse religieusliteraire documenten in het Nederlands taal-eigen. Men heeft haar niet los kunnen maken van de Kerk en op één rij plaatsen met de Homerische epen, het Nibelungenlied en de Goddelijke Komedie van Dante. Zij is van den beginne af „cultusgoed” geweest en niet „cultuurgoed”. En al wat ondernomen werd om haar als „literatuur” in ons volksleven te introduceren, is mislukt. De „stijfheid” en de „hardheid” van de Statenvertaling heeft dat telkens weer belet. Zij liet zich niet plooiën naar welken literaire smaak ook, omdat zij bleef wat zij was: naakte, houten kribbe, waarin ligt het Woord Gods in al Zijn heerlijkheid (cf. Luther). Deze „paradox”, die ten nauwste tezamen hangt met de ergernissen, welke het Evangelie aan ons ethisch en religieus besef bereidt, doet ons verstaan, hoe er ook in esthetisch opzicht een breuk is tussen de literatuur en de Heilige Schrift.

De Statenvertaling heeft geen moeite gedaan deze kloof te dichten. Men kan - dit is een zeer merkwaardig iets! - geen „Bijbelse verhalen” uit onzen Bijbel lichten zonder ze opnieuw te vertalen (zie Van Schendel, die zich in een weinig bekende uitgave op uitnemende wijze van deze taak gekwetend heeft). Met andere woorden: men moet er eerst „literatuur” van maken. Wie dan ook over het „literair karakter” van de Statenvertaling spreekt, weet niet wat hij zegt.

De dichter, die steenbrokken hakt uit dit bergmassief, omdat - uit de verte! - de glans hem verblindt, houdt vale stukken retoriek in zijn handen. De Bijbel leent er zich evenmin toe om dienst te doen als trapeze, waaraan de „christelijke” dichter zijn kunsten vertoont ten aanschouwe van het ademloos toeziend publiek. Alleen de gelovige heeft aan de Bijbel houvast; alleen hij komt niet bedrogen uit, wanneer hij zijn bladzijden openslaat. En het is de zeer grote verdienste van hen, die de Statenvertaling hebben tot stand gebracht, dat zij nergens voet hebben gegeven aan een literaire interpretatie van de Bijbel.

Hiertegenover staat het vaak gehoord verwijt, dat juist dit esthetisch karakter van de Statenvertaling ertoe geleid heeft, dat zovelen in toenemende mate van den Bijbel zijn vervreemd. Wij geloven niet, dat dit verwijt gerechtvaardigd is. Naar onze mening moeten de oorzaken voor deze vervreemding elders gezocht worden. De betrekkelijke „impopulariteit” van de Statenvertaling in sommige kringen is niet het gevolg van de stijl der Statenvertaling, maar veeleer van de stijlloze wijze, waarop zij wordt gebruikt. En dit geldt dan zoowel haar „liturgisch” gebruik bij de godsdienstoefening in gezin en kerk als haar „theologisch” gebruik in de strijd der meningen. Wie jarenlang behoorder bij een automatisch dorre of galmende Schriftlezing is geweest of de in gif gedoopte wapenen heeft aanschouwd, waartoe vaardige hersenen de meest uiteenlopende Schriftwoorden wisten om te smeden, komt er licht toe het lijdend voorwerp in dezen aansprakelijk te stellen voor de afkeer en het leed, waardoor wij onder dergelijke omstandigheden worden overmand.

Doch wij handelen daarbij ten slotte even dwaas als de hond, die naar de stok bijt, waarmee hij geslagen wordt. De stok kan het niet helpen, dat hij de hond slaat, en de Statenvertaling kan het niet helpen, dat zij op een zodanige manier voor gevoelige mensen tot een ware verschrikking wordt.

Van welke betekenis het hierboven gerelateerde feit is, dat de Statenvertaling nimmer voet heeft gegeven aan een literaire interpretatie van den Bijbel, wordt eigenaardig belicht door het resultaat van een enquête, die in 1921 door de redactie van het letterkundig tijdschrift „Het Getij” onder een groot aantal Nederlandse litteratoren werd uitgeschreven. Gevraagd werd welke zes boeken, zowel ethische als literaire, men mede zou nemen, wanneer men gedwongen zou zijn gedurende enige tijd op een onbewoond eiland verblijf te houden. Van de één-en-vijftig binnengekomen antwoorden vermeldden er zeven-en-twintig, dus ruim 50 %, de Bijbel of een gedeelte ervan.

Op zichzelf beschouwd is het reeds merkwaardig, dat op grond van deze uitslag kan worden vastgesteld, dat er in die dagen - het zou belangrijk zijn te weten, hoe de stand van zaken thans is - bij vele letterkundigen een positieve waardering voor de Bijbel als zodanig bestond; doch belangrijker in verband met ons onderwerp is het nog na te gaan, welke motiveringen door sommigen van hun keuze werden gegeven.

Zo schrijft Caroline van Dommelen, dat zij „Het Nieuwe Testament” meeneemt „om de zielschoonheid van Christus *en om de schoonheid der taal, die in haar eenvoud zo ontroerend is*”; Maurits Wagenvoort: „De Bijbel, *maar in een exemplaar van de Statenbijbel*, dat ik reeds heb stuk gelezen”; Vincent Cleerdin: „De Bijbel staat het eerst gereed, *in oude uitgaaf*”; E. Maas: „*De Statenbijbel*”; H. W. J. Schaap-van der Pek: „*Alleen de Statenbijbel*; en de rest is de vracht niet waard”; Constant van Wessem: „Het Nieuwe Testament *in oude vertaling*”.

Waaruit vloeit deze klaarlijkkelijke voorkeur voor de Statenvertaling voort? Men is wellicht een ogenblik geneigd hier te denken aan „esthetische” motieven en zou op grond hiervan tot de conclusie kunnen komen, dat onze veronderstelling, dat de Statenvertaling geen voet geeft aan een „litteraire” interpretatie, een averechtse was. Men moet hier echter de dingen goed onderscheiden.

Ongetwijfeld ligt er een „esthetisch” element in de voorkeur, die deze letterkundigen aan den dag leggen voor de Statenvertaling, maar die voorkeur geldt niet de „litteraire” waarde van den Bijbel in déze vertaling, zij geldt den gesloten, strakke stijl van het geheel, de monumentaliteit, den eenvoud. Hier spreekt meer het esthetisch „instinct” dan een bepaalde literaire „smaak”. Anders zou het ook niet mogelijk zijn, dat zo uiteenlopende persoonlijkheden als de onderhavige op dit punt overeenstemden.

Doch wie onder de bekoring is geraakt van het monumentale, reageert reeds niet zuiver „esthetisch” meer. Hij bevindt zich tegenover een formatie, die hem tot eerbied dwingt, omdat zij „anders” is dan het materiaal, waarmede men omgaat van dag tot dag.

Wanneer er gezegd wordt van de taal der Statenvertaling, dat zij in haar eenvoud zo ontroerend is, dan wordt dit niet gezegd van de taal als „esthetisch” instrument, maar dan hebben wij hier te maken met een andere taal, die de vertolkster is van „de tale Kanaäns” (Kohlbrugge!) Want de taal der Statenvertaling is op een bepaalde wijze „eenvoudig”. Zij is éénvoudig, omdat zij de ontvouwing behelst van slechts één enkel ding, n.l. het Woord Gods. De Bijbel immers spreekt over niets anders.

Het is deze eenvoud, deze enkelvoudigheid, die de Statenvertaling beheerst en haar gemaakt heeft tot een geloofsdocument, dat het volk gebonden heeft aan de Kerk. Historisch gezien is deze vertaling gesneden uit het levende vlees van de volkstaal. Zij

was vlees van haar vlees. Ja zij consolideerde feitelijk deze bonte, zeer beweeglijke volkstaal tot een eenheid, door haar zich te laten kristalliseren om de inhoud der canonieke geschriften.

En nu is het merkwaardige dit: 1e. dat deze fixering geschiedde op een ogenblik, dat de Renaissancetaal nog niet doorgedrongen was tot het algemeen taalbewustzijn en 2e. dat deze fixering stand gehouden heeft tot op de huidige dag.

Natuurlijk zijn aan een en ander ook gevaren verbonden, want deze stugge onveranderlijkheid kan er toe leiden, dat van den „authentieke tekst een schibboleth wordt gemaakt, of, erger nog, een „heilige letter”, die de Heilige Geest in boeien slaat. Doch zij die den vleselijke Paus niet begeren, begeren ook niet een papieren Paus. En men zou ongetwijfeld hun, die het eerbiedwekkende werk van de Statenvertaling verrichtten, geen waarachtige dankbaarheid betonen, indien men hun arbeid voor feilloos hield.

Dit is ook het betrekkelijk goed recht van de nieuwe vertalingen, die naast de Statenvertaling zijn ontstaan en waarin de uitkomsten van het op den Bijbel betrekking hebbende wetenschappelijk onderzoek zijn verwerkt. Het karakter van de Heilige Schrift immers brengt nu eenmaal met zich, dat men haar niet telkens aan een tekstuele revisie onderwerpen kan. In deze nieuwe vertalingen wordt dus, wel beschouwd, de voorarbeid verricht, die bestemd is te gezetter tijd ten goede te komen aan hen, die zich met een hernieuwde bewerking van de tekst van de Statenvertaling zagen belast. De continuïteit mag in dit opzicht op straffe van het aankweken van geestelijke verwarringen *niet* worden verbroken. Waar de Statenvertaling als „Nederlandsen Bijbel” zou worden prijsgegeven ten gevolge van partiele, wetenschappelijk erkende onjuistheden of onnauwkeurigheden in den tekst, ontstaat onmiddellijk het lang niet denkbeeldig gevaar van een nog grotere kerkelijke verbrekking van het Protestantisme. Vandaar dat het van zulk een uitnemend belang is, dat de Statenvertaling thans aan een grondige interkerkelijke revisie onderworpen wordt, waarvan, zoals men weet „Het Nieuwe Testament” naar alle waarschijnlijkheid nog dit jaar het licht zal zien. *Want wil men van de Statenvertaling geen „antiquiteit” maken, dan behoort zij, waar dat nodig is, aangepast te worden aan de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot deze materie.* De vrees, dat hierbij aan de Waarheid Gods te kort zal worden gedaan - een vrees, die men overigens ter dege au sérieux zal hebben te nemen - behoeft thans minder groot te zijn dan in de dagen, toen de Leidse vertaling ontstond en de Bijbelse wetenschappen een sterk rationalistische inslag vertoonden.

Wie in het licht van dit alles zich nog eens de vraag voorlegt naar de invloed die de Statenvertaling op onze letterkunde heeft gehad, moet tot de conclusie komen, dat al is de directe invloed van de Statenvertaling op onze letterkunde uiterst gering geweest — wij hebben uiteengezet, waarom dit naar onze mening noodzakelijkerwijs zo moest zijn - haar indirecte invloed nog altijd zeer groot is. De Statenvertaling immers vormt door het bijzonder karakter, dat zij draagt als tegelijkertijd historisch en levend geloofsdocument, een duidelijk zichtbare en onwrikbare begrenzing van het streven der litteratuur zich te metamorfoseren in een religieuze metafysica van „christelijke” allure. Zij laat zich niet gebruiken om verwerkt te worden tot „poëzie”. Háár poëzie is van een gans ander gehalte dan die van Kloos, Boutens, Nijhoff of Marsman. Tussen beide zijn geen „overgangen” mogelijk.

Daarin ligt de kern van de betekenis, die de Statenvertaling voor onze letterkunde

heeft. Zij is een zwerfsteen gebleven, die duidelijk afsteekt tegen de omgeving, wanneer men haar neerlegt in het gebied der letteren. Men kan haar niet eens annexeren als een geniale taalschepping der voorvaderen. Want zij *is* dat niet en zij heeft dit vóór op de Luthervertaling, die nog altijd met ettelijke „persoonlijke” eigenaardigheden van zijn maker is belast en zoo lichter in te lijven valt bij de „literatuur”.

En hoe „negatief” het bovenstaande misschien ook klinken moge, dit is haar kracht, waarmede zij een instantie in ons cultuurleven - in het bijzonder ten aanzien van de letterkunde - vormt, die den litterator eraan herinnert, dat zijn woord en het woord van den Bijbel niet behoren tot één en hetzelfde gebied. Ziet men af van de vloedgolf van Tachtig, die voor een ogenblik alle verhoudingen op dit terrein overspoelde, dan moet men toegeven, dat de reële tegenwoordigheid van een levend geloofsdocument gelijk de Statenvertaling ons ervoor behoed heeft in onze letterkunde al te zeer te offeren aan den moloch van het idealisme.

Op de schrijftafel van menig Nederlands auteur vindt men een exemplaar van de Statenvertaling. Wellicht wordt het niet vaak gebruikt, maar het staat er als een teken en, wanneer het opengeslagen wordt, herinnert het den lezer er door zijn strakheid en gesloten, monumentaleneenvoud onmiddellijk aan, dat de literatuur eindigt, waar de Bijbel begint. Hier ademt men andere lucht!

Wij moeten er hen, die de Statenvertaling tot stand brachten, voor danken, dat zij biddend de Heiligen Geest te hulp riepen bij hun arbeid en dat zij geen lonken wierpen naar de Muze, zodat thans nog hun werk als *de Nederlandse Bijbel* op de kansel ligt en door de Kerk geschonken wordt aan elk jong paar, dat zijn huwelijk in het midden der gemeente inzegenen laat, om hen tot een dagelijkse troost en verootmoediging te zijn.

LIJST VAN AFBEELDINGEN

A. PORTRETTEN

1. WERNERUS HELMICHIOUS

Blz. 3

Geb. 1551 te Utrecht; over]. 29 Augustus 1608 te Amsterdam.
 Pred. te Frankfort a.M., 1574; te Utrecht, 1578 (1579); door de vroedschap ontslagen, 1589; te Delft, 1590; te Amsterdam, 1602.
 Ontving van de kerken meermalen een opdracht voor de vertaling van den Bijbel.

Graveur onbekend (naar de gravure van W. Swanenburch). Naar de afbeelding, opgenomen in J. Hania, *Wernerus Helmichius*, 1895. Zie verder *aldaar*, blz. 89, noot 1; en Dr. G. J. Vos, *Amstels kerkelijk leven*, 1903, blz. 394, 395.

2. HERMANNUS FAUKELIUS Blz. 8

Geb. + 1560 te Brugge; over]. 9 Mei 1625 te Middelburg.
 Pred. te Keulen, 1585 (1586); te Middelburg, 1599.
 Gaf in 1617 te Middelburg een vertaling van het Nieuwe Testament uit. Door de syn. van Dordrecht (1618) benoemd tot vertaler van het Nieuwe Testament en tot plaatsvervangend-vertaler van het Oude.

Schilder S. Mesdach; graveur D. van Bremden. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Een ander portret, door een onbekende, is te vinden in *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, XV (1844), tegenover blz. 188.

3. CASPAR SIBELIUS Blz. 71

Geb. 9 Juni 1590 te Elberfeld; overl. 1 Jan. 1658 te Deventer.
 Pred. te Randerath (Gulik), 1609; Te Julich en Hambach, 1611; te Deventer, 1617.
 Revisor van het Nieuwe Testament, hiertoe in 1619 door de syn. van Overijsel aangewezen, in de plaats van Johannes Langius, pred. te Vollenhove.

Schilder F. Hals (portret in het bezit van F. D. Stout te Chicago); graveur J. Suyderhof. Naar een prent in het bezit van het Prentenkabinet te Leiden. Zie verder *N. Ned. Biogr. Woord.*, VIL, kol. 1146.

4. LUDOVICUS GERARDUS A RENESSE Blz. 73

Geb. 11 Mei 1599 te Utrecht; over]. 19 Februari 1671 te Breda.
 Pred. te Maarsen, 1620; te Breda, 1638; tevens hoogleraar aan de Illustre School aldaar, 1646.
 Revisor van het Nieuwe Testament, hiertoe in 1632 door de syn. van Utrecht aangewezen (Johannes Langius, pred. te Utrecht, in 1622 benoemd, is in 1624 overleden; Antonius Aemilius, rector der Lat. school aldaar, in 1628 in diens plaats benoemd, vertrok in 1630; Joh. Pistorius, pred. te Tienhoven, vertrok eveneens; Justus Lyraeus, rector der Lat. school te Utrecht, in 1631 benoemd, was verhinderd).

Geëtsd portret door C. à Renesse (in het bezit van L. G. Royaards te 's-Gravenhage). Naar een foto van dit portret. Zie Muller, *Cat. van portr.*, no. 4463; en Moes, *Icon. Bat.*, 11, no. 6336.

188

5. JOHANNES BOGERMAN Blz. 92

Geb. H- 1576 te Uplewert (Oost-Friest.); overl. 11 Sept. 1637 te Franeker. Pred. te Sneek, 1599; te Enkhuizen, 1602; te Leeuwarden, 1604; hoogleraar te Franeker, 1636.
 Vertaler van het Oude Testament.

Graveur C. J. Visscher. Naar een prent in het bezit van het Prentenkabinet te Leiden. Zie verder Muller, *Cat. van Portr.*, no. 519-522, en Moes, *Icon. Bal.*, 1, no. 824.

6. WILLEM BAUDARTIUS Blz. 97

Geb. 13 Februari te Deinse (Vlaand.); over]. 15 December 1640 te Zutphen. Conrector te Sneek, 1589; naar Heidelberg, 1591; pred. te Kampen, 1593; te Lisse, 1596; te Zutphen, 1598. Vertaler van het Oude Testament.

Graveur A. J. Poel. Naar een prent in het bezit van het Prentenkabinet te Leiden. Zie verder Muller, *Cat. van Portr.*, no. 250, 251; en Moes, *Icon. Bat.*, I, no. 397.

7. JOOS VAN LAREN (JODOCUS LARENUS) Blz. 100

8. Geb. 27 Februari 1586 te Arnemuiden; overl. 6 October 1653 te Vlissingen. Pred. te Ellewoutsdijk en Oudelande, 1608; te 1Jzendijke, 1610; te Koudekerke, 1616; te Vlissingen, 1619.

Revisor van het Oude Testament.

Graveur onbekend. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Zie v. Someren, *Cat. van port.*, II, blz., 392.

8. FESTUS HOMMIUS Blz. 104

Geb. 10 Februari 1576 te Jelsum (Fr.); over]. 5 Juli 1642 te Leiden.

Pred. te Dokkum, 1599; te Leiden, 1602; tevens regent van het Statencollege aldaar, 1619-1641.

Vertaler van het Nieuwe Testament, in de plaats van Petrus Cornelisz., pred. te Enkhuizen, die in 1619 is overleden.

Schilder D. Balliu; graveur C. van Dalen. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Zie verder *Biogr. Woord. van Protest. Godg. in Ned.*, IV, blz. 213.

9. JACOBUS ROLANDUS Blz. 108 Geb. 1562 te Delft; overl. 1632 te Leiden.

Pred. te Wisloch en Germersheim (Pfalz), 1587; te Delft, 1594; te Frankenthal (Pfalz), 1598; te Amsterdam, 1603.

Vertaler van het Nieuwe Testament.

Schilder C. van der Voort (portret in het bezit van de familie Rolandus, Bussum); graveur W. J. Delft'. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Zie verder Dr. G. J. Vos, *Amstels kerkelijk leven*, blz. 395, 396.

10. HENDRIK ALTING Blz. 113

Geb. 17 Februari 1583 te Emden; over]. 25 Augustus 1644 te Groningen. Leermeester van enige vorstelijke jongelieden te Sedan en Heidelberg, 1605; hoog}. te Heidelberg, 1613; na de verovering van Heidelberg door Tilly in 1622 rondtrekkende; te Leiden, 1624; hoogt. te Groningen, 1627.

Revisor van het Nieuwe Testament, in de plaats van Ubbo Emrpius, hoogt. te Groningen, die 5 December 1625 is overleden.

Graveur S. van Lamsweerde. Naar een prent in het bezit van het Prentenkabinet te Leiden.

11. CAROLUS DE MAETS (DEMATIUS) Blz. 116

Geb. 25 Februari 1597 te Leiden; overl. 20 April 1651 te Utrecht.

Pred. te Scherpenisse, 1620; te Middelburg, 1629; te Utrecht, en tevens hoogt. aldaar, 1640.

Revisor van het Nieuwe Testament, in de plaats van Antonius Walaeus, die als vertaler moest arbeiden.

Schilder A. Souter; graveur onbekend. Naar een prent in het bezit van het Prentenkabinet te Leiden.

Zie verder *N. Ned. Biogr. Woord.*, VIII, kol. 1095, 1096.

12. ANTONIUS WALAEUS Blz. 122

Geb. 3 October 1573 te Gent; overl. 9 Juli 1639 te Leiden.

Pred. te Koudekerke, 1602; te Middelburg, 1605; hoogt. te Leiden, 1619.

Vertaler van het Nieuwe Testament, in de plaats van Hermannus Faukelius, die in 1625 is overleden.

Schilder D. Bailly (portret in het Rijksmuseum te Amsterdam). Naar een reproductie van dit portret.

Zie verder *N. Ned. Biogr. Woord.*, 11, kol. 1516, 1517.

13. FRANCISCUS GOMARUS Blz. 128

Geb. 30 Januari 1563 te Brugge; overl. 11 Januari 1641 te Groningen.

Pred. te Frankfort a.Main, 1587; hoogl. te Leiden, 1594; pred. en hoogt. aan de Illustre school te Middelburg, 1611; hoogl. te Saumur, 1614; te Groningen, 1618. Revisor van het Oude Testament.

Graveur S. van Lamsweerde. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Voor andere portretten van Gomarus zie men G. P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus*, blz. 381, 382.

14. JOHANNES POLYANDER A KERCKHOVEN Blz. 137

Geb. 28 Maart 1568 te Metz; overl. 4 Februari 1646 te Leiden. Pred. te Dordrecht, 1591; hoogt. te Leiden, 1611. Revisor van het Oude Testament.

Schilder Baudighem; graveur C. van Dalen. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Zie verder *Nieuw Ned. Biogr. Woord.*, IX, kol. 816.

15. ANTONIUS THYSIUS

Geb. 9 Augustus 1565 te Antwerpen; gest. 7 November 1640 te Leiden.

Predikte te Haarlem in 1590 en te Amsterdam in 1594 en 1595; bezocht inmiddels vele hoogeschole; hoogt. te Harderwijk, 1601; te Leiden, 1619.

Revisor van het Oude Testament; als plaatsvervangend-vertaler van het Oude Testament is hij voor Bucerus niet ingevallen.

Graveur C. de Passe. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te

Amsterdam.

Zie verder Muller, *Cat. van portr.*, no. 5341, 5342; en v. Someren, *Cat. van portr.*, III, blz. 623.

16. ABDIAS WIDMAR

Blz. 161

Geb. 13 September 1591 te Lemgo (Westfalen); over!. 23 Mei 1668 te Groningen. Pred. te Altorf (bij Spiers), 1618; te Neuhaus (bij Worms), 1621; vluchtte, wegens de 30-jarigen oorlog, naar Nederland, (Arnhem, Amsterdam); pred. te Uitgeest, 1624; te Gouda, 1638; hoog!. te Harderwijk, 1644; te Groningen, 1645.

Revisor van het Oude Testament, hiertoe in 1632 door de syn. van Noord-Holland aangewezen, na het overlijden van Jacobus Rolandus, die zelf als zoodanig, in 1628, in de plaats getreden was van Petrus Plancius (overleden in 1622).

Graveur S. van Lamsweerde. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

17. ARNOLDUS TE(E)CKMANNUS

Blz. 168

Geb. 1594; over!. 29 December 1666 te Utrecht.

Pred. te Zwijndrecht, 7 November 1618; te Utrecht, 1619 (bij lening), 1620; pred. bij de „Munstersche ambassade”, 1645-1648.

Revisor van het Oude Testament, hiertoe in 1622 door de syn. van Utrecht aangewezen.

Graveur S. v. Lamsweerde. Naar een prent in het bezit van het Prentenkabinet te Leiden.

Zie v. Someren, *Cat. van portr.*, 111, no. 5486.

18. JACOBUS REVIUS

Blz. 183

Geb. November 1568 te Deventer; over!. 15 November 1658 te Leiden.

Pred. te Zeddam, 1613; te Winterswijk en Aalten, 1613; te Deventer, 1614; regent van het Statencollege te Leiden, 1641.

Revisor van het Oude Testament.

Schilder Frans Hals; graveur H. Suyderhof. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Zie verder *Nieuw Ned. Biogr. Woord.*, VI, kol. 1176.

Van de volgende medewerkers aan de Statenvertaling schijnt geen portret te bestaan:

1. GERSON BUCERUS

Geb. ± 1565 in Engeland (?); over!. 7 Augustus 1631 te Leiden. Hulppred. te Sandwich (Eng.), 1586; pred. te Veere, 1588. Vertaler van het Oude Testament.

2. BERNARD FULLENIUS

Geb. ± 1565 in Westfalen; over!. 1636 te Leeuwarden.

Pred., 1584; te Leeuwarden, 1593.

Revisor van het Oude Testament, in de plaats van Sibrandus Lubbertus, hoog-leraar te Franeker, die in Jan. 1625 overleden is; alsmede revisor van het Nieuwe Testament.

3. HENRICUS ARNOLDI

Geb. 1577 te Delfshaven; over!. 1637 te Delft. Pred. te IJselmonde, 1599; te Delft,

1605.

Revisor van het Nieuwe Testament, in de plaats van Festus Hommius, hiertoe in 1628 door de syn. van Zuid-Holland aangewezen.

4. SEBASTIAAN DAMMAN

Geb. 1578 te Antwerpen; overl. December 1640 te Zutphen. Pred. te Zutphen, 1604.

Revisor van het Nieuwe Testament.

5. WILLEM VAN NIEUWENHUYSEN

Geb. + 1588 te Leiden; overl. 1636 te Haarlem.

Stud. in de lett. te Leiden, 3 Nov. 1602; rector te Enkhuizen, ?; te Haarlem, 16 Sept. 1628.

Revisor van het Nieuwe Testament, hiertoe in 1628 door de syn. van Noord-Holland benoemd, in de plaats van Gosuinus Geldorp, pred. te Amsterdam (overleden 11 Aug. 1627).

B. AFBEELDINGEN VAN ANDERE AARD

1. DE SYNODE VAN DORDRECHT IN 1618 EN 1619, VERGADERD IN DE KLOVENIERSDOELEN. Blz. 13.

Graveur C. J. Visscher. Naar een prent in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

2. HET LAATSTE GEDEELTE VAN DE ACTA DER DORDTSE SYNODE (180ste zitting, 29 Mei 1619) GESCHREVEN DOOR FESTUS HOMMIUS. Blz. 19.

Reproductie van een bladzijde uit de Acta, berustende in het oud-synodaal archief der Ned. Herv. kerk te 's-Gravenhage (H. Q. Janssen, *Catalogus van het oud synodaal archief*, no. 17, 0.).

De vertaling van deze bladzijde luidt aldus:

(De praeses heeft allen toegewenscht, dat zij eenmaal in de hemelsche synode zouden mogen tezamenkomen en) aldaer Godt een-moedelick inder eeuwicheyt prysen.

Hyer op heeft de Ed. heere Musius geantwoort, dat den heeren Commissarissen in desen Sijnodo ten vollen genoeg gedaen was, ende dat zij de Eerw. Praesidi, Assesoren, Scriben ende alle de Leden deses Synodi bedancten voor de diensten, ende den arbeit van haer aende Nederlantsche kercken in desen Synodo bewesen.

Alle de andere Sijnodale Broederen hebben het selve collegialiter verclaert, ende betuycht ende met eenen de Heeren Commissarissen bedanct voor hare grote weldaden aen desen Sijnodum bewesen, belovende denselven in t'langhe daer voor alle danckbaerheit ende haer toewenshende den legghen des Heeren.

Ende alsoo is de vergaderinghe na solemnele dancksegginghe tot Godt door den Praesidem, ende na onderlinghe ende vrientlycke begroetinghe, ende gevinghe vande rechter hant der gemeynschap met overvloedige betuyginghe van broedenlijcke eendrachticheyt en de lyeffde, inden name des Heren verlaten ende ghescheyden.

Tot oirkonde der waerheit hebben wy desen ondergeschreven,

Sebastianus Damman synodi scriba.

Festus Hommius synodi scriba 1619.

3. DE STATEN-GENERAAL KEUREN GOED, DAT DE VERTALERS GEZAMENLIJK IN LEIDEN VERGADEREN (18 Juli 1625). Blz. 23

Reproductie van twee bladzijden (gedeeltelijk) uit de *Resolutien der Staten-Generaal* (Rijksarchief, 's-Gravenhage).

De resolutie volgt hier in transcript:

Bibel oversettinge.

Is gelesen de requeste vande Gedeputeerden des Synodi Nationalis gehouden inden Jaere 1619 binnen Dordrecht, versouckende datte geene die gedeputeert syn bij t'selve Synode tot oversettinge vanden Bibel inde Nederlantsche spraecke hun mogen te samen vougen in een Universiteijt van goede boucken ende andere behulpsamheiden voorsien synde, omme het selve werck met gemeen arbeyt ende advis aen te vangen, hierop gedelibereert sijnde

Is geaccordeert, dat de voors. gedeputeerde binnen de stadt Leiden sullen mogen vergaderen, omme aldaer het voors. werck in Godes name aen te vangen ende te volbrengen, Ende dat tot sulcken einde geschreven salt werden aen de provincien van Gelderlant, Hollant, Zelant, ende Vrieslant respectivelyk omme Wilhelmm Baudartium, diener des Godtlycken Woorts tot Zutphen, Jacobum Rolandi, diener des Woorts tot Amsterdam, Gersonum Bucerum diener des Woorts tot der Veere ende Johannem Bogermannum diener des Woorts tot Leuwarden, respectivelik voor enigen tyt tot dit werck nodich van haere tegenwoordige diensten te willen ontslaen met behoudinge van haere tractementen sullende haer Ho. Mo. daerenboven tot laste vande Generaliteijt doen besorgen t'geene tot huishuur ende andere oncosten noch soude mogen van noden wesen, hebbende de heeren van Hollant verclaert hierin te consenteren, met versouck datte voors. andere provincien van gelycken willen doen.

4. BRIEF VAN BAUDARTIUS AAN REVIUS (6 Oct. 1631). Blz. 29

Reproductie van de originele brief, berustende in het oud-synodaal archief der Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage (H. Q. Janssen, *Catalogus*, no. 9, onder8). De brief volgt hier in transcript:

Eerweerdighe, hoogh-gheleerde, seer Godsaelighe, insonders lieve ende weerde Broeder in den Heere,

Naedat D.D. Thysius ons hadde toegeseyt willigh te sijn om in D. Buceri s. plaetse te succederen, ende wy sulcx den Hoog-Mog. heeren Staeten Gen. by dese hier bygaende requeste hadden geremonstreert, ende hare H.M. sulcx hadden goed gevonden, indien de Ed.Mog. heeren Staeten van Holland, ende de Ed. heeren Curateurs mede sulcx souden goed vinden etc.

So is D.D. Thysius nae den Haeghe gereyst, ende heeft syne swarigheden in dese saeke hare Ed.Mog. ende hare Ed. voorgedraeghen, waer op gevolght is, dat hare H.M. D. Bogermannum ende my verschreven hebben in den Haeghe te comen, alwaer hare H.M. hebben met vele redenen ende inductyen versocht, dat wy met ons beyden het resterende souden willen afdoen, dwelck wy eyndelick op ons genomen hebben, alles blijkende uyt de hier by gaende Copyen, waer toe wy ons refereren Ende cunnen U. Eerw. de selve communiceren daer het behooren sal.

Voorder sende ick U.E. hier nevens de gedruckte Psalmen, de proverbia sijn nu onder druck, die wy uwe E. sullen senden so haest alsse voldruckt sullen sijn, Bevele

inmiddels uwe Eerw. met de hoysfrouwe ende kinderen, in de bescherminghe des Alderhooghsten,

Leyden, desen 6en Octobris, 1631, stylo loci.

Uwer Eerw. altoos dienstwil.

W. Baudartius.

D. Sebelius heeft my vereert een van uwe Rymen op Graef Jan van Nassou gemaect, die trouwens wel aerdigh sijn, ende D. Bogermanno, ende anderen die ickse gecommuniceert hebbe, seer behaeghen. Sy sijn trouwens prysens werdigh.

(Een afdruk van dezen brief, met enkele geringe tekstverschillen, vindt men ook in *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, V (1834), blz. 184, 185).

5. PROEVE VAN DEN ARBEID DER REVISOREN VAN HET OUDE TESTAMENT (Genesis 1). Blz. 33

Reproductie van het origineel, berustend in het oud-synodaal archief der Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage. (H. Q. Janssen, *Catalogus*, no. 18, onder 1).

6. EERSTE BLADZIJDE (gedeeltelijk) VAN DE HANDELINGEN DER REVISOREN VAN HET NIEUWE TESTAMENT (naar de aantekeningen van L. G. à Renesse). Blz. 37

Reproductie van het origineel, berustend in het Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage.

7. DE STATEN-GENERAAL STELLEN DE ACTE VAN AUTHORITYSATIONE VAST (29 Juli 1637). Blz. 41

Reproductie van één bladzijde (gedeeltelijk) uit de Resolutiën der Staten-Generaal (Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage).

8. DE STATENBIJBEL IN PAARS-FLUWELEN BAND. Blz. 43

Naar het exemplaar, aanwezig in het oud-synodaal archief van de Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage.

9. BRIEF VAN BOGERMAN AAN DE STATEN-GENERAAL OVER DE VERVANGING VAN BUCERUS (3 Sept. 1631). Blz. 48—50

Reproductie van de minuut van de brief, berustende in het oud-synodaal archief van de Ned. Herv. kerk te 's-Gravenhage (H. Q. Janssen, *Catalogus*, no. 8, onder 9). De missive volgt hier in transcript:

Aende Hooch-Mogende Heeren, Mijn Heeren, de Staten Generael der Verenighde Nederlanden.

Geven onderdanichlyck te kennen,

Wy ondergeschreven Gedeputeerde tot de Oversettinge des Ouden Testaments, hoe dat op den 7en Aug. laestleden, tot onse grote droefheyt, in den Heere ontslapen is onse seer lieve ende weerde Collega, D. Gersomus Bucerus, met den weleken wy, by ordre van uwe Hooch-M., dit groot ende heylich werck begonnen, ende door Godes genade soo verre gevordert hebben, dat wij nu int laetste deel, ende op 't eynde van

onsen arbeyt gekomen zijn, ende hadden verhoopt dit gantsche werck, vermits des Heeren segen, al haest met gemeenen arbeyt te voltrecken. Doch also het den Aldèrhoochsten belieft heeft onsen Eerw. Medebroeder voors. van desen arbeyt t'ontslaen, ende in sijne ruste ende heerlijkheyt optenemen, Ende inde Synode Nationaal tot Dordrecht geresolveert is, dat, indien yemant van ons drijven onder den arbeyt quame te overlyden, in sulcken gevalle de naeste aen ons inde stemmen in des overledenen plaetse ende arbeyt soude succederen,

Ende de eerste van dien is de E. Hoochgeleerde Heere D. Antonius Thysius, Professor der h. Theologie inde Universiteyt tot Leyden, als te sien inde publijcke Acten des voors. Synodi, door uwer Hooch M. last in druck uytgegeven,

So ist dat wy Gedeputeerde voors. niet en mogen onderlaeten uwe Hooch M. de voors. Resolutie des Synodi Nationalis met behoerlijcke eerbiedinge mits desen voor te dragen, Met onderdanich versoeck, dat uwe Hooch M. gelieve ons gunstichlyck met derselver goetvinden ende ordre, in desen onverwachten voorval, t'assisteren ende (Indient uwe Hooch M. gelieft) by de E. Groot M. Heeren Staten van Hollant, ofte derselver E. M. Heeren Gecommitteerde Raden, ofte de EE Heeren Curateurs der voors. Universiteyt, te bemiddelen, dat de voors. Heere Thysius, so haest als doenlijck, van de actuele bedieninge der Professie, volgens de Resolutie des voors. Synodi, voor den korten overigen tijt, moge worden ontslagen, ende ons tot de resterende besoigne in D. Buceri plaetse bygevoeght: Ende sulcx alles, in conformiteyt van uwer Hooch M. aenschrijvingen aende E. Mog. Heeren Staten der drye respective Provincien, in 't regard van onse personen, hierbevoorens in den beginne des arbeys, gedaen, ende geffectueert.

Welcx doende uwer Hooch Mogenden onderdanige Dienaers inden Heere Johannes Bogermannus.

(Een afdruck van deze brief, met een paar afwijkende lezingen, vindt men in *Arch. voor Kerkel. Gesch.*, V (1834), blz. 189, 190).

10. HET TITELBLAD VAN DEN STATENBIJBEL VAN 1637. Blz. 53
Naar het op bladz. 43 afgebeelde exemplaar (zie hierboven onder no. 8).

11. EEN PAAR BLADZIJDEN UIT DEN STATENBIJBEL VAN 1637. Blz. 61

12. NOTULEN VAN DE COMMISSIE TOT HET NAZIEN DER AUTOGRAPHIA (16 Juni 1656). Blz. 75
Reproductie van het origineel, berustend in het oud-synodaal archief der Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage (H. Q. Janssen, *Catalogus*, no. 11).

13. MISSIVE VAN DE STATEN-GENERAAL AAN DEN MAGISTRAAT VAN LEIDEN OVER DE AUTOGRAPHIA (17 Mei 1663).Blz. 77
Reproductie van het origineel, berustend in het Gemeente-archief te Leiden. De missive volgt hier in transcript:

Edele, Erentfeste, Hoochgeleerde, Wijse, voorsichtige Heeren;
Wij hebben de Heeren Kaldenbach ende van Goeree, respective Gedeputeerden in Onse vergaderinge van wegen de Provincien van Gelderlant ende Hollandt versocht ende gecommiteert, om derwaerts een keer te doen, ende aldaer in ul. bijwesen ofte

den geenen bij deselve t' authoriseren, te visiteren de authographa, ofte authentijcque Instrumenten van de nieuwe versie des ouden ende nieuwen Testaments, die op het stadthuys door onse ordre sijn berustende, ende specialijck te letten, off de Predicanten Cabeljau ende Stermont achtervolgende onse resolutie vanden 3en Julij 1662, oock wel nauwe sorge hebben gedragen, dat de voors. papieren ende volumina ijder op sijne plaetse gebracht, ende met papier daeraen geplackt, ingenajjt ende bebonden, in eene nieuwe kiste bequamelijck gelecht, ende opgesloten sijn; Ende alsoo de intentie vande voorgemelde Heeren Onse Gedeputeerden is, haer op morgen voor de middach goettijts ten fine als vooren aldaer te laten vinden;

Soo hebben Wij nodich geacht ul. daervan mits desen t'adverteren, met versoeck dat deselve ordre willen stellen, ten eijnde t'haerder aencompste alles aldaer greeet mach werden gevonden;

Waarmede eijndigende, beveelen ul. in Godes heijlige protectie; Inden Hage den 17en May 1663.

14. EEN ZITTING VAN DE COMMISSIE TOT HET NAZIEN DER AUTO- GRAPHIA. Blz. 79

Naar een prent uit de 18de eeuw, in het bezit van Prof. Dr. F. W. Grosheide te Amsterdam.